
ARHEO

37/2020

Arheološka obvestila / Glasilo Slovenskega arheološkega društva

---

ARHEO

Ljubljana, december 2020

Arheološka obvestila. Glasilo Slovenskega arheološkega društva, številka 37, leto 2020. Odgovorna oseba izdajatelja: *Predrag Novaković*, predsednik SAD. Uredništvo: *Matija Črešnar, Luka Gruškovnjak, Tamara Leskovar, Tina Milavec, Daša Pavlovič, Luka Pukšič, Brina Škvor Jernejčič, Manca Vinazza*. Izdajateljski svet SAD: *Matija Črešnar, Januš Jerončič, Marjeta Šašel Kos, Tina Milavec, Predrag Novaković, Peter Turk, Milan Sagadin*. Znanstveni in strokovni prispevki v reviji so recenzirani. Recenzenti: *Luca Bondioli, Elisabetta Borgna, Andrej Gaspari, Boštjan Laharnar, Predrag Novaković, Katarina Katja Predovnik, Teodoro Scarano, Božidar Slapšak, Benjamin Štular, Tatjana Tkalčec*.

Naslov uredništva: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, p. p. 580, SI-1001 Ljubljana (01 241 1558). Grafična zasnova: *Ranko Novak*. Naslovnica: *Manca Vinazza*. Jezikovni pregled: *Rok Janežič (slovenščina), Jezikovne storitve Peresce (angleščina)*. Stavek: *Andrej Preložnik*. Tisk: *Collegium graphicum*. Naklada: 300 izvodov. Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Imetniki moralnih in avtorskih pravic so posamezni avtorji.

Tisk so finančno podprli: Ministrstvo za kulturo RS in Oddelek za arheologijo FF UL.

-
- 5 Uvodnik
Tamara Leskovar
- 7 Predhodniki Slovenskega arheološkega društva
The Forbearers of the Slovene Archaeological Society
Črtomir Lorber
- 25 Kratak pregled razvoja teoretskih pristopov v arheologiji grobišč pozne antike
in zgodnjega srednjega veka
A Short Overview of Theoretical Approaches in the Archaeological Research of Late Antique
and Early Medieval Cemeteries
Kaja Pavletič
- 47 Primer preučevanja srednjeveških mot v Sloveniji: idejna rekonstrukcija
in GIS študija Starega gradu Črešnjevca
An Example of the Study of Motte-and-Bailey Castles in Slovenia: Conceptual Reconstruction
and GIS Study of Stari grad Črešnjevca
Matic Zupan
- 69 Bioarchaeology of Social Stratification in Bronze Age Italy
Bioarheologija in preučevanje družbene razslojenosti v bronasti dobi Italije
Claudio Cavazzuti, Alberta Arena
- 107 Visualizing Antiquarian Excavations: Digital Reunification
of the Mecklenburg Collection
Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke
Adrienne C. Frie, Kevin Garstki
- 117 Intervju z izr. prof. dr. Bojanom Djurićem, dobitnikom nagrade
Slovenskega arheološkega društva za leto 2018
Katharina Zanier
- 125 In memoriam Mirini Cvikel Zupančič (1938 - 2020)
Janja Železnikar
- 129 Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva za leto 2019
Komisija za nagrado in priznanja SAD
- 133 Poročilo o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2019
Predrag Novaković
-

Uvodnik

Drage bralke, dragi bralci,

kljub trenutnim nekoliko nenavadnim in včasih že težko dojemljivim razmeram je uredništvo Glasila Slovenskega arheološkega društva svoje delo nadaljevalo. Tako vam lahko predstavimo novo, 37. številko Arhea, za katero verjamemo, da vam bo omogočila vsaj kratek predah od prevlade informacij o (nad)vladi virusa in posledični spirali skorajda dnevno spreminjajočih se ukrepov, priporočil in omejitev.

Kot vedno, tudi 37. številko sestavlja širok nabor vsebin, od zgodovinskih in teoretskih pregledov do praktičnih izkušenj, od povsem arheoloških tematik do vpeljave različnih naravoslovnih in tehničnih metod pri obravnavanju arheološke dediščine. Letošnja številka je hkrati preplet del mladih raziskovalcev, ki nedvomno izkazujejo velik potencial, in tujih raziskovalcev, ki ponudijo vpogled v obravnavo domače in tuje arheološke dediščine izven slovenskih meja.

Črtomir Lorber v prispevku *Predhodniki Slovenskega arheološkega društva* predstavi razvoj strokovnih arheoloških združenj vse od začetkov renesančnih akademij in domoznanstva, prek razsvetljenskih salonov, avstrijskih regionalnih muzejskih društev in arheološkega društva Jugoslavije, do Slovenskega arheološkega društva. Avtor poleg kronološkega razvoja izpostavlja vlogo Arheološkega društva Jugoslavije ter pomen socialnih in političnih prelomov za oblikovanje arheoloških šol in slovenske arheologije.

V prispevku *Kratek pregled razvoja teoretskih pristopov v arheologiji grobišč pozne antike in zgodnjega srednjega veka* **Kaja Pavletič** predstavi teoretske pristope preučevanja grobov in grobišč pozne antike in zgodnjega srednjega veka v nemški, angloameriški in slovenski arheologiji od začetka 20. stoletja dalje. Z upoštevanjem širokega nabora literature vzpostavi temelje in izhodišča za nadaljnji razmislek o problematiki oziroma skorajšnji odsotnosti teme v slovenski arheologiji ter razširi možnosti interpretacije tovrstnega arheološkega zapisa.

Zgodovinskemu in teoretskemu pregledu sledi predstavitev nastanka in funkcije srednjeveških mot v prispevku **Matica Zupana** *Primer preučevanja srednjeveških mot v Sloveniji*. Avtor poda kratek pregled obravnave strukturnih elementov in metodologije preučevanja mot ter z uporabo lidarskih posnetkov, historičnih kart in GIS orodij rekonstruira in interpretira

pomen Starega gradu Črešnjevca pri nadzoru srednjeveške trgovske poti po dolini Ložnice in Bistrice.

Serijo prispevkov mladih slovenskih arheologov dopolnjujeta prispevka tujih avtorjev. **Claudio Cavazzuti** in **Alberta Arena** v prispevku *Bioarheologija in preučevanje družbene razslojenosti v bronasti dobi Italije* pokažeta na razslojenost in rivalstvo v bronastodobnih družbah Padske nižine in jugovzhodne Italije. S preučevanjem materialnih dokazov iz grobnih kontekstov ter z rezultati osteoloških, izotopskih in aDNA analiz avtorja predstavita nov pogled na družbene neenakosti ter njihove povezave s prehrano, mobilnostjo in družinskimi vezmi ter poudarita pomen sorodstva pri zagotavljanju stabilnosti in zavezništev družbene elite obravnavanega časa in prostora.

Adrienne C. Frie in **Kevin Garstki** nas s prispevkom *Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke* popeljeta v digitalni svet arheologije. V prispevku predstavita, kako z uporabo digitalnih tehnik dokumentiranja nastaja prosto dostopna baza 3D-modelov in visokoločljivostnih fotografij najdb ter arhivske dokumentacije železnodobnih grobišč v Sloveniji in Avstriji, ki jih je pred prvo svetovno vojno izkopala vojvodinja Mecklenburška.

Intervju z dobitnikom nagrade Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo, umetnostnim zgodovinarjem in arheologom, profesorjem klasične arheologije, prodornim znanstvenim raziskovalcem, urednikom in nekdanjim predsednikom Slovenskega arheološkega društva ter ne nazadnje enim izmed pobudnikov vzpostavitve glasila Arheo, *izr. prof. dr. Bojanom Djurićem*, ki je s svojim delom bistveno pripomogel k razvoju in kvaliteti slovenske arheologije, je pripravila **Katharina Zanier**.

S *posvetilom Janje Železnikar* se poslavljamo od oktobra preminule *Mirine Cvikl Zupančič*, arheologinje in muzealke, prejemnice Valvasorjeve nagrade za življenjsko delo, ki je z vztrajnostjo, neomajnostjo in strokovnostjo močno vplivala na pojmovanje kulturne dediščine.

Številko zaključujeta **Komisija za nagrado in priznanja Slovenskega arheološkega društva** s predstavitevijo nagrajenk in nagrajencev za leto 2019 ter **Predrag Novaković** s *Poročilom o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2019*.

Že zgolj površen pregled vsebine kaže, da tudi letošnja številka glasila ponuja širok nabor tem. Tako lahko v vsakem prispevku najdemo posredne povezave z nenavadno in nelagodno situacijo, s katero se, tako ali drugače, soočamo od pomladi; pa naj gre za vplive in posledice družbeno-političnega dogajanja, pomen identitete, družinskih povezav in družbenega položaja, obstoj elit, nadzor nad komunikacijami in dejavnostmi strateškega pomena, zagotavljanje stabilnosti in zavezništev ali uporabo orodij, ki omogočajo prenos našega delovanja v virtualni svet. Tako kot obstajajo številna videnja in razumevanja preteklosti, tovrstno

mrežo povezav in njene vplive na oblikovanje prihodnosti, tudi arheološke, verjetno vsak izmed nas vidi nekoliko drugače. In kljub temu, da vedno bolj stremimo k objektivnim pristopom razumevanja preteklosti in sedanjosti, je osebne izkušnje in človeško subjektivnost nemogoče zanemariti. V teh časih je vredno poudariti pomen človeškega razuma, ki nas na eni strani osvobaja in dela samostojne, na drugi pa zavezuje k objektivnim, pravičnim dejanjem v prid skupnemu dobremu.

Tamara Leskovar

Predhodniki Slovenskega arheološkega društva

The Forbearers of the Slovene Archaeological Society

© Črtomir Lorber

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; crtomir@t-2.net

Izvleček: Članek predstavlja institucionalni razvoj strokovnih arheoloških združenj. Segajo od začetkov, ko je razvoj arheologije potekal v kontekstu renesančnih akademij in tradicije domoznanstva, prek razsvetljenjskih salonov, avstrijskih regionalnih muzejskih društev do razvoja slovenskega nacionalnega arheološkega društva v kontekstu socialistične Jugoslavije. Izpostavlja pomen odnosa med znanostjo in širšo družbo, saj poudarja pomen, ki so ga imeli sociopolitični prelomi na razvoj slovenske arheologije. Članek prinaša tudi pregled razvoja nacionalnega arheološkega društva v okviru delovanja *Arheološkega društva Jugoslavije* in pomena, ki ga je to imelo kot inkubator nacionalnih arheoloških šol na območju nekdanje Jugoslavije. Predstavljena geneza služi tudi kot uvod v prihajajoči drugi del članka, ki bo obravnaval delovanje *Slovenskega arheološkega društva* v Jugoslaviji med letoma 1971 in 1991.

Ključne besede: kronološki razvoj, arheološka društva, akademije, muzejska društva, Arheološko društvo Jugoslavije, Slovensko arheološko društvo

Abstract: The article brings an overview of the institutional development of archaeological societies in modern day Slovenia. It follows their development from the renaissance academies and the *Landeskunde* tradition through enlightenment salons and Austrian regional museum societies up to the development of the Slovene national archaeological society during the time of socialist Yugoslavia. It highlights the relationship between science and the wider society, as it emphasises the importance of different socio-political breaks for the development of Slovene archaeology. It also brings an overview of the development of a national archaeological society as a part of the *Archaeological Society of Yugoslavia* and the importance of the latter as an incubator of different national archaeological schools of the former Yugoslavia. This chronology can also be seen as an introduction for the second part of the article that will deal in the development of the *Slovene Archaeological Society* during the time of Yugoslavia (1971–1991).

Keywords: chronological development, archaeological societies, academies, museum societies, Archaeological Society of Yugoslavia, Slovenian Archaeological Society

Uvod

Učena društva¹ so bila že od renesanse pomemben način povezovanja intelektualcev, strokovnjakov, znanstvenikov in podpornikov posameznih dejavnosti. Bila so forum strokovnih in znanstvenih razprav, še pomembnejše pa je, da so bila tudi odraz statusa, ki ga je imela znanost v širši družbi. V zgodovini arheologije so se take skupine pojavljale v različnih oblikah – od renesančnih akademij, prek razsvetljenjskih krožkov do sodobnih strokovnih društev. V zgodnjih organizacijskih oblikah so te združbe imele izrazito raznoliko članstvo, saj so združevale izobražene osebe različnih strok in znanstvenih interesov, posledično pa so imele tudi zelo mednarodni značaj, ki je bil rezultat dokaj odprte medsebojne komunikacije in sodelovanja izobražencev v tistem času. Sprva je bila znanost domena zaprtih krogov, od renesanse naprej pa se je

krog izobražencev razširil, predvsem na srednji razred. V 19. stoletju, predvsem po napoleonskih vojnah, so se pojavila različna prava strokovna društva², kar lahko razumemo kot izraz globokih sprememb v tedanji družbi; ne nazadnje to izraža dejstvo, da razvoja strokovnih društev ne moremo preučevati brez razumevanja širše družbe.

Razvoj različnih učenih društev, akademij, krožkov in salonov je neposredno povezan z razvojem moderne družbe. Prav razvoj učenih društev se je močno razmahnil v 17. stoletju, ko so bile take združbe intelektualna opozicija takrat dokaj konservativnim univerzam. Prva »arheološka«, to je antikvarska in domoznanska društva, so izšla iz renesančnih akademij. V regijah z močnim nemškimi oziroma avstrijskim vplivom se je ob razvoju renesančnih akademij in preučevanju klasične antike začela

1 Izraz učeno društvo (*learned society*) je najširši izraz, ki ga lahko uporabimo za tak tip organizacije, saj z njim opredeljujemo razvoj široke palete organizacij, od zasebnih renesančnih akademij, velikih državnih akademij (*Académie Française*, *Royal Society* ...), manj formalno urejenih razsvetljenjskih salonov ter regionalnih in nacionalnih institucij in društev v 19. stoletju. Ta geneza je bila v večjem delu Evrope pomembna za razvoj sodobne strokovne infrastrukture kot tudi za razvoj strokovnega jezika in prakse. V najširšem pomenu besede so vse te organizacije – čeprav ne izključno arheološke – predhodnik sodobnih strokovnih društev, saj se sodobna društva, sploh kar zadeva relativno mlade znanosti, na primer arheologije, razvijajo šele v 19. stoletju, ko se je začela prava institucionalizacija znanosti.

2 Najbolj obsežen model razvoja sodobnih strokovnih društev v srednji Evropi (predvsem na nemško govorečem območju) je na primeru geneze zgodovinskih društev podal zgodovinar Hermann Heimpel (Heimpel 1972), ki je opredelil štiri razvojne faze: 1. faza (1779–1819) – ljubiteljska društva z zelo izraženo razsvetljenjsko tradicijo; 2. faza (1819–1848) – prva prava strokovna društva z izrazito amaterskim članstvom; 3. faza (1848–1890) – strokovna društva, ki gojijo pravo zgodovinopisje s fokusom na regionalni zgodovini; 4. faza (po letu 1890) – društva, ki se oblikujejo po letu 1890, pogosto že nacionalne narave. Model poudarja tudi dejstvo, da je bilo, vsaj v 1. in 2. fazi razvoja strokovnih društev, pomembno tudi plemstvo v vlogi mecenov ali poverjenikov društev. Predstavljeni model je dokaj sprejet v preučevanju razvoja strokovnih društev v Sloveniji, saj ga je pri predstavitvi *Historičnega društva za Kranjsko* uporabila tudi Olga Janša-Zorn (1996).

razvijati tudi tradicija domoznanstva (*Landeskunde*), ki predstavlja enciklopedijsko-deskriptivni koncept regionalne znanosti o konkretnem prostoru, njegovih naravnih danostih, fizični geografiji, zgodovini, jeziku, etnografiji ipd. V 18. stoletju se ob velikih učenih društvih (nacionalnih, kraljevskih) vse pogosteje pojavljajo tudi manjša regionalna društva, katerih razmah je sledil v 19. stoletju. V tem stoletju je bil najpomembnejši intelektualni vpliv na razvoj društev nacionalizem, saj je bila regionalna inteligenca eden od najpomembnejših dejavnikov razvoja nacionalnih gibanj³. Z oblikovanjem nacionalnih držav in diferenciacijo znanosti, ki se je vse bolj specializirala, so se oblikovala moderna nacionalna arheološka društva, ki danes delujejo skorajda v vseh evropskih državah in pogosto nadaljujejo tradicije starejših organizacij. Namen članka je predstaviti kronološki razvoj arheoloških strokovnih združenj in okoliščine njihovega delovanja na območju današnje Slovenije do leta 1971, ko se oblikuje sodobno *Slovensko arheološko društvo*, ki leta 1972 postane polnopravni član *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*.

Pričujoče besedilo je razčlenjeno v štiri kronološke celote. V prvi predstavljamo razvoj »arheoloških društev« do napoleonskih vojn, pri čemer izpostavljam pomen dveh znanstvenih središč na Slovenskem, beneškega Kopra in avstrijske Ljubljane, ter dveh intelektualnih tradicij, italijanske renesanse in kontinentalnega domoznanstva (*Landeskunde*). Temu sledi razvoj strokovnih društev od obnove avstrijske oblasti do konca prve svetovne vojne. Tu izpostavljam pomen naraščajoče muzejske infrastrukture ter razvoja regionalnih muzejskih in historičnih društev, v katerih so delovali tudi arheologi. Tretjo kronološko celoto predstavlja obdobje Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. V tem obdobju so strokovna društva soočena s spremembo pravnega reda in organizacije države, vendar bi radi poudarili, da v nasprotju s splošnim prepričanjem to obdobje ni mrtvi tek razvoja arheologije. Zadnje kronološko celoto predstavlja razvoj društev v socialistični Jugoslaviji do leta 1972. V tej kronološki celoti izpostavljam razlike med prvo in drugo jugoslovansko državo – razlike v odnosu do arheologije ter v organizacijskih pristopih. Prav tako poudarjamo pomen *Arheološkega društva Jugoslavije*, organizacije, o kateri je zelo malo napisanega. V izdelavi je doktorska disertacija, objavljen pa je tudi strukturiran predlog preučevanja

te organizacije (Lorber 2019). V četrtem kronološkem členu želimo prikazati interni razvoj jugoslovanskega društva, ki sega od *Koordinacijskega odbora jugoslovanskih arheologov*, prek *Arheološkega saveta* do *Arheološkega društva Jugoslavije*, v katerem se najprej oblikuje *Slovenska sekcija Arheološkega društva Jugoslavije*, iz katere se bo prek *Arheološkega društva za Slovenijo* oblikovalo *Slovensko arheološko društvo*.

Učena društva in arheologija do Ilirskih provinc

Razvoj »arheoloških društev«, to je raznih učenih društev, akademij, krožkov in salonov, na območju današnje Slovenije je povezan z dvema državnima tvorbama – Beneško republiko in Svetim rimskim cesarstvom nemške narodnosti, v katerih sta se oblikovala dva pomembna znanstvena centra, avstrijska Ljubljana in beneški Koper (Novaković 2014, 31). V teh mestih je mogoče slediti razvoju dveh povezanih, a samostojnih »znanstvenih« tradicij oblikovanja profesionalnih in polprofesionalnih učenih združb.

Koper je bil neločljivo povezan z italijansko tradicijo, saj je bil eno od najpomembnejših mest v beneški Istri. V času zgodnjega humanizma in renesanse je bil središče kulturnega življenja, že v 14. stoletju je v mestu obstajala šola gramatike, istrski humanisti pa so imeli bogate stike z italijanskimi univerzitetnimi središči, kakršni sta bili Padova in Firence. Ta povezanost se jasno kaže tudi v tem, da so primarno vlogo v razvoju znanosti v Kopru prevzele renesančne akademije, s čimer je mesto sledilo italijanski renesančni tradiciji. Prva akademija v Kopru je bila *Accademia della Calza* (1478–1553) (Čok, Žitko 2018, 135), sledila ji je *Accademia dei Desiosi* (1553–1554), ki je nastala ob koncu reformacije v Kopru. Sledi *Accademia Palladiana* (1569–1637), katere član je bil tudi zgodovinar Nicolò Manzuoli (Čok, Žitko 2018, 136). Z letom 1646 je začela z delovanjem *Accademia dei Risorti*, ki pa je pozneje zamrla. Malo zatem je začela delovati tudi *Accademia degli Operosi*, katere član je bil Gian Rinaldo Carli (Žitko 1997), ki je bil tudi pomemben člen v procesu obujanja delovanja *Accademie dei Risorti* (Žitko 1997, 63); prav slednje mu jo je uspelo spremeniti v osrednje središče preučevanja domoznanstva (Čok, Žitko 2018, 136), s čimer je pomembno vplival na razvoj domoznanske tradicije v Istri. Poleg svojega delovanja v koprskih akademijah je Carli podal tudi pobudo za ustanovitev muzeja v Kopru (Cunja 1992, 71), ki pa ni bil

³ Več o vlogi znanosti v razvoju nacionalnih gibanj pišeta Miroslav Hroch (1993) in Ernst Gellner (1983).

ustanovljen. Ob akademijah je v Kopru delovalo tudi laično semenišče, in sicer nemoteno do prihoda Francozov, ko je bilo preoblikovano v samostojni licej. Po Napoleonovem porazu je nadzor nad Kopro prevzela Avstrija, pomen mesta pa je začel upadati, saj se je Avstrija osredotočila na razvoj bližnjega Trsta.

V avstrijski Ljubljani je razvoj arheološke tradicije povezan s konceptoma domoznanstva in krajinske zgodovine. Razvoj raznih učenih društev (pravnih, naravoslovnih, zgodovinskih ...) se je začel šele v 17. stoletju. Sprva je bil razvoj antikvarstva, domoznanstva in arheologije vezan na delo posameznikov iz višjih družbenih slojev, kakršnen je bil Janez Vajkard Valvasor, vendar se je to proti koncu 17. stoletja spremenilo, saj se je po vzoru italijanskih mest tudi v Ljubljani oblikovala akademija. Začetke akademije lahko prepoznamo v tako imenovani *Dizmovi bratovščini* oziroma *Academia Unitorum* oziroma *Die Gesellschaft der Vereinigten*, ki je bila ustanovljena leta 1689 (Dolinar 1994, 35). Člani bratovščine so bili kranjski plemiči, izobraženci in ugledni meščani Ljubljane. *Dizmova bratovščina* je bila idejni predhodnik bolj znane organizacije *Academia Operosorum*, ki je imela svoj prvi javni zbor leta 1701 (Dolinar 1994, 40), uradno pa je bila ustanovljena leta 1693 (Simoniti 1994, 47). Med pomembnejšimi člani ljubljanske akademije najdemo tudi kronista, zgodovino pisca in domoznanca Janeza Gregorja Dolničarja, ki je bil član tudi številnih italijanskih akademij. Njegov rokopis *Annales Urbis Labacensis* je lep primer besedila, v katerem se zgodovino pisje prepleta z antikvarstvom in domoznanstvom, obenem pa je prerez koncepta, iz katerega bodo izšle moderne tradicije zgodovine, geografije in arheologije v Sloveniji.

Koprsk in ljubljanske akademije so nemoteno delovale do druge polovice 18. stoletja. Ljubljanska akademija je prenehala aktivno delovati po smrti Janeza Gregorja Dolničarja leta 1725 (Slapšak, Novaković 1996, 264). Čeprav je bilo njeno delovanje za kratek čas obnovljeno po letu 1781, nikoli ni dosegla statusa, ki ga je imela v začetku 18. stoletja. Kot drugje v Evropi se je tudi pri nas stari model akademij zlagoma umaknil salonom mecenov iz višjega sloja. Pri nas je bil najpomembnejši mecen baron Žiga Zois, ki je okoli sebe zbral zelo vpliven krog izobražencev. V njegovem krogu sta delovala tudi Anton Tomaž Linhart in Valentin Vodnik, ki nista bila le pomembna razsvetljenska literata, temveč tudi pomembna historiografa in domoznanca. Predvsem je pomembno

delo Antona Tomaža Linharta, ki je napisal *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreiches*, v katerem je bila prvič podana ideja o etnogenezi slovenskega naroda in njegovi skupni nacionalni identiteti, kot jo definira skupna preteklost.

Prikazani razvoj so prekinila Napoleonova osvajanja. Slednja so v naš prostor prinesla korenite družbene spremembe. Prva, morda najpomembnejša, so bile politične spremembe. Revolucionarna Francija je leta 1797 razpustila takrat že hirajočo Beneško republiko, po avstrijskem porazu leta 1809 pa je Francosko cesarstvo velik del sodobne Slovenije z mirovnim sporazumom iz Schönbrunn reorganiziralo v Ilirske province (1809–1814/1815). Francija je za prestolnico nove politične enote izbrala Ljubljano, ki je s tem dobila pomen, ki bi lahko omogočil uresničitev idej slovenskih razsvetljencev (Slapšak, Novaković 1996, 270). Ljubljana je v času Ilirskih provinc dobila kratkoživo univerzo, oblikovan pa je bil tudi botanični vrt kot svojevrstna infrastruktura za naravoslovni študij. S porazom napoleonskih vojsk v Rusiji, pozneje pa tudi v Bitki narodov pri Leipzigu (1813), se je začel konec Ilirskih provinc, ki so bile formalno priključene Habsburškemu cesarstvu na Dunajskem kongresu (1815). S tem se je tudi pomen Ljubljane vrnil na raven manjšega regionalnega središča, kar je za pomembno posledico imelo to, da je ambiciozni nacionalni program slovenskih razsvetljencev preprosto razpadel (Slapšak, Novaković 1996, 270).

Razvoj društev od leta 1815 do 1918

Po koncu francoske oblasti je bilo slovensko kulturno življenje sprva zelo omejeno. Takoj po vrnitvi Ilirskih provinc Habsburški monarhiji je bila ukinjena univerza v Ljubljani (Slapšak, Novaković 1996, 271), ob tem pa so umrli tudi najpomembnejši slovenski razsvetljenski misleci. Za obdobje francoske oblasti in obdobje po napoleonskih vojnah je pomembno, da ne govorimo več o razvoju arheološke tradicije v kontekstu dveh držav, saj Beneška republika ni bila obnovljena. To se sicer pozna v relativnem zatonu Kopa, ki ga je po pomenu izrinil Trst. Slednji se je v 19. stoletju razvil v pomembno urbano in kulturno središče, v katerem je bil leta 1846 ustanovljen *Prirodoslovni muzej*, leta 1873 pa mestni arheološki muzej (Cunja 1992, 71). V Trstu so v 19. stoletju ustanovili tudi več pomembnih društev, od katerih velja omeniti

predvsem *Societá di Minerva* (1810), že leta 1829 pa je v Trstu začel izhajati časopis *Archeografo Triestino*, ki je postal ena osrednjih zgodovinskih revij za območje Trsta in Istre (Cunja 1992, 71). Konec 19. stoletja, leta 1884, pa so v Trstu ustanovili tudi *Societa istriana di Archeologia e Storia patria* (Cunja 1992, 74), pomembno regionalno arheološko in zgodovinsko društvo.

Kljub zatonu Kopra kot regionalnega znanstvenega centra je bil konec napoleonskih vojn prvi trenutek v moderni zgodovini, ko je bilo današnje slovensko etnično ozemlje združeno v eni državni tvorbi. Obravnavano obdobje lahko delimo na dve kronološki celoti – na obdobje pred letom 1848 in obdobje po letu 1848 –, ki ju ločujeta predvsem način državne uprave in vladanja ter formalna odprava fevdalnega sistema. V grobem lahko rečemo, da se je po marčni revoluciji začel razvijati moderen način upravljanja države, medtem ko je bilo obdobje pred marčno revolucijo čas, ko so bile v Habsburški monarhiji na oblasti sile, ki so poskušale odpraviti številne dosežke poznega razsvetljenstva.

Omenjeno ne pomeni, da ta čas ni bil pomemben za razvoj slovenske arheologije in z njo povezanih strokovnih društev. Kranjska je že leta 1821, v času Ljubljanskega kongresa (Slapšak, Novaković 1996, 271), dobila Deželni muzej (*Landesmuseum*) v Ljubljani, z njegovim delovanjem pa je povezano tudi delovanje *Društva raziskovalcev domovinske zgodovine*, domoznanskega društva, ki se je leta 1839 preoblikovalo v *Muzejsko društvo za Kranjsko*. S tem se na Slovenskem pojavi model delovanja strokovnih organizacij, ki je značilen za srednjo Evropo in avstrijske dežele – deželni muzej z muzejskim društvom –, obenem pa je temelj razvoja modernih strokovnih društev na našem prostoru. Iz tega modela pogosto izidejo tudi moderna nacionalna arheološka društva, kar se lepo pokaže na Hrvaškem. Narodni muzej v Zagrebu je bil ustanovljen leta 1848, kmalu zatem pa je bilo ustanovljeno tudi *Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine* (1850–1878), ki je neposredni predhodnik hrvaškega nacionalnega arheološkega društva, saj se leta 1878 preoblikuje v *Hrvatsko arheologičko društvo*, danes *Hrvaško arheološko društvo*, ki je nacionalno arheološko društvo z najstarejšo tradicijo na območju nekdanje Jugoslavije (Rapanić 1981, 19).

Razvoj v Sloveniji je malo drugačen. *Muzejsko društvo za Kranjsko* je bilo sprva osredotočeno na naravoslovne vede, medtem ko je bilo *Historično društvo za Kranj-*

ska dalj časa pomembnejše za razvoj domoznanstva in arheologije. Slednje je izšlo iz *Historičnega društva za Notranjo Avstrijo* (1843–1850), ki je bilo nadregionalno društvo s sedežem v Gradcu. Društvo je bilo povezano s tedanjim avstrijskim plemstvom, kar lahko prepoznamo tudi v dejstvu, da je bil njegov glavni pokrovitelj nadvojvoda Janez, ki je prek društva izvajal svoje pokroviteljstvo nad zgodovinskimi raziskavami (Janša-Zorn 1991, 219). Društvo je delovalo na območju današnje Štajerske, Koroške in Kranjske, vendar je že v času marčne revolucije postalo jasno, da enotno društvo ne bo obstalo. *Historično društvo za Notranjo Avstrijo* (*Der Historische Verein für Steiermark, Kärnten und Krain*) je leta 1850 dokončno razpadlo na tri regionalna društva – *Historično društvo za Kranjsko* (*Der Historische Verein für Krain*), *Historično društvo za Koroško* (*Der Historische Verein für Kärnten*) in *Historično društvo za Štajersko* (*Der Historische Verein für Steiermark*).

Z oblikovanjem *Deželnega muzeja za Kranjsko* kot tudi omenjenih društev – *Muzejskega društva za Kranjsko* in *Historičnega društva za Kranjsko* – so bili postavljeni temelji nadaljnjega razvoja arheologije in arheološke infrastrukture v Sloveniji. Po revolucionarnem letu 1848 se je postopoma preoblikovala tudi ureditev Habsburške monarhije. To preoblikovanje lahko zasledimo tudi v tedanjem avstrijskem pravu, sploh v organizaciji civilnih organizacij in društev. Prve zakonske spremembe in začetek modernega društvenega prava v Avstriji predstavlja *Cesarski patent o ustanavljanju društev* iz leta 1849 (Zajc Cizelj 2004, 146), ki ga je kmalu nadomestil *Cesarski patent o ustanavljanju in delovanju društev* iz leta 1852 (Zajc Cizelj 2004, 148). Cesarski patent je veljal do ustavne dobe avstrijske monarhije, ko sta ga leta 1867 nadomestila *Splošni društveni zakon* in *Zakon o shodih*, ki sta veljala do razpada avstro-ogrške monarhije po prvi svetovni vojni.

Sprva je bilo od obeh društev bolj aktivno *Historično društvo za Kranjsko*, ki je oblikovalo lastno numizmatično zbirko⁴, lastno knjižnico, staklo vezi s sorodnimi organizacijami po Evropi in oblikovalo lastno strokovno revijo (*Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*). Sprva je bila njegova nadnacionalna narava prednost, a je društvo z razvojem slovenskega nacionalnega gibanja začelo hirati. Leta 1867 sta se društvi, povezani z delom

4 Ta je postala temelj modernega numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja Slovenije.

Deželnega muzeja za Kranjsko – Historično društvo za Kranjsko in *Muzejsko društvo za Kranjsko* –, dogovorili, da bosta prirejali skupne sestanke (Janša-Zorn 1992, 59). Slednje je bilo posledica resne kadrovske krize *Historičnega društva za Kranjsko*, ki je bila tako resna, da sta se društvi leta 1881 združili pod enotnim imenom *Muzejsko društvo za Kranjsko*, ki je preoblikovalo glasilo društva in ga naslovlilo *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*; temu so leta 1910 spremenili naslov v *Carniola* (1910–1919) in je nemoteno izhajalo do konca prve svetovne vojne. Po prvi svetovni vojni se je društvo preimenovalo v *Muzejsko društvo za Slovenijo*, njegovo glasilo pa v *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*.

Poleg osrednjega muzejskega društva so se oblikovala tudi druga društva, katerih delo je bilo povezano z nastankom lokalnih muzejskih institucij. Tako sta pred začetkom prve svetovne vojne na današnjem slovenskem ozemlju nastali še regionalni muzejski društvi v Celju (1882) in na Ptujju (1893), na območju današnje Slovenije pa sta vsaj delno delovali tudi že omenjeni tržaški društvi *Istrsko društvo za arheologijo in domovinsko zgodovino* (*Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*), ki je imelo izrazito iredentističen program (Lorber 2019, 915), ter društvo *Minerva* (*Società di Minerva*), ki se je osredotočilo na preučevanje Julijske Krajine; ta je takrat segala tudi na slovensko ozemlje. V Trstu pa je imel sedež tudi pomemben znanstveni časopis *Archeografo triestino* (Pavan, Marini 2010). Ob vseh teh društvih so pred prvo svetovno vojno na ozemlju Slovenije delovali tudi avstrijske cesarske institucije in društva, od katerih sta najpomembnejša *Dunajsko antropološko društvo* (*Anthropologische Gesellschaft in Wien*) ter *Prazgodovinska komisija Cesarske akademije znanosti* (*Prähistorische Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*).

Za razvoj *Slovenskega arheološkega društva* je najpomembnejša tradicija društev, katera se razvije na Kranjskem, predvsem zaradi pomena *Narodnega muzeja v Ljubljani*, tedaj najpomembnejše arheološke in muzejske institucije na današnjem slovenskem ozemlju. To v besedilu poudarjamo z osredotočenostjo na razvoj društev na Kranjskem, predvsem v Ljubljani. Žal to pomeni, da je razvoj arheoloških, zgodovinskih in muzejskih društev v preostalih slovenskih regijah sekundarnega pomena, čeprav Ljubljana ni bila edino slovensko intelektualno središče v Avstro-Ogrski. Ob Kopru smo že omenili Trst, ni-

kakor pa ne smemo pozabiti na Maribor. Razvoj društev v Mariboru predstavlja poseben raziskovalni problem, ki bi ga bilo morda bolje obravnavati v samostojnem besedilu, saj je dinamika razvoja *Muzejskega društva v Mariboru* (ustanovljenega leta 1902) ter *Zgodovinskega društva v Mariboru* (ustanovljenega leta 1903) drugačna kot dinamika razvoja muzejskih in zgodovinskih društev na Kranjskem in v slovenskem Primorju in je zelo povezana z razvojem slovenskega nacionalnega gibanja (Žnidarič 2003, 233). S tem v mislih, ga bomo tu le na kratko orisali.

Za razvoj slovenskega zgodovinskega društva je od omenjenih društev pomembnejše *Zgodovinsko društvo v Mariboru*, ki je že leta 1904 oblikovalo svojo strokovno knjižnico (Žnidarič 2003, 235). Kot enega svojih temeljnih ciljev je predstavilo oblikovanje južnoštajerskega narodnega muzeja, ki naj bi bil slovenska protitež muzeju *Muzejskega društva v Mariboru*, ki je bilo sprva pretežno proučevalno (Žnidarič 2003, 236). Zelo izražena nacionalna komponenta je pomemben del delovanja *Zgodovinskega društva v Mariboru*, zaradi česar so temelji razvoja društva drugačni kot v Ljubljani. Pomen za sodobno arheologijo in zgodovinske ter strokovno veljavo je društvo pridobilo z začetkom izdajanja *Časopisa za zgodovino in narodopisje* (1904), ki je vsebinsko pokrival zelo širok nabor humanističnih tem, tudi arheologijo. Z oblikovanjem *Zgodovinskega društva v Mariboru* in njegovega društvenega časopisa, *Časopisa za zgodovino in narodopisje*, se je Maribor vzpostavil kot eden pomembnejših centrov slovenske znanstvene misli⁵. Delovanje *Zgodovinskega društva v Mariboru* je prekinila prva svetovna vojna (Žnidarič 2003, 236), a je bilo obnovljeno že leta 1918.

Društva v jugoslovanski kraljevini

Poraz centralnih sil v prvi svetovni vojni je zelo spremenil zemljevid srednje in jugovzhodne Evrope. Propadla so štiri velika cesarstva – Nemško cesarstvo, Rusko

⁵ Ta nacionalna komponenta nas vodi v zaključek, da bi morali delovanje *Zgodovinskega društva v Mariboru* podrobneje preučiti tudi v odnosu z delovanjem *Historičnega društva za Štajersko*, ki je imelo svoj center v Gradcu. Kot je bil *Narodni muzej v Ljubljani* osrednji muzej dežele Kranjske, tako je bil muzej v Gradcu (danes *Universalmuseums Joanneum*) osrednji muzej dežele Štajerske. Če smo na Kranjskem videli postopno združevanje interesov društev in posledično njihovo združitev, na Štajerskem lahko vidimo neposredno nasprotovanje med društvoma.

carstvo, Osmanska Turčija in Avstro-Ogrska, iz njihovih ruševin pa so številne nove države, ena od njih je bila tudi Kraljevina SHS, po letu 1929 Kraljevina Jugoslavija. Kraljevina SHS je nastala iz razvojno zelo različnih celot. Na eni strani sta bili nekdanji Kraljevini Srbija in Črna gora, ki sta imeli sebi lasten pravni red, na drugi pa so bila ozemlja nekdanje Avstro-Ogrske in Kraljevine Bolgarije, ki so bila po vojni vključena v Kraljevino SHS.

Ta diskrepanca se je zelo jasno pokazala tudi na področju delovanja društev. Prve resne spremembe delovanja društev so bile na zakonodajnem področju. S padcem avstrijske monarhije je nova oblast nemudoma preklicala avstrijsko zakonodajo, kar je razvidno v *Odredbi o razveljavitvi avstrijskega društvenega zakona* in *Odredbi o razveljavitvi avstrijskega državnega zakona o shodih*, obe izdani leta 1918. S tem je jugoslovanska oblast odstranila tudi temelje, na katerih so delovala muzejska društva na Slovenskem, in jih nadomestila z zelo avtoritarno *Odredbo o razveljavitvi Odredbe o društvih* in *Odredbo o shodih*, ki predstavlja prehodni zakonski okvir delovanja društev v novi kraljevini (Zajc Cizelj 2004, 163). Omenjena odredba je veljala do leta 1929, ko je v veljavo stopil *Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi*, s čimer je bila postavljena pravna podlaga kraljeve diktature. Zakon je omejil delovanje društev na kulturno, športno in izobraževalno dejavnost, a je naredil izjemo za tako imenovana nacionalistična, anarhistična in komunistična združenja, ki so bila prepovedana. Na podlagi omenjenega zakona je bilo leta 1929 suspendirano delovanje *Hrvaškega arheološkega društva* (Rendić-Miočević 2009, 21), *Muzejsko društvo za Slovenijo* pa je taki usodi ušlo. Leta 1931 je država razmere na tem področju omilila z *Zakonom o društvih, shodih in posvetih* (Zajc Cizelj 2004, 164), a je bila škoda tedaj že narejena – *Hrvaško arheološko društvo* je svoje delovanje obnovilo šele v kontekstu *Arheološkega društva Jugoslavije* v šestdesetih letih 20. stoletja. Nekoliko bolj svobodno je postalo delovanje društev po sprejetju *Zakona o spremembah* ter dopolnitvah *Zakona o društvih, shodih in posvetih iz leta 1931*, po katerem so društva delovala do okupacije Kraljevine Jugoslavije, ko so zakoni različnih okupacijskih sil ukinili delovanje društev ter prepovedali javno zbiranje. Kot primer lahko tu navedemo razpustitev društev na slovenskem Štajerskem po *Odredbi o odločitvi komisarja (der Stillhaltekommissar) za društva organizacije in zveze* iz leta 1941 (Zajc Cizelj 2004, 166).

Drugi, precej neuskkljen in nerazvit vidik razvoja arheologije v Kraljevini Jugoslaviji je bila kulturnovarstvena zakonodaja. Tako Avstro-Ogrska kot tudi Srbija sta oblikovali kulturnovarstvene zakone. V tridesetih letih prejšnjega stoletja sta bili Kraljevini Jugoslavija in Albanija redki izjemi, ki v Evropi nista imeli jasno določene zakonodaje za varstvo kulturne dediščine (Krstić 2006, 51). Vsekakor so obstajale iniciative za oblikovanje take zakonodaje. Prva iniciativa je izšla iz srečanja muzealcev, arheologov in konservatorjev v Beogradu leta 1922 (Krstić 2006, 51; Lorber 2019, 917). Ta zakon nikoli ni bil implementiran, vendar je najobsežnejši od vseh predlogov, njegovo obsežno analizo pa prinaša Franc Stele (1935; 1936). Zakon je bil napisan v dveh delih – prvi je bil urejal delovanje muzejev v Kraljevini SHS, drugi pa obravnaval zaščito starin in spomenikov; skupaj s trgovinskimi zakoni Kraljevine SHS bi med drugim tudi implementiral dediščinske določbe mirovnih pogodb iz Trianona in Saint-Germaina. Predlagani zakon je predvideval zelo decentraliziran sistem, ki je velik pomen dal banovinam z banovinskimi spomeniški uradi, vendar je zakon na vladni obravnavi padel iz finančnih razlogov. Leta 1932 so ponovno poskusili sprejeti podobno oblikovan zakon, a je vnovič padel zaradi negativnega mnenja finančnega ministrstva (Krstić 2006, 54). Zadnji poskus je bil *Predlog zakona o muzejih* iz leta 1934, ki je ohranjal le muzejski del predloga iz leta 1930. Tudi ta zakon ni bil sprejet, saj se je izgubil v postopkih ob reformi države po smrti kralja Aleksandra, moramo pa tudi reči, da mu je aktivno nasprotovala srbska pravoslavna cerkev (Krstić 2006, 56). V Kraljevini Jugoslaviji sta se v konservatorske namene pozneje uporabljala *Gradbeni zakon* iz leta 1931 in *Zakon o gozdovih* (Krstić 2006, 57).

Prikazana pravna konteksta lahko razumemo kot simptom mladosti nove države, a sta imela resne posledice za razvoj arheoloških strokovnih društev v Jugoslaviji kot tudi za razvoj arheologije v celoti. Dolgo je prevladovalo mnenje, da lahko obdobje Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije označimo za obdobje stagnacije arheologije (Novaković 2014, 224). Res je, da v tem času ni zaživela nobena jugoslovanska arheološka institucija in da ni začela izhajati nobena vsejugoslovanska arheološka revija. Na prvi pogled se zdi, da je bilo to obdobje, v katerem stroka ni imela ambicije mednacionalnega povezovanja, obdobje, v katerem se je vsaka nacionalna arheološka šola držala zase in nadaljevala s svojim delom, kar pa ni čisto res. V tem času so obstajali poskusi oblikovanja ar-

heološke infrastrukture na jugoslovanski ravni, prav tako so bili prisotni poskusi oblikovanja vsejugoslovanskega strokovnega društva. Glavni motor teh projektov so bili vidnejši posamezniki že obstoječih društev, institucij in organizacij, aktivnosti pa lahko v kontekstu preučevanja arheoloških društev na ozemlju moderne Republike Slovenije delimo na dve kategoriji – vsejugoslovanske in omejene na ozemlje Dravske banovine.

Pomembnejša kategorija so vsejugoslovanski državni poskusi oblikovanja strokovnega društva in osrednje arheološke institucije. Do pred kratkim je bilo znano le eno srečanje jugoslovanskih arheologov v Kraljevini Jugoslaviji, to je *Prvi jugoslovanski arheološki kongres* leta 1922 v Beogradu (Novaković 2014, 224). O kongresu je bilo dolgo znano le malo, saj je bil glavni vir o kongresu kratko besedilo hrvaškega arhitekta in profesorja na Univerzi v Zagrebu Ćirila Metoda Ivekovića (1922). Tako dolgo ni bilo znano, kako je do organizacije kongresa prišlo, pa tudi ne, kakšni so bili dolgoročni načrti razvoja arheologije v Kraljevini Jugoslaviji. Znana je bila vsebina kongresa – udeleženci so razpravljali o že omenjeni spomeniškovarstveni zakonodaji, ki pa nikoli ni bila implementirana.

Vendar kongres jugoslovanskih arheologov v Beogradu ni bil edini dogodek. Preden je bil kongres sploh organiziran, so jugoslovanski arheologi izvedli neformalno srečanje v vili industrialca, numizmatika in arheologa Leona Ružička v Dobrni pri Celju leta 1922 (Lorber 2019, 916). O tem sestanku imamo tri glavne vire. Prvi vir je zapis v ljubljanskem časniku *Jutro* (Jutro, 29. 8. 1922), v katerem je predstavljen potek kongresa. Tako ugotovimo, da so bili na sestanku v Dobrni pri Celju prisotni Frane Bulić, Mihovil Abramić, Nikola Vulić, Vladimir Petković, Viktor Hoffiler, Vejsil Ćurčić, Josip Mantuani, Niko Zupanič, Franc Stele, Leopold Leon Ružička, Viktor Skrabar, Balduin Saria, A. Jeršinovic (*Muzejsko društvo Celje*), Herbert Kartin (*Muzejsko društvo na Ptujju*) in manjša skupina tujih arheologov: Matija Murko (Praga), grofica Uvarov (nekdanja predsednica *Moskovskega arheološkega društva*), Emil Reisch (predsednik *Arheološkega inštituta na Dunaju*), Rudolf Egger in Franc Ferik. To potrjuje tudi slikovno gradivo, ki ga prinaša naš drugi vir, to je krajši zapis o srečanju arheologov pri Celju v beograjskem tedniku *Ilustrovani list* (Ilustrovani list 1922a). Zadnji vir o sestanku v Dobrni pri Celju je *Spominska knjiga družine Leona Ružička na Dobrni pri*

Celju, ki jo danes hrani *Osrednja knjižnica Celje* (Arhivski vir 6).

Na sestanku so se dogovorili, da še istega leta organizirajo kongres arheologov in konservatorjev v Beogradu, ki naj bi mu sledil kongres v Splitu leta 1924 (Jutro, 29. 8. 1922, 2). V Split naj bi povabili tudi tuje arheologe, sprejet pa je bil tudi okvirni dogovor o oblikovanju jugoslovanske zveze vseh muzejskih, starinarskih in arheoloških društev v tedanji državi. Za uresničitev dogovorjenega so izbrali tudi *Odbor za implementacijo zaključaka sestanka*, v katerem so bili Frane Bulić (predsednik), Mihovil Abramić (prvi podpredsednik), Nikola Vulić (drugi podpredsednik) in Ljubo Karman (sekretar in blagajnik). Člana organizacijskega odbora za organizacijo *Prvega jugoslovanskega arheološkega kongresa v Beogradu* sta bila Nikola Vulić in Vladimir Petković.

Vulić in Petković sta svoje delo opravila dobro – v oktobru leta 1922 je bil organiziran že omenjeni *Prvi jugoslovanski arheološki kongres v Beogradu*, o katerem obstaja nekaj virov. Prvi vir je beograjski tednik *Ilustrovani list* (Ilustrovani list 1922b), v katerem sta objavljena slika in seznam udeležencev kongresa. Na kongresu v Beogradu so sodelovali Ćiro Truhelka, Josip Mantuani, Izidor Cankar, Vojeslav Mole, Niko Županič, Franc Stele, Viktor Hoffiler, Vladimir Tkalčić, Ćiril Iveković, Mihovil Abramić, Ljubo Karman, Luj Marun, Franc Kovačić, Balduin Saria, Viktor Skrabar, Vladimir Travner, Radoslav Grujić, Sima Trojanović, Vladimir Petković in Nikola Vulić, glavna tema kongresa pa je bil razvoj spomeniškovarstvene zakonodaje v Kraljevini SHS.

Poleg tega vira se lahko naslonimo tudi na določene pričevalce iz prve roke. Že leta 1922 so bili objavljeni zapisi Ćirila Ivekovića (1922), Frana Bulića (1922) in Izidorja Cankarja (1922). Kongres je omenjen tudi v memoarskem tekstu Vojeslava Moleta (1970). Bolj zanimivi so sočasni teksti iz leta 1922, saj je med njimi nekaj pomembnih razlik. Iveković in Cankar prinašata pregled kongresa, a že tu se vidi neenotnost virov. Iveković in časopisna poročila ponavljajo tezo o organizaciji 2. kongresa v Splitu leta 1924, kar potrjuje tudi Bulićev (1922, 1) zapis, ki prinaša zapis o konstituciji *Organizacijskega odbora Drugega kongresa jugoslovanskih arheologov*. Temu podatku nasprotuje zapis Izidorja Cankarja (1922, 164), ki jasno piše o tem, da naj bi bil omenjeni drugi kongres načrtovan v Skopju. Razlogi za to razliko niso jasni.

Kolikor je nam znano, niso leta 1924 izvedli nobenega kongresa, po dostopnih podatkih pa tudi pozneje niso organizirali kongresov v Splitu ali Skopju. Jugoslovanskim arheologom je v Kraljevini Jugoslaviji uspelo organizirati le še en kongres, in sicer izredni kongres na Ptuj ob proslavi 30-letnice delovanja Ptujkega muzejskega društva leta 1923. Na kongresu je bilo določeno, da se izdela *Arheološka karta Jugoslavije* (Žižek 1992, 149), po dostopnih podatkih pa niso razpravljali o ničemer drugem, kar je nekoliko nenavadno. Ta kongres je dokaj skrivnosten, saj ga poznamo zgolj kot opombo v članku Ivana Žižka (1992) *Muzejsko društvo in arheologija od 1893 do 1945* in kot opombo v novici o tridesetletnici ptujkega društva v časopisu *Tabor* (Tabor 5. 9. 1923). To dejstvo je nenavadno, saj je bil projekt *Arheološka karta Jugoslavije* eden redkih vsejugoslovanskih arheoloških projektov v tedanji državi (Saria 1932, 5–16). Kot dodaten vir za preučevanje kongresa lahko navedemo tudi analizo arhivskega gradiva *Muzejskega društva na Ptuj*, ki ga danes hrani *Zgodovinski arhiv Ptuj* in je trenutno v delu.

Po omenjenem kongresu na območju današnje Slovenije dolgo niso organizirali nobenega pomembnejšega vsejugoslovanskega strokovnega srečanja. Šele leta 1937 so na Ptuj organizirali srečanje *Tabula Imperii Romani*. Ta mednarodni projekt je bil oblikovan konec dvajsetih let dvajsetega stoletja, predlagali so ga britanski arheologi (Novaković 2014, 227), razširil pa se je v številne evropske države. Jugoslovanske karte so v resnici začele izhajati šele po drugi svetovni vojni, a je bil sestanek na Ptuj pomemben, ker so na njem oblikovali načrt izdaje prvih zvezkov *TIR* za območje Jugoslavije. Kot pri projektu *Arheološka karta Jugoslavije* je bil tudi tu eden glavnih akterjev Balduin Saria.

Ob tem neuspehu arheologov in muzealcev, da bi oblikovali svojo vsejugoslovansko zvezo arheoloških, starinarških in muzejskih društev, moramo izpostaviti, da so bili posamezni arheologi zelo dejavni. Jugoslovanski arheologi so pisali besedila, v katerih se pojavi tudi argumentirana ideja o vzpostavitvi unitarnega vsejugoslovanskega arheološkega inštituta (Vasić 1927), sodelovali na vidnih mednarodnih arheoloških ekskurzijah in vodili delegacije na pomembne konference, kjer velja omeniti otvoritev *XV. Mednarodnega kongresa antropologije in predzgodovinske arheologije v Parizu* leta 1931. Omenjeni kongres, ki je bil organiziran kot del *Mednarodne kolonialne*

razstave (Exposition coloniale internationale) v Parizu leta 1931, je s pozdravnim nagovorom odprl delegat Kraljevine Jugoslavije Niko Županić (1933, 303–304). Jugoslovanski arheologi so bili tudi zelo dejavni v različnih umetnostnozgodovinskih in zgodovinskih društvih, tudi pri *Jugoslovanskem istoriskem društvu* (1935–1939), ki je bilo prvi poskus oblikovanja vsejugoslovanske zgodovinske organizacije. S svojim štiriletnim delovanjem in oblikovanjem revije *Jugoslovanski istoriski časopis* je bil proces združevanja jugoslovanskih zgodovinarjev bolj uspešen od arheološkega.

Neuspeh oblikovanja nacionalnega arheološkega društva se je prenesel tudi na raven posameznih banovin oziroma narodov. Sploh za nacionalna društva je bilo delovanje v okvirih diktatorske zakonodaje oteženo, saj je slednja njihovo delovanje *de facto* prepovedovala. Omenili smo že, da je bilo *Hrvaško arheološko društvo* suspendirano, a je večina ostalih društev v državi delovala naprej. *Muzejsko društvo za Slovenijo* je nemoteno delovalo do leta 1941, ne poznamo pa nobenega poskusa, da bi ga preoblikovali v nacionalno društvo⁶, ki ne bi bilo povezano izključno z delom Narodnega muzeja v Ljubljani. Na ozemlju Slovenije so še vedno delovala tudi nekatera lokalna društva, ki so bila v veliki večini ustanovljena pred prvo svetovno vojno. Ker je imela Kraljevina Jugoslavija sistem finančne podpore zgodovinskim in muzejskim društvom, vemo, da so leta 1940 na območju Dravske banovine delovala *Muzejsko društvo za Slovenijo* (Ljubljana), *Muzejsko društvo v Mariboru*, *Muzejsko društvo na Ptuj*, *Muzejsko društvo v Celju*, *Muzejsko društvo v Murski Soboti*, *Muzejsko društvo v Škofji Loki* in *Zgodovinsko društvo v Mariboru* (*Službeni list kraljevske banke uprave Dravske banovine* 1940, št. 27, 382).

Od omenjenih regionalnih društev je za razvoj arheologije in zgodovinopisja najpomembnejše delovanje *Zgodovinskega društva v Mariboru*, ki je svoje delovanje obnovilo po prvi svetovni vojni. Obdobje med dvema svetovnima vojnama je utrdilo pomen Maribora kot enega od slovenskih intelektualnih središč, razvoj *Zgodovinskega društva v Mariboru* pa je bil v obdobju med obema vojnama daleč najbolj dinamičen. Leta 1920 so v Mariboru združili muzejski zbirki *Muzejskega društva v Mariboru* ter *Zgodovinskega društva v Mariboru* (Žnidarič 2003, 238), *Zgodovinsko društvo v Mariboru* je ime-

⁶ Tak proces bi bil nemogoč v času šestojanuarske diktature, a tudi po njeni omilitvi ni prišlo do omenjenega poskusa.

lo pomembno vlogo pri oblikovanju Študijske knjižnice Maribor (1922). Ob teh projektih se je v zgodnjih dvajsetih letih pojavila ideja za združitev *Muzejskega društva v Mariboru* ter *Zgodovinskega društva v Mariboru*, do česar pa zaradi različnih vlog društva – *Muzejsko društvo v Mariboru* je bilo prednostno osredotočeno v skrb za muzej in njegove zbirke – ni prišlo (Žnidarič 2003, 239). V sodelovanju z mariborskimi oblastmi je *Zgodovinsko društvo v Mariboru* aktivno sodelovalo pri oblikovanju *Mestnega muzeja v Mariboru* (1924) ter regionalnega arhiva (1933). Po oblikovanju teh institucij se je *Zgodovinsko društvo v Mariboru* osredotočilo na znanstveno raziskovalno delo ter tisk *Časopisa za zgodovino ter narodopisje*. Aktivno je bilo tudi na jugoslovanski ravni, kar vidimo tudi pri organizaciji proslave 25-letnice društva (1928), ob kateri se je odvil strokovni posvet, na katerem so jugoslovanski zgodovinarji postavili zahtevo po dokončnem sprejetju jugoslovanskega zakona o zaščiti kulturnih spomenikov (Žnidarič 2003, 243) – pri tem so bili, ravno tako kot arheologi leta 1922 v Beogradu, neuspešni.

Iz povedanega je jasno, da je *Zgodovinsko društvo v Mariboru* v obdobju med obema vojnama doseglo zavidljivo strokovno raven, ki jo je grobo prekinila nemška okupacija Maribora (1941–1945). *Zgodovinsko društvo v Mariboru* je bilo pod vodstvom Franja Baša obnovljeno že leta 1947, zelo hitro pa so bile obnovljene tudi številne mestne inštitucije, kakršna je bil *Pokrajinski muzej v Mariboru*. *Zgodovinsko društvo v Mariboru* je skoraj dvajset let delovalo kot podružnica *Zgodovinskega društva za Slovenijo* (Žnidarič 2003, 245), hitra obnova delovanja pa se ni razširila na društveni časopis – *Časopis za zgodovino in narodopisje*, ki je ponovno začel izhajati šele po 25 letih premora (Vrišer 1979, 381).

Delovanje *Muzejskega društva za Slovenijo* ter delovanje *Zgodovinskega društva v Mariboru* kažeta, da je bilo delovanje slovenskih zgodovinskih in arheoloških društev povezano z delovanjem in razvojem muzejskih inštitucij. To potrjuje tudi delovanje večjega dela manjših društev, ki je bilo vezano na delovanje lokalnih muzejev, pri čemer sta bili *Muzejsko društvo v Škofji Loki* (1937) in *Muzejsko društvo v Murski Soboti* (1935) najmlajši. Ob teh društvih je v zadnjih petih letih obstoja Kraljevine Jugoslavije delovalo še *Muzejsko društvo v Krškem* (1938) (Mohorič Bonča 2005, 81), ki pa očitno ni dobivalo državne subvencije. Prav tako se je začel razvoj *Muzejskega društva v Novem mestu*, ki je bilo ustanovljeno v

januarju leta 1941 (Mohorič Bonča 2005, 80), a ni nikoli resnično zaživelo. Delovanje vseh omenjenih društev je prekinila druga svetovna vojna.

Arheološko društvo Jugoslavije (1949–1971)

Za skoraj celotno arheologijo v nekdanji Jugoslaviji predstavlja druga svetovna vojna velik prelom, saj je v skoraj vseh tedanjih institucijah prišlo do večjih kadrovske spremembe (Novaković 2014, 228). Poleg tega je socialistična Jugoslavija pripravila korenite spremembe ustroja arheološke stroke in spomeniškovarstvene službe v državi. Za nas so sicer najbolj pomembne spremembe, ki so se zgodile v Sloveniji, vendar so te odsev sprememb v celotni državi.

Prva velika sprememba je bila ta, da sta novi jugoslovanska in slovenska oblast do organizacije kulturnovarstvenih in raziskovalnih procesov pristopili drugače kot Kraljevina Jugoslavija. Slednji ni nikoli uspelo vzpostaviti enotnega spomeniškovarstvenega sistema. Oblasti po drugi svetovni vojni so, da bi se izognile podobnim okoliščinam, k reševanju in razvoju kulturnovarstvene problematike pristopile zelo aktivno. Že leta 1945 je v Sloveniji stopil v veljavo *Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov*, izdan pa je bil tudi *Odlok o zaščiti in čuvanju spomenikov in starin* (Komelj 1976, 5). Država je ustanovila komisijo, ki naj bi preučila škodo, povzročeno na spomenikih in starinah, z *Uredbo o ustanovitvi zbirnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete* v Ljubljani, Mariboru, Celju in Novem mestu pa je postavila temelje poveljne organizacije spomeniške službe v Sloveniji (Komelj 1976, 10). Podobni procesi so potekali tudi na zvezni ravni – AVNOJ je leta 1945 sprejel *Zakon o zaščiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti*, ki mu je po koncu vojne sledil *Opšti zakon o zaščiti spomenika kulture i prirodnih vrijednosti* (Krstić 2006, 62). Že leta 1945 pa se pojavijo tudi ideje o državnem oblikovanju zveznih institucij. Prvi tak predlog je *Odredba o ustroju Federalnega zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti* (Komelj 1976, 20), načrtovana pa je bila tudi ustanovitev zveznega *Arheološkega inštituta*, ki bi koordiniral vse arheološke raziskave v državi. Sagi o ustanovitvi inštituta lahko sledimo v arhivu *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, v katerem je shranjena tudi *Uredba o Jugoslovenskom arheološkom institutu* (Arhivski vir 1), vendar inštitut nikoli ni začel delovati.

Poleg tega je država tudi zelo aktivno pristopila k načrtovanju strokovnih in stanovskih organizacij, kjer je zakonodajni okvir sledil razvoju države iz centralizacije v postopno federalizacijo. Del tega procesa je bilo tudi oblikovanje enotne arheološke stanovske organizacije v socialistični Jugoslaviji, ki bi presegla regionalno delovanje posameznih že obstoječih društev. Ta pristop so pozdravili tudi arheologi, ki so nujno potrebovali forum, prek katerega bi koordinirali povojno obnovo arheološke in spomeniškovarstvene infrastrukture ter oblikovali strategijo enotnega razvoja stroke v novi državi.

Pri organizaciji iniciativnih sestankov je vodilno vlogo prevzel *Arheološki inštitut SANU*, na katerem so oblikovali *Iniciativni odbor za organizacijo srečanja jugoslovanskih arheologov v Niški Banji*. Organizacija srečanja se je začela leta 1949, samo srečanje pa je bilo izvedeno leta 1950. Kongres je bil za tedanji, povojni čas zelo obsežen (Novaković 2014, 229), na njem pa so oblikovali strateški program razvoja arheologije v drugi Jugoslaviji.

Na tem mestu moramo nujno izpostaviti, da v tem načrtu arheološka stanovska organizacija igra vodilno vlogo, kar je razvidno tudi iz dejstva, da sprva ni organizirana kot društvo. Prvi dve leti svojega delovanja (1950–1952) je urejena kot *Koordinacijski odbor arheologov FLRJ*, ki je imel obsežna pooblastila, saj je republiškim ministrstvom ter uradom podajal poročila o stanju arheološke infrastrukture (kadrovska poročila, število muzejev ...) ter razvojna priporočila. *Koordinacijski odbor* je imel močno državno zaledje v *Ministrstvu za znanost FLRJ* (Ljubinković 1977, 61), ki je njegovo paradržavno vlogo formaliziralo, ko ga je leta 1952 preoblikovalo v *Arheološki svet FLRJ*. Ta je bil oblikovan v skladu z *Uredbo o saveznim stručnim svetima* (Arhivski vir 2).

Arheološka stanovska organizacija je v obliki *Arheološkega saveta Jugoslavije* začela s številnimi reformami organizacije arheologije v FLRJ. Poleg tega je *Arheološki svet* finančna sredstva dobil neposredno od *Ministrstva za znanost FLRJ*, zato je lahko sofinanciral udeležbo posameznikov na mednarodnih konferencah in obvezno objavljane rezultatov arheoloških raziskav v jugoslovanskih strokovnih revijah. V tej organizacijski obliki je stanovska organizacija v sodelovanju s pristojnimi ministrstvi pripravila tudi smernice in temeljne dokumente za delovanje *Jugoslovenskega arheološkega inštituta*, ki pa nikoli ni začel delovati. V času priprave omenjenih dokumentov je stanovska organizacija delovala kot osre-

dnji inštitut, saj je poleg že omenjenih nalog dobila tudi pooblastila, da oblikuje dolgoročne strategije razvoja arheologije v državi.

Arheološko društvo so v drugi Jugoslaviji formalno ustanovili leta 1953, na drugem sestanku jugoslovanskih arheologov v Pulju, kjer so *Arheološki svet FLRJ* preoblikovali v *Arheološko društvo Jugoslavije*. Slednje je bilo sprva osredotočeno predvsem na organizacijske probleme jugoslovanske arheološke stroke, s čimer je nadaljevalo delo *Arheološkega saveta*, čeprav je poslej imelo slabše opredeljeno formalno vlogo. Sestanki v Splitu (1956), Sarajevu (1958) in Ohridu (1960) so vodili do stabilizacije arheološke stroke v Jugoslaviji in do vzpostavitve temeljev nacionalnega vsejugoslovanskega publicističnega delovanja *Arheološkega društva Jugoslavije* (Lorber 2019, 921) – revije *Arheološki pregled*, *Inventaria Archaeologica*, *Archaeologia Jugoslavica* in monografska zbirka *Dissertationes*. Omenjenim publikacijam se je v sedemdesetih letih pridružila še *Balkanoslavica*.

Sprva je bilo delovanje društva organizirano prek raznih komisij, na primer *Komisije za zaščito amfiteatra u Puli*, katere so svoje naloge dobile na podlagi trenutnih potreb arheologije in spomeniškovarstvene stroke v Jugoslaviji, obenem pa so dediščina delovanja *Arheološkega saveta Jugoslavije*. S stabilizacijo stanja v tedanji arheologiji in ob zavedanju, da so naloge društva širše kot tiste, ki so bile namenjene raznim komisijam, se je pojavila potreba po reorganizaciji delovanja društva. Razne komisije so se združile v tri širše sekcije – prazgodovinsko, antično in srednjeveško.

Vseskozi se je razpravljalo tudi o oblikovanju republiških podružnic, čemur pa osrednja organizacija in pristojna ministrstva dolgo niso bila naklonjena, saj je obstajala bojazen, da bodo republiške podružnice ovirale delovanje osrednje organizacije. Kljub temu pa se je leta 1959 oblikovala *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije*, ki je neformalno delovala do sprejetja novega statuta *Arheološkega društva Jugoslavije* na kongresu v Ljubljani (1962), ki je tudi formalno dopuščal delovanje republiških podružnic. Slovenski podružnici sta sledili še hrvaška (1964) in srbska (1964). Kongres v Ljubljani je bil prvi tematski kongres *Arheološkega društva Jugoslavije* z izrazito znanstvenim programom.

Ustanovitev podružnic je že nakazoval proces federalizacije enotnega društva, ki je bil posledica postopne fe-

deralizacije celotne jugoslovanske države in obnove kadrovske moči nacionalnih arheoloških šol. Glavni motor federalizacije so sicer bili hrvaški arheologi, in prve napačnosti so se pokazale že na kongresu *Arheološkega društva Jugoslavije* v Herceg Novem (1966), po katerem je iz organov društva protestno izstopil Duje Rendić-Miočević. Kmalu za tem so februarja 1967 hrvaški arheologi sklicali izredno sejo *Hrvaške podružnice Arheološkega društva Jugoslavije*, ki se je razvila v ustanovno sejo obnovljenega *Hrvaškega arheološkega društva* (Suić 1967, 3). Na tej seji so hrvaški arheologi zahtevali tudi oblikovanje *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, v kateri bi sodelovala enakopravna republiška društva.

Obnova *Hrvaškega arheološkega društva* je bila na zvezni ravni sprejeta z mešanimi občutki, predvsem zato, ker je *Hrvaško arheološko društvo* delovanje *Arheološkega društva Jugoslavije* označilo za anahronizem (Nikolanci, Vrbanović, Zaninović 1967, 4), a to je začetek procesa upravne federalizacije društva, ki je potekala prek kongresa jugoslovanskih arheologov v Boru (1969) vse do kongresa jugoslovanskih arheologov v Zadru (1972). Kongres v Zadru lahko razumemo kot ustanovni kongres *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Na njem so se republiška društva, ki so se postopoma oblikovala od leta 1967 v kontekstu *Arheološkega društva Jugoslavije*, združila v zvezo društev. V grobem lahko razvoj jugoslovanskih republiških in pokrajinskih arheoloških društev delimo na dve skupini – na društva, ki so izšla iz že obstoječih podružnic (SR Slovenija, SR Hrvaška in SR Srbija), ter na društva, ki so nastala na novo (SR BiH, SR Črna gora, SR Makedonija in AP Vojvodina). Zadnji formalni kongres *Arheološkega društva Jugoslavije* je bil leta 1969 v Boru, kjer so oblikovali nov federalni statut, ki je bil nato sprejet na prvem kongresu *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* v Zadru (1972).

Sprememba oblike delovanja ni bila le formalne narave. Po vseh kriterijih se je enotno društvo preoblikovalo v zvezo enakovrednih nacionalnih društev. Enotna je ostala publicistična dejavnost, združene pa so ostale tudi prazgodovinska, antična in srednjeveška sekcija, katerih delovanje je bilo okrnjeno, saj so se tudi v republiških društvi oblikovale enakovredne sekcije, ki so postale središče društvenega dogajanja. Predsedstvo društva je krožilo po republiškem ključu, prvo predsedstvo pa je bilo v SR Makedoniji (prvi predsednik *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je bil Boško Babić). *Zveza*

arheoloških društev Jugoslavije je po sestanku v Zadru organizirala še kongrese v Prilepu (1976), Mostarju (1980), Novem Sadu (1984) in na Bledu (1988). Posamezna nacionalna predsedstva zveze društev so dosegla različne ravni uspeha, danes pa lahko trdimo, da je bilo najuspešnejše slovensko predsedstvo (1984–1988), ki je predstavljalo zadnji uspeh v delovanju *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Pripeljalo je do spremembe formata v tisku revij in do poskusa razmisleka o razvoju delovanja društva, ki pa ni doživel epiloga. Kongres na Bledu predstavlja zaključek predsedovanja *Slovenskega arheološkega društva*, obenem pa je tudi zadnji kongres *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Na njem so do izraza prišle globoke razpoke v tedanji jugoslovanski federaciji (Lorber 2019, 924), kmalu po njem, leta 1991, pa je brez akta o razpustitvi razpadla tudi *Zveza arheoloških društev Jugoslavije*.

Razvoj slovenskega nacionalnega arheološkega društva v kontekstu delovanja Arheološkega društva Jugoslavije (1959–1971)

Slovenija se od Hrvaške in Srbije razlikuje v tem, da v 19. stoletju ni oblikovala nacionalnega arheološkega društva. Poudarili smo že, da so arheologi delovali kot člani številnih drugih društev, predvsem muzejskih, ki so v modernem obdobju prepoznana kot neposredni predhodnik moderne *Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ne pa *Slovenskega arheološkega društva*. Ta idejna diskontinuiteta razvoja je jasno vidna tudi v tem, da *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* v nobenem od svojih ustanovnih dokumentov ne navaja *Muzejskega društva za Slovenijo*, še manj pa *Zgodovinskega društva v Mariboru*, kot svojega idejnega predhodnika, kar zbuja občutek, da so tedanji arheologi predhodna društva sicer razumeli kot pomembna za razvoj arheološke misli v Sloveniji, a so svoje oblikovanje nacionalne podružnice jugoslovanskega izključno arheološkega društva razumeli kot nekaj novega.

Obdobje socialistične Jugoslavije je tako prvo obdobje, v katerem slovenski arheologi ne delujejo v multidisciplinarnih strokovnih združenjih, temveč imajo lastno stanovsko organizacijo. Slovenski arheologi, predvsem vidnejši posamezniki, kakršen je bil Josip Korošec, so bili zelo dejavni že v času *Koordinacijskega odbora arheologov FLRJ* in *Arheološkega saveta FLRJ*. Dejavnost so bili tudi v raznih strokovnih komisijah kot tudi pri pre-

oblikovanju *Arheološkega saveta v Arheološko društvo Jugoslavije*; sprva je bila enotna organizacija za slovenske potrebe povsem dovolj.

Proces oblikovanja nacionalnega društva v slovenski arheologiji izhaja iz resničnih potreb. Vodstvo *Arheološkega društva Jugoslavije* je vedelo, da kadrovske in institucionalne posebnosti posameznih republik Jugoslavije terjajo prilagojene pristope, čeprav ni bilo naklonjeno federalizaciji društva kot takega. Kljub temu pa je v prid združevanju republiških arheologov govorilo nekaj dejstev, ki so najjasneje izražena v Sloveniji. Arheološka skupnost v SR Sloveniji je bila majhna in zbrana okoli manjšega števila institucij (Narodni muzej, Filozofska fakulteta, Arheološka sekcija SAZU, regionalni muzeji). Prav tako je bila jezikovno specifična, v čemer se je razlikovala od SR Hrvaške, SR BiH in SR Srbije.

Slovenski arheologi so prvi oblikovali svojo nacionalno podružnico osrednjega društva. *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* je sprva delovala neformalno (1959–1962), po kongresu v Ljubljani (1962) pa je tudi statut *Arheološkega društva Jugoslavije* dopuščal delovanje republiških podružnic, pri čemer je povedno, da so se te razvile le v republikah z jasno izraženo nacionalno arheološko tradicijo (Slovenija, Hrvaška in Srbija). *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* je bila prvi korak k oblikovanju nacionalnega arheološkega društva, ki se je pospešeno nadaljeval po zveznem kongresu v Herceg Novem in obnovi *Hrvaškega arheološkega društva*. Sprva je bilo oblikovano tako imenovano *Arheološko društvo za Slovenijo*, ki pa se je leta 1971 preoblikovalo v *Slovensko arheološko društvo*, ki deluje še danes.

Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije

Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije je bila ustanovljena leta 1959, organizacijsko pa je nespremenjeno delovala do leta 1966. Glavni viri za preučevanje njenega delovanja so poročila, ki jih je vodstvo podružnice pošiljalo *Izvršnemu odboru Arheološkega društva Jugoslavije*. Podružnica je aktivno začela delovati leta 1960.

Prvo obdobje delovanja društva je bilo med letoma 1960 in 1963. V tem mandatu je podružnica delovala kot neformalen del državne organizacije, formalni status pa je

dobila šele leta 1962 na *Kongresu Arheološkega društva Jugoslavije v Ljubljani*. V tem obdobju so podružnico vodili Mitja Brodar (predsednik), Jaroslav Šašel (sekretar), Stane Gabrovec (blagajnik), Jože Kastelic (član odbora), Tone Knez (član odbora), Stanko Pahič (član odbora), Peter Petru (član odbora), Ljudmila Plesničar (članica odbora), Aleksander Jeločnik (član nadzornega odbora) in Vera Kolšek (članica nadzornega odbora) (Brodar 1963, 6). V tem času je podružnica organizirala 10 plenarnih sestankov, 45 predavanj in tri ekskurzije. *Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije* je v tem obdobju sodelovala tudi pri tako imenovanih tematskih akcijah, pri katerih je sodelovala z drugimi institucijami. Začela je z oblikovanjem *Osrednjega kataloga arheoloških in zgodovinskih knjig in revij v slovenskem jeziku*, sodelovala pri oblikovanju projekta *Claustra Alpium Iuliarum*, pri projektih *Arheološka topografija Slovenije* in *Arheološka karta Slovenije*, izvedla je anketo o pomenu Numizmatičnega kabineta v Narodnem muzeju Slovenije ter začela s pripravami *Načrta za učenje arheologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani* (Brodar 1963, 8). Ob tem je s hrvaško in srbsko podružnico *Arheološkega društva Jugoslavije* oblikovala sistem medsebojne pomoči, sodelovala pri pripravi novega statuta *Arheološkega društva Jugoslavije*, skupaj z osrednjo organizacijo pa je sodelovala tudi pri podeljevanju štipendij za študij v tujini.

Leta 1963 je slovenska podružnica *Arheološkega društva Jugoslavije* izvolila novo vodstvo, ki je podružnico vodilo do leta 1966. V obdobju 1963–1966 so podružnico vodili Peter Petru (predsednik), Jaroslav Šašel (tajnik), Ljudmila Plesničar-Gec (blagajničarka), člani odbora Stane Gabrovec, Mitja Brodar, Tone Knez, Franc Leben, Iva Mikl-Curk in Stanko Pahič ter člana nadzornega odbora Franc Osole in Josip Klemenc (Šašel 1966, 30). Podružnica je organizirala 14 plenarnih sestankov, tri posebne kolokvije (*Kelti in njih dediščina na Slovenskem z ekskurzijo v Slovenske gorice – Maribor 1964*; *Paleolitik v Sloveniji z ekskurzijo na Notranjsko – Ljubljana 1965*; in *Zgodnji srednji vek v Sloveniji z ekskurzijo na Gorenjsko – Ljubljana 1966*), 23 predavanj ter 8 ekskurzij (Šašel 1966, 32). Slovenska podružnica je v Sloveniji sodelovala pri več raznovrstnih projektih. Sodelovala je pri raznih zaščitnih izkopavanjih, nadaljevala svoje sodelovanje pri projektu *Claustra Alpium Iuliarum*, začela izdelavo *Referativnega pregleda arheoloških zbirk v slovenskih muzejih*, sodelovala pri oblikovanju *Brodarjevega zbor-*

nika, zagnala akcijo *Enotnega oblikovanja arheoloških vodnikov* ter nadaljevala svoje sodelovanje pri projektu *Arheološka karta Slovenije* (Šašel 1966, 32). Podružnica je v tem času s *Srednjeveško sekcijo Arheološkega društva Jugoslavije* in *Hrvaško podružnico Arheološkega društva Jugoslavije* prevzela tudi vodilno vlogo pri pripravi jugoslovanske udeležbe na *1. Kongresu slovanske arheologije* (UISS) v Varšavi (1965), na katerem se je Jugoslavija predstavila z večjim številom referatov in razstavo *Materijalna kultura Slavena od 6. do 13. stoletja u Jugoslaviji* (Lorber 2019, 922). Razstava, ki je dobila posebno nagrado žirije, je bila v Varšavi postavljena med 14. novembrom 1965 in 14. marcem 1966, pozneje pa je bila v okrnjeni obliki predstavljena tudi na kongresu *Arheološkega društva Jugoslavije* v Herceg Novem.

Arheološko društvo za Slovenijo

V letu 1966 so se postopoma že začeli postopki reorganizacije *Arheološkega društva Jugoslavije*, ki jih je letno pozneje še pospešila obnova *Hrvaškega arheološkega društva*. V tem času se je spremenilo tudi vodstvo slovenske podružnice *Arheološkega društva Jugoslavije*. Vodenje so prevzeli Peter Petru (predsednik), Jaroslav Šašel (tajnik), Ljudmila Plesničar-Gec (blagajničarka), člani odbora Tatjana Bregant, Iva Mikl-Curk, Andrej Bolta, Stane Gabrovec, Tone Knez in Andrej Valič, člana nadzornega odbora Josip Klemenc in Franc Osole ter predstavniki podružnice v *Arheološkem društvu Jugoslavije* Peter Petru, Stane Gabrovec in Franc Osole (Arhivski vir 4), ki so delovali tudi v *Komisiji za spremembe statuta Arheološkega društva Jugoslavije*.

Slovenska podružnica je izvedla sedem samostojnih predavanj in ekskurzij, sodelovala pa je tudi pri številnih nacionalnih arheoloških projektih drugih institucij. Že v letu 1966 je pristopila k svojemu notranjemu preoblikovanju in septembra 1966 oblikovala *Statut Arheološkega društva za Slovenijo* (Arhivski vir 5), ki je postavil temelje nacionalnega arheološkega društva, ki naj bi bilo del širše federalne ureditve. Že v statutu *Arheološkega društva za Slovenijo* je jasno, da je predlagana oblika delovanja prehodna, saj je bila diskusija o preoblikovanju *Arheološkega društva Jugoslavije* v zvezo enakovrednih društev zelo živa. Novi *Statut Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je bil od leta 1967 v pospešeni izdelavi, predvideno pa je bilo, da bo končna forma republiških društev prepuščena njim samim.

V času svojega delovanja je *Arheološko društvo za Slovenijo* izvedlo nekaj pomembnih kolokvijev. Leta 1967 je v Celju organiziralo kolokvij *Zgodnja antika v Sloveniji*, ki sta mu leta 1969 sledila kolokvij *Zgodnji srednji vek* v Kranju in *Numizmatični simpozij* na Ptuj (Arhivski vir 5). *Arheološko društvo za Slovenijo* je začelo tudi z izdajanjem biltena *Obvestila Slovenskega arheološkega društva*, ko se je prvič pojavila forma imena *Slovensko arheološko društvo*. Prva številka biltena društva je izšla leta 1971, bilten pa je izhajal do leta 1981, ko je bil vključen v novo revijo *Slovenskega arheološkega društva – Arheo*.

V prvi številki biltena je predstavljen širok pogled na institucionalno muzejsko arheološko strukturo v Sloveniji, prav tako pa tudi krajši strateški pogled na nadaljnji razvoj muzejev v Sloveniji (SAD 1971). Leto 1971 sta v jugoslovanski arheologiji opredelila dva dogodka. Prvi je bil kongres UISPP v Beogradu, pri pripravi katerega je aktivno sodelovalo tudi *Arheološko društvo Jugoslavije*⁷ s svojimi podružnicami in republiški društvi, ter dokončno oblikovanje statuta zveze arheoloških društev. Leta 1971 se je tudi uradno ustanovilo *Slovensko arheološko društvo*, ki je leta 1972, s formalnim sprejemom *Statuta Zveze arheoloških društev Jugoslavije* na kongresu v Zadru, postalo polnopravni član *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*⁸.

Zaključek

Leta 1971 se je tudi v Sloveniji oblikovalo nacionalno arheološko društvo. Geneza *Slovenskega arheološkega društva* je do neke mere protislovna. Sprva je sledila modelu, ki bi ga lahko primerjali s hrvaškim, a z eno pomembno razliko. Na Hrvaškem se je že v *19. stoletju* (1878) oblikovalo nacionalno arheološko društvo, ki se v slovenski arheologiji oblikuje skoraj stoletje pozneje (1959). Predstavljena institucionalna geneza postavlja

7 Na zvezni ravni je bil določen poseben organizacijski odbor za organizacijo kongresa UISPP, prvotno kandidaturu in projekt pa je pripravila *Prazgodovinska sekcija Arheološkega društva Jugoslavije* (Arhivski vir 6).

8 Ob *Slovenskem arheološkem društvu* so bile formalne članice *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* tudi *Hrvaško arheološko društvo*, *Srbsko arheološko društvo*, *Arheološko društvo BiH*, *Arheološko društvo Črne gore* in *Makedonsko arheološko društvo* ter *Arheološko društvo AP Vojvodine* in *Arheološko društvo AP Kosova in Metohije* – posamezna društva so bila bolj dejavna kot druga, nekatera (na primer na Kosovu) pa nikoli niso v resnici zaživela, kar je zveza upoštevala tudi v poznejših statutih, ko je bilo *Arheološko društvo AP Kosova in Metohije* izvzeto iz formalnega članstva.

vprašanje, zakaj. Če v kratkih potezah orišemo razvoj strokovnih združenj na Hrvaškem, vidimo, da je zelo podoben slovenskemu. V 19. stoletju se tako na Hrvaškem kot v Sloveniji oblikujejo društva po kontinentalnem avstrijskem ključu, najpogosteje povezana z delovanjem pomembnejših muzejskih središč. Najpomembnejša društva na Hrvaškem so *Hrvaško arheološko društvo*, *Kninsko starinarsko društvo* / *Hrvatsko starinarsko društvo* in *Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu – Bihać*⁹. Glavna razlika med razvojem arheoloških, starinarskih in antikvarskih društev na Hrvaškem in v Sloveniji je oblikovanje nacionalnega arheološkega društva, ki se na Hrvaškem pojavi skoraj stoletje (1878) pred slovenskim (1959).

Predstavljena primerjava nas postavi pred vprašanje, zakaj. Eden od možnih razlogov je vsekakor različen sociopolitični razvoj Hrvaške in Slovenije v 19. stoletju. Slovenska ozemlja v veliki meri pripadajo Avstriji¹⁰, ki jih vidi kot integralne dele (dežele) svojega ozemlja, medtem ko je Hrvaška po marčni revoluciji v okviru Ogrske pridobila status *de iure* samostojne banovine (ob tem pa je bila ukinjena tudi Vojna Krajina, ki se je združila s civilno Hrvaško). Prav tako je pomembno poudariti, da je bilo hrvaško nacionalno gibanje bolj agresivno in enotno, bolj podobno češkemu kot slovenskemu. Prikazana primerjava poudarja, da ta pomen ni zanemarljiv.

Delna politična samostojnost Hrvaške in ozemeljska zaokroženost v povezavi z oblikovanjem nacionalnega arheološkega društva ter primerjava razvoja s Slovenijo so še bolj izražene, če pogledamo tudi razvoj v današnji BiH. Slednja ni imela prave arheološke tradicije, z izjemo aktivnosti frančiškanov (Kaljanac, Križanović 2012), a prava moderna arheologija je posledica kolonialnega posega Avstrije, ki je po aneksiji BiH (1878) začela s hitrim razvojem arheologije – ustanovila je *Zemaljski muzej u Sarajevu* (1888) (*Landesmuseum*), že leta 1876 pa je z delom začelo *Muzejsko društvo Zemaljskog muzeja*. Tudi v tem lahko prepoznamo model delovanja široko zastavljene muzejskega društva, povezanega z delovanjem

deželnega muzeja, model, ki ga poznamo tudi v Sloveniji. S to primerjavo lahko dopolnimo tezo, da so širši družbeni odnosi (v tem primeru interni politični odnosi v Avstro-Ogrski) ključ do razumevanja geneze strokovnih združenj.

Predstavljeno dopolnjuje tudi razvoj v obdobju Kraljevine Jugoslavije, ko se ne oblikuje nobeno novo nacionalno arheološko društvo – delovanje *Hrvaškega arheološkega društva* je celo suspendirano –, pojavijo pa se ideje o oblikovanju širše jugoslovanske zveze arheoloških, starinarskih in muzejskih društev, ki bi dopolnjevala delo novih unitarnih institucij, kakršna bi bil osrednji arheološki inštitut. Ta razvoj zaradi notranjih napetosti v družbi nikoli ni zaživel. *Šele v socialistični Jugoslaviji so bili postavljeni pogoji, sprva dokaj neugodni, za razvoj oziroma obnovo delovanja nacionalnih arheoloških društev*. Iz dostopnih virov smo predstavili razvoj slovenskega nacionalnega arheološkega društva, sprva kot sekcije osrednje organizacije, pozneje v obliki prehodnega *Arheološkega društva za Slovenijo*. Prikazani razvoj se je zaključil leta 1971 s formalno ustanovitvijo *Slovenskega arheološkega društva*.

Ker *Slovensko arheološko društvo* nima neposrednega predhodnika – predstavljena geneza ne predstavlja institucionalne kontinuitete, temveč konceptualno –, je pomembno, da izpostavimo globoko institucionalno povezavo med osrednjim jugoslovanskim društvom in republiškim arheološkim društvom. *Slovensko arheološko društvo* je od osrednje organizacije sprva prevzelo interno organizacijo (sekcije, izvršni odbor ...), model delovanja (srečanja, publicistika ...) in družbeno vlogo (koordinacija razvoja arheologije). To dejstvo, vidno tudi v primerjavi biltenov *Informator Arheološkega društva Jugoslavije* in *Obvestila Slovenskega arheološkega društva*, je temelj nastavka za prihodnje raziskave. Leta 2021 bo minilo 50 let od formalne ustanovitve *Slovenskega arheološkega društva*. Predstavljeno besedilo ponazori prvi del pregleda njegove geneze in zaključuje z nastavkom drugega, ki se bo osredotočil na prvih 20 let razvoja *Slovenskega arheološkega društva* (1971–1991). V njem nameravamo predstaviti strukturo in notranji razvoj novega društva kot dela *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Izpostaviti nameravamo njegovo koordinacijsko vlogo, ki je izražena v strateških dokumentih, kakršen je *Arheološki srednjeročni program 1976–1980* (SAD 1977), ter vlogo znanstvenega foruma, ki je vidna,

9 V Sloveniji ne poznamo izrazito regionalno usmerjenih društev, kakršni sta *Kninsko starinarsko društvo/Hrvatsko starinarsko društvo* in *Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu – Bihać*. Ti društvi sta za razvoj hrvaške arheologije zelo pomembni, vendar je, ker v Sloveniji ne poznamo ustreznika tem društvom, za predstavljeni argument relevantno le *Hrvaško arheološko društvo*.

10 Izjema je Prekmurje, ki po oblikovanju Avstro-Ogrske pripade ogrskemu delu monarhije.

na primer, v oblikovanju nove strokovne revije društva *Arheo*. Prav tako bomo v svojem prikazu poudarili predsedovanje *Slovenskega arheološkega društva Zvezi arheoloških društev Jugoslavije* v mandatu 1984–1988, v katerem je bila izvedena reforma publikacij *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*, vidna predvsem v reviji *Arheološki pregled*, in ga lahko razumemo kot labodji spev *Zveze arheoloških društev Jugoslavije*. Cilj pričujočega prikaza geneze »arheoloških« strokovnih združenj v Sloveniji in napovedanega prikaza razvoja *Slovenskega arheološkega društva* v kontekstu *Zveze arheoloških društev Jugoslavije* je, da se ozremo na svojo preteklost ter razmislimo, kakšna je vloga *Slovenskega arheološkega društva* danes – v čem se razlikuje od naše preteklosti in kje iskati razloge za današnje stanje, ko je društvo manj pomemben del razvoja arheologije v Sloveniji.

Literatura / References

BRODAR, M. 1963, Izveštaj o radu Slovenačke podružnice Arheološkog društva Jugoslavije između 1960 i 1963 godine. – *Informator Arheološkog društva Jugoslavije* 4, 6–8.

BULIĆ, F. 1922, Izvješće o djelatnosti Pokrajinskog Konservatorskog ureda za Dalmaciju za god. 1922. Općenite akcije. Sastanci arheologa i konservatora. – II. Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1922 – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLV, 1–3.

CANKAR, I. 1922, Arheološki kongres v Beogradu. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 2/3-4, 164.

CUNJA, R. 1992, Zgodovinski oris arheoloških raziskav na Koprskem. – *Annales* 2, 67–86.

ČOK, L., S. ŽITKO 2018, Od renesančnih akademij do primorske univerze/From the Renaissance Academies to the University of Primorska. – *Šolska kronika* 3, 133–164.

DOLINAR, F. M. 1994, Od Dizmove bratovščine do Akademije delovnih v Ljubljani/Von der »Gesellschaft der Vereinigten« bis zur »Academia Operosorum« in Laibach. – V / In: Gantar, K. (ur. / ed.), *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve*. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 35–47.

GELLNER, E. 1983. *Nations and Nationalism – New Perspectives on the Past*. – Oxford, Blackwell Publishers.

HEIMPEL, H. 1972. *Geschichtsvereine einst und jetzt. Geschichtswissenschaft und Vereinwesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*. – Göttingen, Max-Planck Institut für Geschichte.

HROCH, M. 1993, How Nations are formed. – *New Left Review* 198, 3–20.

IVEKOVIĆ, Č. 1922, 1. jugoslovenski arheološki kongres. – *Narodna starina* 2, 197–199.

JANŠA-ZORN, O. 1991, Historično društvo za Kranjsko (1. del). – *Zgodovinski časopis* 45/2, 217–238.

- JANŠA-ZORN, O. 1992, Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije. – *Kronika* 39/3, 54–60.
- JANŠA-ZORN, O. 1996, *Historično društvo za Kranjsko*. – Ljubljana, Modrijan.
- KALJANAC, A., T. KRIŽANOVIĆ 2012, Bosansko-hercegovački antikvarizam osmanskog doba. Antikvari između istoka i zapada. – *Godišnjak/Jahrbuch* 41, 229–253.
- KOMELJ, I. 1976, Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. – *Varstvo spomenikov* 20, 5–52.
- KRSTIĆ, B. 2006, *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*. – Beograd, Republički zavod za zaščito spomenika kulture.
- LJUBINKOVIĆ, M. 1977, Dvadeset i pet godina Saveza arheoloških društava Jugoslavije. – *Archaeologia Iugoslavica* XVIII, 61–65.
- LORBER, Č. 2019, Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije (1949–1991). – *Etnoantropološki problemi* 14/3, 909–936.
- MOHORIČ BONČA, K. 2005, Muzejska društva na Slovenskem pred 2. svetovno vojno. – *Kronika* 53/1, 69–90.
- MOLE, V. 1970, *Iz knjige spominov*. – Ljubljana, Slovenska matica.
- NIKOLANCI, M., S. VRBANOVIĆ, M. ZANINOVIĆ 1967, Zaključci Osnivačke skupštine Hrvatskog arheološkog društva održane u Zagrebu dana 16. veljače 1967. – *Informator Arheološkog društva Jugoslavije* 21, 4–5.
- NOVAKOVIĆ, P. 2014, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Europe*. – Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
- PAVAN, G., G. MARINI (ur. / ed.) 2011, *Il Bientario della Società di Minerva 1810–2010*. – Archeografo Triestino, extra serie (8). – Trst, Società di Minerva.
- RAPANIĆ, Ž. 1981, Postanak arheoloških društava, njihova uloga u razvitku arheologije u Hrvatskoj i doprinos nacionalnoj kulturi. – V / In: Majnarić-Pandžić, N. (ur. / ed.), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. – Vukovar, Hrvatsko arheološko društvo, 15–28.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 2009, 130. obletnica osnivanja Hrvatskog arheološkog društva. – V / In: Hekman, J., J. Balen, B. Čečuk (ur. / ed.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*. – Zagreb, Matica Hrvatska, 31–64.
- SARIA, B. 1932, Arheološki zemljevidi. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13, 5–16.
- SIMONITI, P. 1994, Apes Academiae. – V / In: Gantar, K (ur. / ed.), *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve*. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 47–60.
- SLAPŠAK, B., P. NOVAKOVIĆ 1996, Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. – V / In: Diaz-Andreu, M., T. Champion (ur. / ed.), *Nationalism and archaeology in Europe*. – London, Routledge, 256–293.
- Slovensko arheološko društvo (SAD) 1977, Arheološki srednjeročni program 1976–1980. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 1 (1977), 2–11.
- Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 1940, št. 27, 382.
- SUIĆ, M. 1967, Arheološkom društvu Jugoslavije. – *Informator Arheološkog društva Jugoslavije* 21, 3.
- ŠAŠEL, J. 1966, Slovenska podružnica Arheološkega društva Jugoslavije. Tajnikovo poročilo za dobo 1963–1966. – *Informator Arheološkega društva Jugoslavije* 17, 30–32.
- VASIĆ, M. 1927, Arheološki institut Srba, Hrvata i Slovenaca. – *Srpski književni glasnik* 22, 33–43.
- VRIŠER, S. 1979, Ob 75-letnici zgodovinskega društva v Mariboru. – *Zgodovinski časopis* 33 (št. 3), 375–383.
- ZAJC CIZELJ, I. 2004, Pravna osnova za delovanje društev 1849–1941. – *Arhivi* 27, 145–166.
- ŽITKO, S. 1997, Carlijevo delovanje v koprskih akademijah 18. stoletja. – *Actae Histriae* 5, 59–78.
- ŽNIDARIČ, M. 2003, Ob stoletnem jubileju Zgodovinskega društva v Mariboru. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74 (Nova vrsta 39), zvezek 3-4, 227–246.

ŽUPANČIČ, M. 1978, Zapisnik prvega sestanka Komisije za interdisciplinarne raziskave, ki je bil 10. 5. 1978 v prostorih Centra za zg. sr. vek v Ljubljani. – *Obvestila Slovenskega arheološkega društva* 1 (1978), 6.

ŽUPANIČ, N. 1933, Pozdravni govor delegata Kraljevine Jugoslavije, N. Županiča, na XV. Mednarodnem Kongresu antropologije in predzgodovinske arheologije v Parizu, dne 20. sept. 1931. – *Etnolog* 5-6, 303–304.

Arhivski viri / Archive documents

Arhivski vir 1: SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije. – TE 19, Uredba o Jugoslovenskem arheološkem institutu.

Arhivski vir 2: SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije. – TE 17, Rešenje o osnivanju Arheološkega saveta FNRJ.

Arhivski vir 3: SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije. – TE 2, Dopis o delovanju Arheološkega društva za Slovenijo.

Arhivski vir 4: SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije. – TE 2, Dopis o akcijah Slovenskega arheološkega društva/Arheološkega društva za Slovenijo.

Arhivski vir 5: SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, Zveza arheoloških društev Jugoslavije. – TE 2, Statut Arheološkega društva za Slovenijo.

Arhivski vir 6: Ms 138. Osrednja knjižnica Celje. *Spominska knjiga družine Leona Ružička na Dobrni pri Celju z avtogrami gostov.*

Dnevno časopisje in tedniki / Newspaper articles

Ilustrovani list 1922a, Iz života našega društva. – *Ilustrovani list* 38, 5.–12. 11. 1922, 13.

Ilustrovani list 1922b, Iz života našega društva. – *Ilustrovani list* 45, 23.–30. 11. 1922, 2.

Jutro 1922, Sestanek arheologov na Dobrni. – *Jutro* III (št. 204), 29. 8. 1922, 2.

Tabor 1923, Slavnostna seja Muzejskega društva v Ptujju. – *Tabor* IV (št. 200), 5. 9. 1923, 2.

The Forbearers of the Slovene Archaeological Society

(Summary)

The article deals with the predecessors of the *Slovene Archaeological Society*. It divides their chronological genesis in several periods. We begin with the earliest development of the antiquarian and *Landeskunde* traditions in modern Slovene lands. It highlights the dichotomy between the renaissance tradition of the Venetian Republic as seen in the academies in the town of Koper and the continental tradition of *Landeskunde* (Slovene term – domoznanstvo). It focuses on two “scientific” centres – Venetian Koper and Austrian Ljubljana – where academies were formed. It maintains that these academies can be understood as the first true professional or semi-professional associations where archaeology was cultivated in its earliest forms. These academies were supplemented by the work of individuals, such as Janez Vajkard Valvasor, who worked in the regional science of *Landeskunde*. As the Enlightenment began, these academies began to fade and were replaced by the salons of wealthy individuals. This development continued into the era of the Napoleonic wars, which can be seen as a lost opportunity for Slovene science. Following the reconstruction of the Habsburg Empire, we can see the beginnings of the development of the modern museum society model—one where a society that incorporates many individuals from different backgrounds works closely with

a central regional museum. The text offers an overview of this development up to the First World War. The latter can be seen as a deep cut in the development of Slovene national archaeology; however, as the text aims to show, this was not merely a lost period as many attempts were made to reform the institutional framework of archaeology. This process was far more successful after the Second World War, when the state embarked on a focused development of archaeology – this is most clearly seen in the formation of the *Archaeological Society of Yugoslavia*. The latter can be seen as an incubator for *Slovene Archaeological Society*, since it hails from the *Slovene Section of the Archaeological Society of Yugoslavia* that later reformed into the *Archaeological Society for Slovenia*. The genesis of a national archaeological society concludes in 1971 when the *Slovene Archaeological Society* is formed. The article ends with a final analysis of the presented genesis, comparing it with the Croatian and Bosnian experience, and a set up for a following article that will deal with the first 20 years of the development of the *Slovene Archaeological Society* as a part of the *Union of Archaeological Societies of Yugoslavia*—it will highlight the relationship between the institutions, and the development of the national society and its role in the wider Yugoslav context.

Kratek pregled razvoja teoretskih pristopov v arheologiji grobišč pozne antike in zgodnjega srednjega veka

A Short Overview of Theoretical Approaches in the Archaeological Research of Late Antique and Early Medieval Cemeteries

© Kaja Pavletič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; kaja.pavletic@ff.uni-lj.si

Izveček: V članku so predstavljeni najpogostejši teoretski pristopi arheološkega preučevanja grobov in grobišč od začetka 20. stoletja do danes. Osredotoči se na razvoj v nemški, anglo-ameriški in slovenski arheologiji, predvsem na področju pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Pregled dopolnjuje nabor relevantne literature. V zaključku članka avtorica poda kratek razmislek o problemih, ki jih predstavlja trenutna odsotnost teoretskega diskurza v slovenski arheologiji, in navede nekaj predlogov za bolj raznolike interpretacije pokopov.

Ključne besede: arheologija grobišč, teorija, metodologija, interpretacija, pozna antika, zgodnji srednji vek

Abstract: The article gives a short overview of the most common theoretical approaches in the archaeological research of graves and cemeteries from the beginning of the 20th century to the modern era. The focus is on developments in German, Anglo-American, and Slovenian archaeology, particularly in the fields of late antique and early medieval archaeology. The overview is complemented by a selection of relevant literature. The author concludes the article with a brief reflection on the difficulties caused by the current lack of theoretical discussion in Slovenian archaeology and offers suggestions for more diverse interpretations of burials.

Keywords: burial archaeology, theory, methodology, interpretation, Late Antiquity, Early Middle Ages

Uvod

Grobišča so eden najpogostejših virov za arheološko preučevanje preteklih družb, vendar pa ostajajo njihove interpretacije, tudi v slovenski arheologiji, vse prepegosto zelo poenostavljene. To je najverjetneje posledica tega, da posebnih teoretskih refleksij o preučevanju grobišč pri nas z redkimi izjemami skoraj ni. V članku je predstavljen pregled najpomembnejših teoretskih smernic in relevantne literature obravnave grobišč, zlasti na nemško govornem območju in v anglo-ameriški arheologiji. Gre namreč za dve glavni smeri arheološkega teoretskega diskurza, ki sta se dolgo razvijali skoraj povsem ločeno eno od drugega. Sledi predstavitev razvoja arheologije grobišč v 90. letih, za katerega je že značilno pogostejše mešanje pristopov obeh prej omenjenih področij. Pregled teoretskih in metodoloških pristopov zadnjih dveh desetletij oriše preučevanje grobišč kot izrazito interdisciplinarno in odprto za naslavljanje povsem novih raziskovalnih vprašanj. V tem oziru slovenska arheologija danes nekoliko zaostaja, pregled interpretacij grobišč pri nas pa je pokazal, da se raziskovalci še vedno osredotočajo predvsem na etnične opredelitve, ki pogosto slonijo na direktnem povezovanju etničnosti in materialne kulture. Kljub temu so v članku izpostavljene nekatere objave, ki od tega odstopajo in zastavljajo kompleksnejša vprašanja o družbeni strukturi. Pregledni del članka se osredotoča predvsem na raziskave, ki so potekale na področju pozne antike in zgodnjega srednjega veka, občasno pa tudi v

prazgodovinski arheologiji, saj je teoretski razvoj med njimi tesno povezan. Članek zaključuje kratko razmišljanje o problemu odsotnosti teoretskih razprav pri obravnavi grobišč v Sloveniji in različnih možnostih njihove interpretacije. Napisan je z namenom, da s tem kratkim teoretskim pregledom opozori na pomanjkljivosti nekaterih starejših pristopov, ki občasno še vedno zaidejo v naše interpretacije, in v upanju, da morda sproži aktivnejše zanimanje za teoretske razprave na področju raziskovanja grobišč.

Nemška arheologija

Arheološka veda ima v Nemčiji dolgo tradicijo. Kot pravi Heinrich Härke (1995, 53–54), je bilo za antikvarne pristope v 18. stoletju značilno predvsem ukvarjanje s klasično arheologijo, medtem ko sta bili prazgodovinska in zgodnesrednjeveška arheologija obstranskega pomena. Do spremembe je prišlo tekom 19. stoletja, ko je pod vplivom romantike in takratnih nacionalnih gibanj nastala težnja po oblikovanju narodne preteklosti. Posledično je čas preseljevanja ljudstev postal priljubljen predmet raziskovanja.

Teoretski razvoj arheologije grobišč zgodnjega srednjega veka je bil v Nemčiji zaradi narave virov nenehno tesno povezan tudi s teoretskimi razpravami v prazgodovinski arheologiji (za pregled teoretskega razvoja prazgodovinske arheologije v Nemčiji glej Kossack 1992). Nanj je

močno vplivala izrazita pozitivistična tradicija, značilna za nemško družboslovje, ki je pod močnim vplivom naravoslovnih ved že od 19. stoletja naprej stremela k objektivnemu pristopu do preteklosti, oziroma, kot je to ubesedil Leopold von Ranke (1874, nav. v Härke 1995, 48), »wie es eigentlich gewesen« (slo. kot se je dejansko zgodilo). V arheologiji je to odzvanjalo v delu Gera von Merharta, ki je vodil prvo katedro za prazgodovinsko arheologijo v Nemčiji. Za njegov empiristični pristop so bile značilne znanstvena indukcija, komparativna tipologija in kritika virov (Härke 1995, 49). Ta komparativno-tipološka metoda, ki je dajala velik poudarek artefaktom, njihovi klasifikaciji in kronološki opredelitvi, je v Nemčiji vplivala na več generacij arheologov ter se odražala tudi v raziskavah grobišč.

Množično raziskovanje poznoantičnih in zgodnjersrednjeveških grobišč v Nemčiji se je začelo med obema svetovnjima vojnama z izkopavanji grobišč v vrstah (nem. *Reihengräberfelder*). Kulturno-zgodovinska arheologija je, podobno kot pristopi pred njo, grobove razumela kot neposreden odraz družbe oziroma tako imenovana zrcala življenja (nem. *Spiegel des Lebens*). Takratne interpretacije v zgodnjersrednjeveški arheologiji so temeljile na dveh med seboj povezanih domnevah: pravni in religiozni. Pravna domneva je izhajala iz ohranjenih dokumentov germanskega prava, na podlagi katerih je Paul Reinecke (1925) grobne pridane interpretiral kot neodtujljivo lastnino pokojnika. V germanskih kodeksih je pri moških takšna lastnina imenovana *hergewaete*, Reinecke je sem uvrstil orožje in dele noše, povezane z njim, pri ženskah pa je neodtujljiva lastnina poznana kot *gerade*, po Reineckejevem mnenju naj bi v tem primeru šlo za nakit in dele noše. Iz germanskih pravnih dokumentov je izhajala tudi izredno vplivna študija Walterja Veecka (1926), ki je na podlagi alemanskih moških pokopov in orožja v njih identificiral različne pravne razrede, omenjene v zakonikih (plemstvo, svobodne, polsvobodne in nesvobodne). Po drugi strani pa je religiozna domneva izhajala iz predvidevanja, da je pogrebni ritual odvisen od oblik in vsebin verovanj v posmrtno življenje. Verovanje o posmrtnem življenju je torej določilo, ali bodo v grobu pridanke ali ne, pravila glede premoženja pa so določala, kateri predmeti bodo vključeni v grob, s čimer so se razlike v statusu, prisotne že v času življenja, prenesle v onostranstvo (Paulsen 1967, 150, nav. v Härke 1997b, 19).

Interpretacije poznoantičnih in zgodnjersrednjeveških grobišč je takrat močno zaznamoval tudi pristop Gustava Kossinne (1911). Kossinnova ideja je bila, da lahko v arheologiji s pomočjo specifičnih tipov artefaktov identificiramo arheološke kulture, distribucija teh tipov pa nam pomaga prepoznati jasno zamejene kulturne province, ki sovpadajo s poselitvenim prostorom plemenskih in etničnih skupin (Kossinna 1911, 3). V kolikor v arheološkem zapisu kasneje ni bilo nenadnih sprememb, ki jih Kossinna povezuje z migracijami, lahko te etnične skupine nato neposredno povežemo s specifičnimi zgodovinskimi ljudstvi.

Neposredno povezovanje arheološke materialne kulture z etničnimi skupinami je bilo nato več desetletij splošno uveljavljeno, najbolj pa je prišlo do izraza v času pred in med drugo svetovno vojno. Raziskave nemških arheologov, ki so bile pogosto politično motivirane, so potekale tako v Nemčiji kot zunaj njenih meja in so bile v primeru grobišč osredotočene predvsem na iskanje razlik med germanskim in romanskim (primer Petri 1937; Zeiss 1941). Kot germanske so označevali grobove s fibulami ali orožjem, medtem ko so romanske grobove definirali zgolj kot nasprotje tega. Kot izpostavi Hubert Fehr (2002), so v času teh hiperetnocentrističnih pristopov s pomočjo pojmov, kot so *Tracht*, *Volksgeschichte*, *Volksgemeinschaft in Volkstum*, pojem germanskega vse bolj izenačevali z nemškim, rezultati raziskav grobišč pa so bili večkrat izrabljeni za politično opravičevanje teženj po ozemeljski širitvi.

Po drugi svetovni vojni se je v nemški arheologiji pojavil tako imenovani sindrom Kossinne. Arheologi so v strahu pred možnostjo ponovne zlorabe arheološke vede začeli vse bolj zavračati interpretacijo, ki bi segala preko tipoloških in kronoloških opredelitev (Härke 1995, 56). Hans Jürgensen Eggers (1949/50), velik kritik G. Kossinne, se je po drugi svetovni vojni med drugim ukvarjal s preučevanjem družbene strukture na podlagi bogatih rimsko-železnodobnih grobov na grobišču Lübsow, s čimer je ponovno obudil zanimanje za že prej omenjeni model W. Veecka (1926). Njegov model, ki je več desetletij močno zaznamoval nemško arheologijo grobišč, pa je, kot izpostavlja Härke (2000, 370–372), nato v 60. letih prejšnjega stoletja naletel na številne kritike (Christlein 1966; Steuer 1968; Werner 1968). Te so bile v prvi vrsti usmerjene proti neposrednemu povezovanju določenih vrst predmetov s specifičnimi pravnimi razredi, pri čemer se je začela

izpostavljati tudi šibkost domneve, ki je iz tega izhajala (meč v grobu kaže na bojavnika – vsi bojavniki imajo meč). Poleg tega so kritiki izpostavili tudi dejstvo, da so dokumenti, na podlagi katerih so arheologi pokojnike uvrščali v različne pravne razrede, dejansko nekaj stoletij poznejši od grobišč v vrstah in zato povezava med tema dvema skupinama podatkov morda ni enozovčna. S tem povezana je bila tudi kritika številnih predhodnih raziskovalcev, ki so zgodnj srednjeveško družbo obravnavali kot monolitno in statično, ob tem pa večkrat zanemarili možnost regionalnih in kronoloških razlik (za kritike glej: Christlein 1966; Steuer 1968; Werner 1968). Kot odgovor na te kritike so se razprave v nemški zgodnj srednjeveški arheologiji šestdesetih let razdelile v dve smeri; prva si je prizadevala izboljšati družbene interpretacije, druga pa jih popolnoma opustiti. Predstavnik prve smeri Heiko Steuer je v svojem delu *Zur Bewaffnung und Sozialstruktur der Merowingerzeit* (1968), ki je, kot pravi Härke (2000, 371), na nemško arheologijo vplivalo tako, kot je na anglo-ameriško Binfordov članek o načinih pokopavanja iz leta 1971, temeljito in utemeljeno kritiziral starejše pristope ter predlagal opustitev arheološkega iskanja pravno definiranih razredov germanske družbe. Kljub takšnim stališčem se sam v tem delu ni razlikoval od starejših avtorjev. Tudi on se je večinoma ukvarjal le s pridatki v moških grobovih, za katere je menil, da precej točno odražajo oborožitev in družbeni status umrlega, a ne nujno tudi njegovega pravnega položaja (Steuer 1968, 29–30). Kasneje je svoje mnenje nekoliko spremenil in predlagal, da grob ni odsev družbe, temveč odsev ideje družbe. To pomeni, da pokopi neposredno ne odražajo družbene strukture, temveč da to počnejo na vrsto posrednih načinov in še to le v primeru, da je neka skupnost v pogrebnem ritualu družbene razlike sploh želela izražati. Predlagal je, da se podatkom iz raziskav grobov dodajo še podatki o nasebinah in bivališčih, saj naj bi ti po njegovem mnenju lahko razkrili ostanke pretekle družbene resničnosti (Steuer 1982, 601). Za izboljšave interpretacij družbe si je prizadeval tudi Rainer Christlein (1973), ki je zagovarjal tezo, da pokop odraža predvsem ekonomsko moč pokojnika in/ali tistih, ki ga pokopljejo. Pri tem je poudaril, da ni nujno, da ta ekonomska moč sovпада z institucionalizirano pravno strukturo prebivalstva, vendar pa naj bi kljub temu dovolj verodostojno odražala takratne družbene razmere (Christlein 1973, 148). Christlein je v svojo študijo poleg moških vključil tudi ženske pokope ter na podlagi pojavljanja določenih ti-

pov pridatkov v frankovskih in alamanskih grobovih predlagal razdelitev v tako imenovane kvalitativne skupine (nem. *Qualitätsgruppen*), ki so postale splošno sprejete v nemški zgodnj srednjeveški arheologiji. Razdelitev je temeljila na podlagi informacije o tem, kako pogosto je pojavljanje nekega tipa pridatka, pri čemer je Christlein upošteval tudi material najdbe. Bronasti uhani, ki so razmeroma pogosti, se tako pojavljajo v kvalitativnih skupinah A (najnižja), B in C (najvišja), medtem ko so zlati uhani omejeni le na skupino C (Christlein 1973, 157).

Glavni predstavnik druge smeri kritik zgodnejših pristopov je bil Joachim Werner (1968; nav. v Härke 1997b, 20), ki je menil, da bi morali arheologi začasno opustiti poskuse interpretiranja grobišč z vidika družbene organizacije, saj naj s takratnimi metodami to ne bi bilo mogoče. Namesto tega je zavzel stališče strogega pozitivizma in predlagal, naj arheologija na podlagi grobov pridobiva le podatke o noši in oborožitvi. Kritike starejših interpretacij družbe na podlagi grobov so sicer morda naredile korak v pravo smer, a so, kot opozarja Härke (1997b, 20), v osnovi ostale podobne zgodnejšim pristopom, predvsem z vidika tega, da so grob pretežno razumele kot »zrcalo življenja«, naj bo to neposreden odraz vsakdanjih, praktičnih vidikov življenja, kot je menil Werner, ali pa odsev ekonomske moči, kot je predlagal Christlein.

Od 60. let naprej se, kot opozarja Härke (1991; 1995), nemška arheologija ni odzvala na teoretski razvoj nove arheologije, ki je sočasno potekal v Angliji in Ameriki, nove pristope pa so pogosto zavračali brez podajanja alternativ. Kljub temu je od 70. let naprej prišlo do razvoja večje multidisciplinarnosti raziskav, kar je bila po Härkejevem (1991, 195–196) mnenju posledica vpliva Herberta Jankuhna, profesorja prazgodovine in zgodnjega srednjega veka na univerzi v Göttingenu. Njegovi študenti so nadaljevali debate o družbeni strukturi na podlagi grobov, s tem da so v raziskave poleg arheoloških začeli vpeljevati nove vrste podatkov, med katerimi so podatki o skeletu (biološki spol in starost, dedne lastnosti zob) ter grobni strukturi, s čimer so ugotavljali, koliko truda je bilo vložnega v izdelavo groba. Michael Gebühr (1975) se je, na primer, ukvarjal z grobnimi pridatki tako, da je te primerjal z antropološko določenim spolom in starostjo posameznikov na rimskih železnodobnih grobiščih v severni Nemčiji.

Anglo-ameriška arheologija

Preučevanje preteklih družb na podlagi grobov je v Severni Ameriki in Veliki Britaniji v marsikateri točki potekalo podobno, a večino časa povsem ločeno od nemške stroke, ki pa je vsaj v samem začetku izrazito vplivala na interpretacije grobišč anglo-ameriške arheologije. Osrednji predstavnik kulturno-zgodovinske paradigme v Veliki Britaniji je bil avstralski arheolog Vere Gordon Childe (1925; 1926). Izhajajoč iz teorij G. Kossinne je pojem arheološke kulture prvi vpeljal v britansko arheologijo in jo opredelil kot specifične tipe ostankov (posodje, orodje, okras, pogrebni rituali in oblike bivališč), ki se neprestano pojavljajo skupaj. Te je označil za materialne ostanke ljudstev (Childe 1929, v–vi). Po Childovem mnenju so artefakti odraz nekkih skupnih idej, kulture pa nespreminjajoče se, medtem ko je spremembe v arheološkem zapisu pripisoval stiku z drugimi ljudstvi, kar naj bi potekalo v obliki migracij ali širjenja idej (difuzija) (Childe 1929, vii). Ena od diagnostičnih značilnosti pri določanju arheoloških ljudstev so bili tudi grobovi, ki so jih arheologi takrat večinoma obravnavali kot determinirane z religioznimi normami (Härke 1997b, 20–21). V enem od svojih poznejših del je Childe (1945) tradicijo pokopavanja z grobnimi pridatki povezal s tekmovanjem v družbi. Menil je, da bo rezultat daljšega obstoja stabilne družbe v grobovih viden kot pojavljanje manjše količine pridatkov, medtem ko naj bi invazija oziroma »stik med barbarškimi in civiliziranimi družbami« pomenila korenito preoblikovanje družbe, nove količine premoženja ter nove načine izkazovanja tega (Childe 1945, 17).

V anglo-ameriškem svetu se je na temeljih kritike tradicionalne arheologije v 60. in zgodnjih 70. letih 20. stoletja pojavilo gibanje, imenovano nova arheologija oziroma procesna arheologija, ki jo je David Clarke definiriral kot »a set of questions rather than a set of answers« (Clarke 1973, 17). Ključna objava, ki je postavila smernice ameriške procesne arheologije in njenega ukvarjanja z grobišči, je bila objava zbornika *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices* (Brown 1971). V njem je izšel tudi znani članek *Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*, v katerem je Lewis Binford (1971) kritiziral interpretativne pristope tradicionalne arheologije, še posebej obravnavo razlik v pogrebnem ritualu kot posledico stikov med različnimi kulturnimi skupinami. Namesto tega je menil, da bi morali arheologi preučevati razlike v pokopih znotraj posamezne skupnosti

in te interpretirati v kontekstu družbe. Binfordova hipoteza je bila namreč, da je raznolikost grobnega rituala znotraj ene kulturno-družbene enote neposredno povezana s kompleksnostjo statusne hierarhije in organizacije skupnosti (Binford 1971, 14–15). Po njegovem mnenju je za razumevanje družbenih fenomenov, simboliziranih v pokopu, potrebno obravnavati dvoje: pokojnikovo družbeno osebnost (Binford jo imenuje *social persona*), sestavljeno iz različnih družbenih identitet, ki so bile izražene za časa življenja in jih je bilo primerno izraziti tudi v smrti, poleg tega pa tudi velikost in sestavo družbene enote, ki prepozna s statusom povezane dolžnosti do pokojnika (Binford 1971, 17). Na podlagi etnoloških analogij je Binford ugotovil, da se skozi pogrebni ritual odražajo različni vidiki družbene osebnosti, kot so starost, spol, družbeni položaj, pripadnost skupini ter vzrok in kraj smrti (Binford 1971). To je bilo v skladu s pristopi nove arheologije, za katere je bila značilna uporaba etnoloških analogij z namenom iskanja medkulturnih generalizacij (primer Saxe 1970). Zanje je tipično tudi, da družbo obravnavajo kot sistem med seboj povezanih podsistemov, njihov obstoj in delovanje pa naj bi se odražala v materialni kulturi. Izhajajoč iz domnevne povezanosti socialnega in ideološkega podsistema so procesni arheologi predvidevali, da je kompleksnost pogrebnega rituala premosorazmerno povezana s kompleksnostjo skupnosti in družbenim statusom posameznika v njej (Härke 1997b, 20–21). Za razliko od tradicionalne arheologije, ki je spremembe v arheološkem materialu razumela predvsem kot posledico migracij ali difuzije, je nova arheologija spremembe razlagala znotraj družbe in jih razumela kot kulturno evolucijo ali pa prilagajanje oziroma odziv na okoljske spremembe (Trigger 2006, 395). Te sklepe je še dodatno podprl povojni razvoj naravoslovnih metod, kot so paleobotanika, zooarheologija, radiokarbonsko datiranje in dendrokronologija (Johnson 2010, 26). Čeprav se je procesna arheologija v osnovi oblikovala v severnoameriški arheologiji, je imela močan vpliv tudi na britansko, v nekoliko manjši meri pa tudi na nizozemsko in skandinavsko arheologijo. Kljub svojim kritikam pa je procesna arheologija, kot poudarja Härke (1997b, 21), pokope podobno kot tradicionalna arheologija obravnavala kot neposreden odsev družbene ureditve, le da tu v ospredju niso bile religijske prakse, temveč družbena kompleksnost.

Glavni kritik teh pristopov in pionir tako imenovane procesne arheologije, ki se je v poznih 70. in 80. letih

prejšnjega stoletja oblikovala predvsem v Veliki Britaniji, je Ian Hodder. Za arheologijo grobišč je imel velik pomen njegov članek *Social structure and cemeteries: a critical appraisal* (Hodder 1980), v katerem je kritiziral poenostavljeno in neposredno izenačevanje kompleksnosti grobnega rituala s kompleksnostjo družbe. Izpostavil je, da če spol, starost in status niso izraženi v grobnem ritualu, to še ne pomeni, da niso bili izraženi v družbi in da je to v veliki meri odvisno od odnosa do smrti. Prav zaradi slednjega lahko v pogrebnem ritualu pričakujemo popačenja tega, kar se resnično dogaja v družbenem življenju, kar je Hodder pokazal s pomočjo etnografskih primerov, ki nam lahko po njegovem mnenju pomagajo ta popačenja tudi razumeti. Ena od ključnih ugotovitev poprocesne arheologije je torej bila, da je pokop v najboljšem primeru posreden odsev družbe, saj je, kot je izpostavil Michael Parker-Pearson (1982, 101), pokop pravzaprav obred prehoda in je zato popačen z ideologijo. Vloge posameznika, ki so izražene v pogrebnem ritualu, je zato bolj kot v nekem širšem okviru družbene hierarhije potrebno preučevati znotraj specifičnega konteksta pogrebnega rituala. Primer tega je študija Michaela Shanksa in Christopherja Tilleyja (1982), ki sta neolitske gomile v Angliji in na Švedskem izpostavila kot ilustracijo popolne dekonstrukcije življenja in nove konstrukcije v kontekstu smrti. Tamkajšnje pogrebne praske, v katerih sta prisotni načrtna izbira in manipulacija z deli človeškega skeleta, po njunem mnenju niso zanesljiv odsev družbe, temveč lahko tudi popačijo in namerno narobe prikažejo ter na ta način utrujejo družbeno ureditev (Shanks, Tilley 1982, 152).

Pristope britanske poprocesne arheologije lahko razdelimo v dve skupini: simbolne oziroma kontekstualne ter sociološke. Simbolni pristopi temeljijo na domnevi, da so rituali zaznamovani z uporabo simbolnih dejanj in formaliziranega vedenja oziroma vedenja v vzorcih. Kako je bil pokojnik položen v grob in kako so bili k njemu priloženi grobni pridatki, je del aktivnosti v vzorcih oziroma simbolnih aktivnosti pogreba (Pader 1980, 143). V okviru simbolnega pristopa je grob razumljen kot simbolni jezik, ki ga je treba dešifrirati kot celoto, in sicer znotraj nekega časovnega, prostorskega, družbenega ali religioznega konteksta. Ko simbol umestimo v kontekst, postane koda, povezovanje več kod pa vodi v nastanek sporočila (Pader 1980, 144; Härke 1997b, 21–22). Te teoretske smernice je Ellen-Jane Pader (1980) uporabila pri svoji študiji anglosaških skeletnih pokopov, pri katerih je

poskušala analizirati družbeno strukturo glede na vzorce, ki jih je bilo mogoče opaziti pri antropoloških podatkih o starosti in spolu, položaju skeletov, tipov in kombinacij grobnih pridatkov, njihovi legi v kontekstu groba ter lokaciji groba v kontekstu grobišča. Na grobišču Westgarth Gardens je izpostavila primer ženskega groba, ki po pridatkih nikakor ne izstopa od preostalih, vendar pa je poseben z vidika načina pokopa. Gre namreč za edini ženski pokop v krsti in ima, tako kot preostali moški pokopi te skupine, prekrizane noge, v grobu pa se pojavlja tudi nož, ki je sicer pri ženskah na tem grobišču redke pridatek. Šele upoštevanje različnih značilnosti v kontekstu grobišča je pokazalo, da gre za poseben oziroma izstopajoč grob (Pader 1980, 157).

Drugo skupino pristopov poprocesne arheologije predstavljajo tako imenovani sociološki pristopi, ki so svoje interpretacije večinoma osnovali na idejah sočasne družbene teorije. Za preučevanje grobišč (primer Parker-Pearson 1982) je bila ključna predvsem Giddensova teorija strukturacije, ki pravi, da družba ni okvir, znotraj katerega bi posamezniki igrali že vnaprej določene vloge, temveč prepletanje dejanj in pravil, pri čemer so slednja upravičena z ideologijo (Giddens 1979, nav. v Härke 1997b, 22). Arheologi so iz tega izpeljali tezo, da pogrebni ritual ni le pasivni odsev družbe, temveč posledica dejanj, ki aktivno prispevajo k njenemu oblikovanju (Härke 1997b, 21). Prav tako ni nujno, da pogrebni ritual odraža dejanske odnose moči v družbi, ključno pa je razumevanje, zakaj so nekatere vloge v pogrebnem ritualu izražene in v kolikšni meri so te izrabljene kot družbena promocija med tekmujočimi družbenimi skupinami (Parker-Pearson 1982, 110). Poprocesna arheologija je prinesla velik teoretski napredek v arheologiji grobišč in interpretaciji pokopov, vendar pa ji, kot je izpostavil Härke (1997b, 21–22), za razliko od procesne arheologije pogosto manjka jasno opredeljena metodologija. Teoretski pristopi poprocesne arheologije tako predstavljajo miselni premik od vidika, da je svet mogoče objektivno opazovati, k takemu, ki poudarja subjektivnost in osebno izkustvo sveta (Hakenbeck 2008, 17).

Teoretski pristopi v devetdesetih letih

Procesna arheologija je v okviru pozitivistične tradicije spremenljivke, kakršna je spol, zavračala kot znanstveno nedostopne. Na kritiko tovrstnih pristopov, ki jo je s seboj prinesla poprocesna arheologija, je bilo vezano tudi

oblikovanje arheologije spolov s prvimi pomembnejšimi razpravami v začetku 80. let (Greif 2003, 6). Ta razvoj, ki je povezan z drugim valom feminizma v 60., je v arheologiji v primerjavi z drugimi družboslovnimi kot tudi humanističnimi vedami nastopil razmeroma pozno in bil najprej osredotočen predvsem na izpostavljanje problematike androcentrizma v arheologiji. Oblikovati se je začela paradigma, katere namen je bil vključiti spol in spolna razmerja v osrednja znanstvena vprašanja, ki so med drugim naslavljala tudi temo prezentacije preteklosti in odprla diskusijo o poklicnem statusu žensk v arheologiji (Greif 2003, 16–17). Do razmaha arheologije spolov, sploh v arheologiji grobišč, je prišlo v 90. letih. Ena od pomembnih tem je postalo razlikovanje med biološkim spolom (ang. *sex*) in kulturnim spolom (ang. *gender*), ki ga je feministično gibanje sicer izpostavljalo že prej. Ta dihotomija predpostavlja, da se posameznik v večini primerov rodi kot biološki moški ali ženska, značilnosti kulturnega spola pa pridobi šele skozi svoje izkustvo in družbeno doživetje spola v neki skupnosti. S tretjim valom feminizma oziroma s tako imenovanim postmodernističnim feminizmom se je arheologija v 90. začela ukvarjati predvsem z vidika kulturnega relativizma in preučevati pluralnost doživetja spola (Gilchrist 1999, 1–16; Conkey, Gero 1997). Arheologija spolov se je najbolj razmahnila in še danes prevladuje predvsem v britanski (Roberta Gilchrist, Sam Lucy, Nick Stoodley) kot tudi skandinavski arheologiji (Tove Hjørungdal, Joanna Sofaer, Marie Louise Stig Sørensen). Primer obravnave spolov v kontekstu zgodnjega srednjega veka je obravnava ženskih pokopov na merovinških grobiščih Guya Halsalla (1996). S pomočjo vzporedjanja pisnih virov in grobnih pridatkov je namreč raziskoval ozadje ter razloge za izrazito izkazovanje bogastva v grobovih mladih žensk. To je interpretiral kot odraz velikega pomena, ki so ga mlade ženske imele za celotno družbo, ta pa naj bi izhajal iz njihove zmožnosti rojevanja otrok in sklepanja vezi s poroko. Halsall je izpostavil tudi povezavo med doživetjem spola in starostjo, o čemer je sklepal predvsem na podlagi tega, da so otroci pogosteje pokopani s pridatki, ki jih označuje za spolno nevtralne, in da se pridatki, ki jih lahko na podlagi antropoloških analiz povežemo z ženskami ali moškimi, z redkimi izjemami pojavljajo šele od otroštva naprej.

Na arheologijo grobišč je od 90. let naprej močno vplival tudi Heinrich Härke, katerega delo po mnenju Howarda Williama in Duncana Sayerja (2009) predstavlja ne-

kakšno premostitev razlik med procesno in poprocesno arheologijo. Pri svojem preučevanju grobišč se namreč ukvarja tako s temami, ki so bolj tipične za procesno arheologijo, na primer ekonomskimi in družbeno-političnimi procesi, kot tudi s simbolnimi vidiki grobov in materialne kulture, kar so tematike poprocesne arheologije (Williams, Sayer 2009, 13). Za Härkejevo raziskovalno metodologijo je značilna uporaba različnih metod in teorij, še posebej zagovarja pogled na iste podatke iz različnih zornih kotov, ta izrazita pluralnost pa je v določeni meri verjetno posledica tega, da se je Härke izobraževal predvsem v Nemčiji, nato pa dolga leta poučeval na angleških univerzah. Pri svojih raziskavah poleg arheologije redno uporablja tudi pisne vire, etnografske analogije (Härke 1999; 2007) ter osteološke in genetske podatke (Thomas *et al.* 2008; Härke 2011a), v nekoliko manjši meri pa se z grobišči ukvarja tudi z vidika krajinske arheologije (Härke 2001). Ena od slabosti, ki jih je pri kontekstualnem pristopu izpostavil Härke (1994, 33), je, da arheologi pravzaprav ugotavljajo pomen preteklih ritualov v okviru kontekstov, ki so jim prav tako neznani kot sam ritual, kar po njegovem mnenju prej ali slej privede do ugibanja. Izhajajoč iz nekaterih nemških raziskav, ki so v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja grobne pridatke primerjale z izsledki antropoloških analiz (na primer Gebühr 1975), je Härke zato razvil metodo soočenja namernih in funkcionalnih podatkov (Härke 1993; 1994; 1997). Svojo metodo je teoretsko podprl z ugotovitvami nemškega etnologa Wilhelma Mühlmann (1938, 108–114, nav. v Härke 1994, 33), ki je razlikoval med dvema vidikoma življenja: življenjem kot zavestjo (mišljenje) in življenjem kot aktivnostjo (početje). Teoretski princip Härkejeve metode soočenja namernih in funkcionalnih podatkov torej temelji na predpostavki, da so grobovi posledica rituala, ki odseva idejni svet, torej mišljenje, in to ustvarja namerne podatke. Mednje je Härke v prvi vrsti uvrstil arheološke podatke (tip pokopa, grobna konstrukcija, pridatki, lokacija), saj jih je namerno določila in izbrala skupnost, na katero so med drugim vplivali mišljenje, religija in družbena ideologija. Po njegovem mnenju je problem v primeru arheologije to, da nam je ritual pogosto neznan, sploh v prazgodovini in zgodnjem srednjem veku, ki ju zaznamuje redkost pisnih virov. Če torej želimo iz pokopov razbrati preteklo resničnost, je treba že omenjene namerne podatke primerjati oziroma soočiti s funkcionalnimi podatki, med katere je Härke umestil predvsem podatke o skeletih

(spol, starost v času smrti, telesna višina, zdravje, dedne značilnosti) in jih opredelil kot nepristranske informacije o življenju, na katere grobni ritual ni vplival. Kot vrsto podatkov, ki jo je glede na situacijo mogoče uvrstiti v eno ali drugo skupino, je Härke omenil še tehnične (velikost, sestava in znaki uporabe ali uničenja na predmetih) ter okoljske podatke. Z metodo namernih in funkcionalnih podatkov je Härke preučeval anglosaške grobove z orožjem ter poskušal ovreči takrat uveljavljeno predstavo, da pokop z orožjem sam po sebi nakazuje, da je bil pokojnik bojevnik. Namesto tega je predlagal, da gre v primeru orožja v anglosaških grobovih med 5. in 7. stoletjem za simbolične, večpomenske pridatke, ki so povezani z različnimi vidiki osebne identitete. Härke meni, da lahko orožje izraža spolno in starostno identiteto, predlagal pa je, da bi lahko bilo povezano tudi z etničnostjo pokojnikov (Härke 1990; 1992a; 1992b; 1994; 1997a). Eden od ključnih sklepov Härkejevega dolgoletnega ukvarjanja z arheologijo grobišč je, da grobovi niso »zrcala življenja«, temveč »zrcala, ki odsev popačijo« (nem. *Zerrspiegel des Lebens*) in nam zato podajo popačen odsev preteklosti. Naloga arheologije v tem primeru je, da prepozna, kaj je tisto, kar je popačeno, in poskuša interpretirati, čemu je temu tako (Härke 1997b, 25).

Teoretski in metodološki pristopi zadnjih dveh desetletij

V zadnjih dveh desetletjih arheologijo grobišč zaznamujeta predvsem raznolikost pristopov in vidikov preučevanja ter interdisciplinarnost. V ospredju je nedvomno preučevanje večplastnih identitet in njihovih najrazličnejših vidikov. V današnjih raziskavah še vedno zaseda pomembno mesto preučevanje spola (Stoodley 1999; Sørensen 2000; Effros 2000; Hofmann 2009; Härke 2011b; Sofaer, Sørensen 2013), ki ga raziskave pogosto obravnavajo skupaj z življenjskim ciklom, saj gre za nerazdružljivi kategoriji posameznikove identitete. Skozi teoretske okvirje teh dveh tematik se arheologija danes pogosto ukvarja s člani družbe, ki so bili v starejših raziskavah večkrat prezrti. Tu velja še posebej izpostaviti raziskave, ki se ukvarjajo z ženskami (Halsall 1996; Stoodley 2000; Sayer, Dickinson 2013) in otroki (Scott 1999; Crawford 1999; 2000; 2007; Sofaer 2006; Sayer 2014; Chapman 2015).

Teoretski razvoj je viden tudi pri preučevanju grobišč z vidika prostora (Sayer, Weinhold 2013) ter krajine in

njenega pomena (Williams 2002; Mees 2019), sem pa lahko uvrstimo tudi opazovanje sorodstvenih povezav v okviru grobišč (Sayer 2007; 2009; 2010; 2014). Pomemben diskurz poteka tudi na področju materialne kulture, ki jo večina arheologov danes označuje za multivokalno, fluidno in aktivno pri oblikovanju identitet (Williams 2004; 2013; Ekengren 2013; Härke 2014; Felder 2015), za razliko od preteklih pristopov, pri katerih je bila materialna kultura pogosto razumljena kot pasiven in neposreden odsev družbe. Večja previdnost se je uveljavila tudi pri preučevanju religijskih konceptov (Schülke 1999; Høilund Nielsen 2009; Petts 2009), kjer se arheologi vse manj zatekajo k preprostim razlagam usmeritve grobov ter odsotnosti grobnih pridatkov in predmetov z versko simboliko.

Arheologija grobišč v današnjem času naslavlja različne nove tematike, kot so čustveni vidik pogrebne rituala (Williams 2007; Tarlow 2012) in tehnologije spominjanja (Williams 2003; 2013), ali pa se ukvarja z že ustaljenimi problemi skozi nove teoretske vidike in metodološke pristope. Migracije, ki so v poznoantični in zgodnjesevnoarheologiji še vedno zelo aktualna tema, danes pogosto preučujemo v okviru bolj odprtega koncepta mobilnosti, kar lahko obsega tako premike »etničnih« skupin kot tudi demsko difuzijo, transhumanco, selitve zaradi poroke, trgovino, roparske pohode ali prisilne migracije. Pri tem je velik poudarek tudi na tem, da novi pristopi migracij ne vidijo le kot vzvodov za spremembe, temveč je lahko predmet preučevanja tudi sam fenomen migracije (Hakenbeck 2008, 19–21).

Še vedno so razmeroma pogoste tudi debate o etničnosti (Jones 1997; Hills 2003; Sayer 2009; Halsall 2011), vendar pa se številni arheologi danes izogibajo preprostim, enostranskim razlagam, povezanim z njo. Siân Jones etničnost definira kot »*vidik posameznikovega razumevanja samega sebe, ki izvira iz identifikacije s širšo skupino v nasprotju z drugimi na podlagi dojetja kulturnih razlik in/ali skupnega porekla*« (Jones 1997, XIII), Guy Halsall pa poudarja, da gre za »*mišljenje, ki ni nujno povezano s stvarmi, ki jih lahko objektivno opazujemo, naj bodo materialne, biološke ali genetske*« (Halsall 2011, 25). Čeprav se arheologi danes večinoma strinjajo, da je etničnost družbeni konstrukt, kar je v arheologijo vpeljal že Patrick Geary (1983), pa prihaja do nesoglasij glede tega, kako se etničnost odraža v materialni kulturi in ali jo je mogoče arheološko preučevati. Ta debata se je v za-

dnjih letih še posebej zaostila v nemško govorečem prostoru (Burmeister 2013). Na eni strani so tako arheologi, ki menijo, da lahko določene tipe najdb ali značilnosti grobov povezujemo z ljudstvi, omenjenimi v pisnih virih, kjer lahko velik vpliv pripišemo kulturno-zgodovinski šoli Univerze v Münchnu (Joachim Werner, Volker Bierbrauer). Volker Bierbrauer (2004; 2008), na primer meni, da so kulturne skupine sicer res kompleksne, a so strukturirane dovolj homogeno, da jih lahko jasno ločimo od drugih. Spremembe v ritualu opazuje skozi koncept kulturnih modelov, pri katerih gre za vsoto kulturnih značilnosti, kulturne modele pa nato s pomočjo zgodovinskih virov poveže s specifičnimi *gentes* (Bierbrauer 2004; 2008). Temu nasprotni pol predstavljajo predvsem pripadniki tako imenovane freiburške šole (Heiko Steuer, Philipp von Rummel, Sebastian Brather, Hubert Fehr), ki so mnenja, da etničnosti arheološko ni mogoče opazovati. Namesto tega se pri preučevanju grobov osredotočajo na različne družbene vidike. Pri tem predvsem poudarjajo, da v kolikor pokopi sploh želijo odražati družbeno strukturo, odražajo kvečjemu njeno idealizirano podobo. Brather (2008) meni, da lahko družbeno strukturo opazujemo skozi tri vidike: nošo, obred pokopa in identiteto, ki so med seboj povezani, a je odnos med njimi nejasen (Brather 2008). Poudarja tudi, da so identitete večplastne in da posamezniki hkrati igrajo različne družbene vloge, ki so lahko, odvisno od situacije in konteksta, poudarjene ali prikrite. Pri tem je ključnega pomena odnos med »mi« in »drugi«, identitete pa se lahko razvijajo, ko obstaja tisto »drugo«, v odnosu do katerega se poudarjajo razlike (Brather 2017). Identitete niso statične, temveč spremenljive in fleksibilne, pripadnost identitetnim skupinam pa se lahko skozi obrede prehoda tudi spremeni. Etnična identiteta je zgolj del posameznikove identitete, po Bratherjevem mnenju pa so bili veliko bolj pomembni vidiki, kot so pripadnost družini, statusni skupini ali poklicu, zakonski stan in starost (Brather 2002, 171). V tem teoretskem okviru deluje tudi Philipp von Rummel (2007), ki je uporabil koncept *habitus*, kot ga je razvil Pierre Bourdieu, s pomočjo tega koncepta pa tako imenovano barbarsko nošo označuje za odraz statusnih razlik in ne etničnosti. Po njegovem mnenju v primeru razlik v noši pozne antike na območju nekdanjega rimskega cesarstva torej ne gre za Romane in Germane, temveč za staro civilno elito ter novo vojaško aristokracijo (Rummel 2007, 405–406). Nekakšno vmesno pot med obema omenjenima šolama ponuja zgodovinar Walter Pohl (1998; 2010; 2013), ki meni, da so arheološke najdbe z

etničnim sporočilom prej izjema kot pravilo. Čeprav so po njegovem mnenju etnične konotacije v preteklosti nedvomno obstajale, pa ne gre pričakovati, da bi sovpadale z arheološkimi kulturami (Pohl 2010, 17).

Pri preučevanju grobišč je danes interdisciplinarnost vidna tudi pri uporabi številnih naravoslovnih metod. Poleg fizične antropologije so za pridobivanje podatkov o posameznikih in preteklih družbah primerne tudi paleopatologija, ki se ukvarja s preučevanjem bolezni in poškodb (Gamble 2011; Pitts, Griffin 2012; Paladin *et al.* 2018), histologija, ki lahko poda precej natančno starost otrok v času smrti (Leskovar 2018), ter analize peptidov v zobni sklenini, s katerimi lahko določimo spol pokojnika. Zadnje je še posebej koristno pri otrocih, pri katerih je zaradi slabo razvitega spolnega dimorfizma določanje spola na podlagi fizične antropologije sicer težavno (Stewart *et al.* 2017). Poleg tega so v zadnjem času pogosto uporabljene tudi analize izotopov, ki nam lahko posredujejo podatke o posameznikovi prehrani, stresu in mobilnosti. Primer tega so analize ogljikovih in dušikovih izotopov na poznorimskem in dveh zgodnesrednjeveških grobiščih na Bavarskem (Hakenbeck *et al.* 2010), s katerimi so pridobili podatke o prehrani posameznikov in to primerjali z grobnimi pridatki, na podlagi česar so sklepali o mobilnosti. Ugotovili so, da nekateri grobovi s »tujimi« pridatki nakazujejo tudi na drugačno prehrano, ki pa je sicer bolj raznolika pri nekaterih ženskih grobovih, kar avtorji razlagajo kot večjo mobilnost žensk (Hakenbeck *et al.* 2010). Z analizami kisikovih in stroncijevih izotopov pa je mogoče sklepati o lokalnem ali nelokalnem izvoru posameznika v relativnem odnosu z mestom, kjer je bil pokopan. Pri tem gre za nekakšen geološki podpis, ki se v posameznikovih kosteh nabira z uživanjem lokalne vode ter hrane rastlinskega in živalskega izvora (Hakenbeck 2013, 113). Susanne Hakenbeck (2013) opozarja na številne omejitve in pomanjkljivosti analiz izotopov, ki pa lahko kljub temu neposredno nakazujejo na posameznikovo mobilnost, za razliko od preučevanja »tuje« materialne kulture, ki je lahko v neko okolje prišla tudi s pomočjo trgovine.

Analize izotopov nam v kombinaciji z genetskimi raziskavami podajajo nov uvid v pretekle migracije in so v poznoantični arheologiji zelo aktualne. Primer tega je študija dveh langobardskodobnih grobišč, Szólád na Madžarskem in Collegno v severni Italiji (Amorim *et al.* 2018), pri katerih so s pomočjo starodavne DNA oziro-

ma aDNA analiz in analiz izotopov opazovali biološke povezave med posamezniki, za katere so ugotovili, da se odražajo tudi v sami organizaciji grobišča. Na obeh grobiščih so ugotovili obstoj dveh skupin z različnim genetskim poreklom, ki se razlikujeta v pogrebnih običajih, legi grobov v kontekstu grobišča in dostopu do kakovostne, z beljakovinami bogate hrane. Na podlagi tega sklepajo o povezavi genetskega porekla in materialne kulture, vendar pa poudarjajo, da ni jasno, ali ta materialna kultura odraža v pisnih virih omenjena ljudstva, kot so Langobardi. Poudarjajo tudi, da ne gre za genetsko povsem enotne skupine in da sama genetika ne podaja informacij o tem, kako so se ljudje identificirali (Amorin *et al.* 2018, 8–9). Podobno so bile z namenom preučevanja migracij in družbene organizacije izvedene tudi genetske raziskave v tako imenovanih elitnih avarskih grobovih, ki so ugotovile precejšnjo homogenost najvišjega družbenega razreda. V primeru avarske elite je šlo očitno za endogamno skupnost, ki se je približno sto let po prihodu v Karpatsko kotlino poročala le znotraj lastne skupine. Šele po tem je genetsko mogoče zaznati nekaj več mešanja z lokalnimi ženskami, na podlagi velike enotnosti moškega genetskega bazena pa se zdi, da je bila družba organizirana okrog moške sorodstvene linije (Csáky *et al.* 2020).

Kot razvoj zadnjih dveh desetletij velja izpostaviti tudi razprave o odnosu med nekoliko širše definirano arheologijo grobišč, ki pokope uporablja za pridobivanje podatkov o preteklosti, in arheologijo smrti, ki se bolj specifično ukvarja s tem, kako so se ljudje soočali s smrtjo in mrtvimi (Nilsson Stutz 2016, 28). Občasno se v okviru arheologije grobišč pojavljajo tudi raziskave s področja arheotanatologije (Duday 2009; Duday *et al.* 2014), ki se ukvarja predvsem s tafonomskimi procesi, ki potekajo v grobu. Pri tem upošteva tako naravne vidike razkroja človeškega telesa kot tudi kulturne vidike pogrebnega rituala, kot je na primer vpliv mrliškega prta na lego in premike kosti. Hkrati z novimi pristopi se pri arheološkem preučevanju grobišč odpira tudi cela vrsta novih etičnih vprašanj (Sayer 2010; Squires *et al.* 2019). S tovrstnimi problemi se soočamo tudi pri prezentaciji grobov, pri kateri pa je potrebna določena mera previdnosti, saj nam, kot opozarja Liv Nilsson Stutz (2016, 29), ti posredujejo čustveno nabita sporočila o identitetah, odnosih in naračjih o preteklosti.

Teoretski pogledi v arheologiji grobišč v Sloveniji

Slovenska arheologija je bila v času pred drugo svetovno vojno močno podvržena vplivom velikih centrov produkcije arheološkega znanja, predvsem nemško govorečih dežel (Novaković 2012). Alfonz Müllner se je tako, na primer, pod vplivom antikvarne tradicije Paula Reineckeja osredotočal na tipološko in kronološko urejanje muzejskih zbirk, medtem ko je Walter Šmid deloval v okviru kulturno-zgodovinske paradigme in arheologijo razumel predvsem kot sredstvo preučevanja zgodovinskega dogajanja (Novaković 2002, 329). Slednja paradigma, ki je v Nemčiji vodila v hiperetnocentristične pristope, pa se pri nas v času do konca druge svetovne vojne ni kazala v obliki nacionalističnih teženj, kar je morda povezano s tem, da je imela slovenska arheologija temelje predvsem v raziskovanju prazgodovine in rimskega obdobja. Kot izpostavlja Predrag Novaković (2002, 338–339), je bilo nekoliko večji vpliv kulturno-zgodovinske paradigme mogoče zaznati šele po drugi svetovni vojni, ko se je v arheologiji, nedvomno tudi zaradi vpliva politične situacije, pogosteje začelo preučevati zgodnjesevnoevropska grobišča. Takratna izkopavanja, kot je na primeru Ptujškega gradu dobro pokazal Izidor Janžekovič (2017), je zaznamoval močan ideološki sentiment, pri čemer je bila v ospredju seveda etnična opredelitev, ki je pokojnike označevala kot Slovane. Guštin meni, da je šlo pri tem tudi za odgovor na pred- in medvojna prizadevanja nemških arheologov, kot je bil Karl Dinklage, ki je želel na podlagi arheoloških virov dokazati, da je bila Kranjska že od pozne antike nemško poselitveno območje (Guštin 2019, 20).

Zanimiv primer tega, kako so etnične opredelbe arheološkega gradiva zaznamovale te zgodnje povojne študije, so tudi raziskave grobišča na blejski Pristavi (Kastelic, Škerlj 1950; Kastelic 1960). Jože Kastelic (1960) je grobišče Pristava I namreč pripisal Slovanom, medtem ko ga je Josip Korošec (1951, 138–139) povezoval z Langobardi, hkrati pa se je z etničnostjo ukvarjala celo analiza tamkajšnjega skeletnega gradiva (Škerlj 1953). Ta pristop, ki je pretežno izhajal iz premis Gustafa Kossinne, je že zelo zgodaj kritiziral zgodovinar Bogo Grafenauer (1951, 168), ki je poudaril, »da teh skupin materialne kulture ne moremo kar preprosto povezovati z določenimi etničnimi oz. jezikovnimi skupinami ali dokazovati na temelju sorodnosti materialne kulture pri vseh teh najdiščih v etničnem in jezikovnem pogledu istega nosilca (...)«.

Kot pravi Novaković (2002, 342–343), je ta kritika vplivala tudi na Franceta Stareta in Staneta Gabrovca, ki sta v okviru pristopov Gera von Merharta v slovensko arheologijo vpeljala koncept prazgodovinskih kultur, ki je nasprotoval neposrednemu povezovanju arheološke kulture in etničnih skupin. Merhartov vpliv je v arheologiji bronaste in železne dobe viden v izoblikovanju tako imenovane Gabrovčeve šole, za katero so značilne sistematične tipološke in kronološke analize (Gabrovec 1984; Novaković 2012, 64–65).

V tem lahko morda vidimo tudi vpliv na obravnave poznoantičnih in zgodnesrednjeveških grobišč. Standarne objave teh namreč celo do 80. let zaznamujejo predvsem obsežni katalogi grobov, ki jim sledi komentar gradiva z analogijami ter pogosto kot nek povsem ločen dodatek še antropološka analiza skeletnega gradiva, ki jo avtor arheološkega dela le redko poveže s svojimi podatki in ugotovitvami. Takratne objave navadno zaključuje zelo kratka diskusija, ki je vsaj v primeru poznoantičnih in zgodnesrednjeveških grobišč pogosto vezana na etnične opredelitve pokojnikov, osnovane na povezovanju določenih vrst gradiva (na primer fibul), z etničnimi skupinami, ki jih za naš prostor omenjajo pisni viri. Poleg že prej omenjenih zgodnesrednjeveških grobišč velja k tovrstnim objavam prišteti še nekatera poznoantična grobišča, kot so Dravlje (Slabe 1975), Rifnik pri Šentjurju (Bolta 1981) in Lajh v Kranju (Stare 1980). Prav slednje grobišče zaradi zelo zgodnjih izkopavanj predstavlja zanimiv primer obravnave v različnih obdobjih razvoja arheološke vede, vse od najzgodnejših objav, ki so najdbe predvsem na podlagi tipologije in datacij povezovale z ljudstvi, ki jih na naših tleh omenjajo pisni viri, na primer s Slovani ali Germani (Neumann 1900) oziroma Langobardi (Šmid 1907). V objavi iz leta 1980 Zdenko Vinski že poudarja etnično raznolikost prebivalstva, pokopane v Lajhu, vendar pa v slogu kulturno-zgodovinske paradigme grobove z orožjem še vedno neposredno izenačuje z Langobardi (Vinski 1980). V zadnjih desetletjih je bilo grobišče deležno bolj usmerjenih objav. V seriji člankov *Vojščaki iz mesta Karnija* (Knific 1995), *Gospe iz mesta Karnija* (Knific 2005) in *Otroci iz mesta Karnija* (Knific, Lux 2010) je bilo grobišče obravnavano z vidika različnih aspektov družbene strukture, kot so spol, starost, premožnost, status in etničnost.

Arheološka stroka se že nekaj časa zaveda problematike raziskav grobišč v Sloveniji. Stanje analiz in interpreta-

cij grobišč sta na podlagi objav v *Arheološkem vestniku* dobro predstavila že Edisa Lozić in Benjamin Štular (2007). Prišla sta do sklepa, da večina avtorjev ne podaja nikakršne interpretacije, medtem ko jih veliko uporablja le metodo neposrednega sklepanja, zaradi česar slovenska arheologija močno zaostaja za razvojem teoretskih smernic preučevanja grobišč. Podobno je za zgodnesrednjeveško arheologijo ugotovila Irena Mirnik Prezelj (1998), ki je njeno zavezanost kulturno-zgodovinski paradigmi, kronološkim in etničnim opredelitvam v veliki meri pripisala »tiraniji pisnega vira« kot tudi slabemu zavedanju njegove subjektivnosti. Redkost obravnave spola je na podlagi kritičnega branja *Praistorije jugoslavenskih zemalja* in *Zakladov tisočletij* (Božič *et al.* 1999) za obdobje prazgodovine izpostavila Vesna Merc (2005), do podobnih ugotovitev pa je prišla tudi Tatjana Greif (2003; 2007), ki je skozi kritiko arheološkega diskurza o spolih izpostavila številne pomanjkljivosti pri obravnavi prazgodovine na področju muzealstva, izobraževanja, medijev in popularne kulture.

Kljub temu velja v slovenski arheologiji omeniti nekatere raziskovalce, ki v svojih obravnavah grobišč zastavljajo kompleksna vprašanja o družbeni strukturi in ponujajo možne odgovore nanje s pomočjo raznolikih teoretskih in metodoloških pristopov. V primeru prazgodovinske arheologije predstavlja velik korak naprej delo Bibe Teržan, ki se v svojih številnih objavah večkrat ukvarja tudi z vprašanjem družbene strukture, pri čemer izhaja predvsem iz analiz grobnih kontekstov, ikonografije situlske umetnosti in homerskega epa (Merc 2005, 101–102). Grobove in grobišča preučuje z vidika spola (Teržan 1978), družinskih in rodovnih skupnosti (Teržan 2008), družbene strukture v širšem pomenu (Teržan 1985), ali pa se ukvarja s položajem različnih skupin, kot so bojevnik (Teržan 1997) in rokodelci (Teržan 1994). Sklepno delo njenega dolgoletnega ukvarjanja s to problematiko je obravnava železnodobnega grobišča Stična (Teržan 2008). Vpliv Teržanove se v zadnjih letih odraža tudi pri obravnavah grobišč Magdalenska gora (Tecco Hvala 2012) in Kapiteljska njiva (Cestnik 2014) ter več grobišč v severovzhodni Sloveniji (Črešnar, Thomas 2013).

Z rimskodobnimi grobišči se ukvarja Kaja Stemberger, ki je v svoji diplomski nalogi (Stemberger 2013) antične grobove preučevala kot produkt ritualov prehoda, pri čemer je grobne celote interpretirala v kombinaciji s podatki, pridobljenimi iz pisnih virov. Osredotoča se sicer

predvsem na ženske pokope, v primeru Emone pa ji je na podlagi grobnih pridatkov v le-teh uspelo ugotoviti obstoj dveh skupin pokopov, ki jih označuje za neporočene in poročene ženske (Stemberger 2014). Z različnimi vidiki identitete v pokopih sta se ukvarjala tudi Philip Mason in Bernarda Županek (2018). Preučila sta tri pogrebne fenomene, noriško-panonsko nošo, noriško-panonske gomile in hišaste žare, ki jih navadno srečamo v povezavi z debatami o etničnosti in romanizaciji našega prostora v antiki, vendar pa na podlagi napisov in upodobitev na nagrobnikih ugotavljata, da gre pri slednjih računati tudi z vplivom različnih vidikov skupinske in osebne identitete, kot sta družbeni položaj in spol (Mason, Županek 2018).

Za obdobja po zgodnjem srednjem veku je v Sloveniji analiz grobišč s stališča družbene strukture izredno malo. To verjetno lahko pripišemo tudi izrazitemu versko-ideološkemu premiku, ki se je ponekod sicer že v pozni antiki začel odražati tudi v pogrebnem ritualu skozi večjo uniformnost pokopov in pogosto odsotnost grobnih pridatkov. Primer tega, kako je odsotnost grobnega inventarja močno otežila analize družbene strukture, je obravnava grobov v cerkvi sv. Jerneja v Šentjerneju (Predovnik *et al.* 2008). Kljub temu da je bila za nekatere pokope opravljena antropološka analiza, so le redki vsebovali tudi drobne najdbe, zato se analize načina pokopa z vidika starosti in spola niso zdele smiselne (Predovnik *et al.* 2008, 53). Zanimiv primer obravnave pokopov v novoveški arheologiji je študija *Nagrobnik, podoba živih* (Podpečan 2006), v kateri so predstavljeni teoretski pristopi ukvarjanja z nagrobniki v ameriški in britanski arheologiji, nato pa so preučeni nagrobni spomeniki v Spodnji Savinjski dolini, pri čemer je velik poudarek na kontekstualnem pristopu in arheologiji čustev.

Nazadnje velja še nekoliko podrobneje predstaviti situacijo v slovenski poznoantični in zgodnjersrednjeveški arheologiji, kjer je pri preučevanju grobišč podobno kot pri drugih časovnih obdobjih mogoče zaznati, da so teoretske razprave pravzaprav redke. Kot prvo velja na tem mestu izpostaviti delo Andreja Pleterskega, ki se med drugim ukvarja tudi s teoretskimi pristopi preučevanja grobišč (Pleterski 2001), kar je potem v praksi uporabil na primeru grobišča Altenerding v Nemčiji (Pleterski 2002; 2003; Losert, Pleterski 2003). Analiziral je pojavljanje kombinacij različnih tipov pridatkov ter posameznih tipov glede na spol, starost in datacijo grobov. Vse od naštetih lastnosti je opazoval glede na položaj grobov

v kontekstu grobišča. S svojimi metodami je na primeru Altenerdinga uspel ugotoviti obstoj prostorskih struktur grobišča, prišel pa je tudi do zanimivih ugotovitev, predvsem na osnovi fibul, ki po njegovem mnenju izražajo različne družbene identitete žensk. Na podlagi noše je po mnenju Pleterskega mogoče razločevati med neporočenimi dekleti, poročenimi ženskami, materami, starkami in gospodaricami, čemur je našel primerjave v makedonski narodni noši 19. in 20. stoletja. Tudi tam so se prej omenjene kategorije odražale v noši, vendar pa so bila v tem primeru bolj kot nakit ključnega pomena oblačila (Pleterski 2002). Pleterski preučuje grobišča tudi z vidika slovanske mitologije (Pleterski 2014). V primeru grobišč Dlesc pri Bodeščah in Žale pri Zasipu je tam odkrite jame za kole povezal z urejanjem prostora grobišča, ki sloni na upoštevanju pravih geometrijskih razmerij in lege nekaterih kulturnih točk v pokrajini (Pleterski 2014, 10–11).

Vpliv Pleterskega je viden tudi v študiji zgodnjersrednjeveškega grobišča na Malem gradu v Kamniku Benjamina Štularja (2007). V njej Štular razmišlja o prepletanju sveta živih in sveta mrtvih oziroma preslikavah družbe med tema dvema svetovoma. Posebna pozornost je posvečena legi in zasnovi grobišča ter obravnavi prostorov ritualnih aktivnosti, ki so povezane z grobiščem. Poleg tega avtor uporabi že omenjeno metodo soočenja namernih in funkcionalnih podatkov (Härke 1993; 1994; 1997) ter na podlagi antropoloških analiz razpravlja tako o skupnosti kot tudi o posamezniku. Pri tem še posebej izpostavi primer nekaterih starejših oseb, kjer na podlagi sledov poškodb na njihovih skeletih razmišlja o njihovem vsakdanjem življenju. V svoji obravnavi se dotakne kompleksnih tem, kot sta starost in spol, pri čemer še posebej izpostavi odstopanja od nekkih vzorcev, na primer pokop odraslega moškega v predelu, kjer so sicer pokopani otroci, in pokop dveletnega otroka z naglavnim okrasjem, saj so bili s tovrstnimi pridatki pokopani šele otroci od šestega leta naprej. Podobno kot Pleterski (2002) se tudi Štular na tem mestu poslužuje etnoloških analogij, s pomočjo katerih za pridobljene arheološke podatke ponuja nove interpretacije. Pri tem poudarja nujnost obstoja arheološke podatkovne baze grobišč, ki bi omogočila iskanje kronološko in prostorsko manj oddaljenih primerjav, kar je delno že realizirano v podatkovni bazi ZBIVA (Splet 1).

Pleterski in Štular (2018) ne oporekata možnosti etničnega preučevanja grobišč, vendar pa opozarjata, da pojem arheološka kultura danes označuje le značilnosti materi-

alne kulture, ki so lahko kronološkega, tehnološkega, socialnega, verovanskega ali kakšnega drugega izvora. Pri tem izpostavljata, da je povezovanje arheološke kulture s specifičnimi ljudstvi metodološko napačno, in dodajata: »*Osvobojeni tako imenovane nujnosti etničnega določevanja smo si arheologi začeli postavljati nova vprašanja, na primer kako so ljudje živeli ali kako so se identificirali*« (Pleterski, Štular 2018, 8–9). Prav vprašanje identitet je osrednja tema enega od najnovejših člankov v slovenski poznoantični arheologiji, v katerem Tina Milavec (2020) zastavlja številna vprašanja o rimski identiteti v času po propadu zahodnega rimskega cesarstva ter o tem, ali je bila ljudem ta identiteta pomembna in na kakšen način jo lahko v arheološkem zapisu sploh prepoznamo.

Kam naprej?

Teoretski razvoj je v nemški in anglo-ameriški arheologiji dolgo potekal skoraj povsem ločeno in brez pravega dialoga, vendar pa je predvsem od 90. let naprej mogoče zaznati več povezovanja kot tudi večjo raznolikost pristopov. To je razvidno tudi pri sedanjih raziskavah grobišč, ki ostajajo pomemben vir za preučevanje preteklih družb, pri čemer pa se danes tudi vse bolj zavedamo kompleksnosti grobnih kontekstov in problemov, ki jih za naše razumevanje predstavlja njihova simbolna narava. V primeru groba se namreč srečujemo le z drobcem pogrebnega rituala, na katerega so poleg pokojnika samega nedvomno vplivali tudi interesi tistih, ki so ga pokopali, in sporočila, ki so jih želeli posredovati pogrebni skupnosti. Kljub številnim neznankam pa lahko vendarle pričakujemo, da grobovi odražajo vsaj nekatere od številnih, prekrivajočih se vidikov pokojnikove identitete.

Pri preučevanju pozne antike in zgodnjega srednjega veka so raziskave migracij in vprašanja, povezana z etničnostjo, še vedno zelo aktualna. Tu lahko vpliv nedvomno pripišemo tudi za to obdobje sicer redkim pisnim virom, ki večkrat opisujejo situacije, v katerih je bila etnična identiteta lahko pomemben dejavnik. Vprašanje, ki se na tem mestu pojavlja, je, ali lahko etničnost arheološko sploh preučujemo in na kakšen način. Na tem področju sta trenutno zelo dejavni arheologija in zgodovina v Nemčiji in Avstriji, vendar pa se zdi, da debata poteka na dveh povsem ločenih polih. Na eni strani je tako Sebastian Brather, ki deluje skoraj izključno na teoretskem področju, medtem ko se Volker Bierbrauer s teorijo večinoma sploh ne ukvarja. Pomisleki glede nevarnosti

nacionalističnih teženj pri preučevanju etničnosti so se v preteklosti že izkazali za utemeljene, vendar pa nam po mojem mnenju ne smejo preprečiti, da se ukvarjamo tudi s tovrstnimi problematičnimi temami. Menim, da je etničnost eden od mnogih vidikov, ki se lahko manifestira skozi nekatere značilnosti pokopa, vendar pa je problematično to, da ostaja pri interpretacijah poznoantičnih grobišč, vsaj v slovenski arheologiji, skoraj vedno v ospredju, če ne kar edina stvar, s katero se raziskovalci ukvarjajo. Poleg etničnosti bi bilo koristno razmišljati tudi o pomenu lokalne in regionalne identitete, kot je že večkrat predlagal Brather, hkrati pa tudi o številnih vrstah mobilnosti, družinskih povezavah, obstoju različnih elit ali vidikov identitete, kot so družbeni položaj, spol in starost, ter povezavah med njimi. Predvsem spol in starost, ki ju lahko obravnavamo tudi pod pojmom življenjskega cikla, sta pri nas namreč še posebej zastopljena.

Zdi se, da se pri obravnavi grobov pogosto preveč osredotočamo le na grobne pridanke, kar lahko privede do tega, da se pri preučevanju identitet v preteklosti vedno vračamo k istim izhodiščem. Večji poudarek bi zato morali posvetiti tudi opazovanju lege pridakov v kontekstu groba in legi groba v kontekstu grobišča, hkrati pa bi bilo koristno več pozornosti posvetiti tudi odnosu med naselbinami in grobišči. Kot je predlagal že Heinrich Härke, bi bilo poleg tega arheološkim podatkom smiselno dodati tudi nove, objektivne informacije, ki nam jih lahko posredujejo antropološke analize, genetske raziskave in analize izotopov. Te nam podajajo nov vpogled v biološki spol in starost, migracije, mobilnost in družinske povezave, prav tako pa nam omogočajo tudi preučevanje prehrabnih navad, ki nam lahko povedo veliko o posameznikovem družbenem položaju. Poleg uporabe novih metod pa je še bolj ključnega pomena teoretski diskurz, ki nam omogoča, da se bolje zavedamo najrazličnejših problemov pri arheološki obravnavi grobišč in posledično ne pristanemo na preveč enostranske interpretacije preteklosti. Kljub temu pa to ne sme privedi do tega, da se zaradi slabo poznane simbolne narave grobnih kontekstov interpretaciji le-teh v isti sapi skoraj popolnoma odpovemo. Poglobljene in teoretsko podprte interpretacije namreč ostajajo v slovenski arheologiji grobišč prej izjema kot pravilo in ravno na tem področju se zdi, da bi lahko slovenska arheologija, ki je sicer metodološko in tehnično dobro podkovaná, najbolj napredovala.

Literatura / References

- AMORIM, C. E. G., S. VAI, C. POSTH, A. MODI, I. KONCZ, S. HAKENBECK, M. C. LA ROCCA, B. MENDE, D. BOBO, W. POHL, L. P. BARICCO, E. BEDINI, P. FRANCALACCI, C. GIOSTRA, T. VIDA, D. WINGER, U. VON FREEDEN, S. GHIROTTO, M. LARI, G. BARBUJANI, J. KRAUSE, D. CARAMELLI, P. J. GEARY, K. R. VEERAMAH 2018, Understanding 6th-century barbarian social organization and migration through paleogenomics. – *Nature Communications* 9/1, 1–9.
- BIERBRAUER, V. 2004, Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. – V / In: Pohl, W. (ur. / ed.), *Die Suche nach den Ursprüngen: Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters. – Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 45–84.
- BIERBRAUER, V. 2008, *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis Niederösterreich*. – Bayerische akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Klasse Abhandlungen Neue Folge, Heft 131. – München, Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- BINFORD, L. 1971, Mortuary practices: their study and their potential. – *Approaches to the Social Dimensions of the Mortuary Practices* 25, 6–29.
- BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju: poznoantična naselbina in grobišče*. – Katalogi in monografije 19. – Ljubljana, Narodni Muzej Slovenije.
- BOŽIČ, D. (ur. / ed.) 1999, *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. – Ljubljana, Založba Modrijan.
- BRATHER, S. 2002, Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni. – V / In: Gillett, A. (ur. / ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Studies in the Early Middle Ages. – Turnhout, Brepols Publishers, 149–175.
- BRATHER, S. 2008, Kleidung, Bestattung, Ritual. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. – V / In: Brather, S. (ur. / ed.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter: Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. – Berlin, New York, De Gruyter.
- BRATHER, S. 2017, The Archaeology of identities and alterities. Opposite perspectives for the Early Middle Ages. – V / In: Quiroga, J. L., M. Kazanski, V. Ivanišević (ur. / eds.), *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe. Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*. – BAR International Series 2852. – Oxford, Archeopress, 11–22.
- BROWN, J. A. (ur. / ed.) 1971, *Approaches to the Social Dimensions of the Mortuary Practices*. – *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25. – Washington D.C., Society for American Archaeology.
- BURMEISTER, S. 2013, Migration und Ethnizität: Zur Konzeptualisierung von Mobilität und Identität. – V / In: Eggert, M. K. H., U. Veit (ur. / eds.), *Theorie in der Archäologie: Zur jüngeren Diskussion in Deutschland*. – Tübinger Archäologische Taschenbücher. – Münster, New York München, Berlin, Waxmann, 229–267.
- CHAPMAN, E. R. 2015, *Children and child burial in medieval England* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, University of Cambridge). – Cambridge.
- CHILDE, V. G. 1925, *The Dawn of European Civilization*. – *The History of Civilization*. – London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., LTD. (London), Alfred A. Knopf, Inc. (New York).
- CHILDE, V. G. 1926, *The Aryans: A Study of Indo-European Origins*. – *The History of Civilization*. – London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., LTD. (London), Alfred A. Knopf, Inc. (New York).
- CHILDE, V. G. 1929, *The Danube in Prehistory*. – Oxford, Clarendon Press.
- CHILDE, V. G. 1945, Directional Changes in Funerary Practices During 50,000 Years. – *Man* 45, 13–19.
- CHRISTLEIN, R. 1966, *Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*. – *Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte* 21. – Kallmünz, Lassleben.
- CHRISTLEIN, R. 1973, Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und

- Süddeutschland. – *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 20, 147–180.
- CLARKE, D. 1973, Archaeology: the loss of innocence. – *Antiquity* 47, 6–18.
- CONKEY, M. W., J. M. GERO 1997, Programme to Practice: Gender and Feminism in Archaeology. – *Annual Review of Anthropology* 26, 411–437.
- CRAWFORD, S. 1999, *Childhood in Anglo-Saxon England*. – Gloucestershire, Sutton Publishing.
- CRAWFORD, S. 2000, Children, grave goods and social status in Early Anglo-Saxon England. – V / In: Sofaer Derevenski, J. (ur. / ed.), *Children and Material Culture*. – London, New York, Routledge, 169–179.
- CRAWFORD, S. 2007, Companions, co-incidences or chattels? Children in the early Anglo-Saxon multiple burial. – V / In: Crawford, S., G. Shepherd (ur. / eds.), *Children, Childhood and Society. IAA Interdisciplinary Series Studies in Archaeology, History, Literature and Art*. – BAR International Series 1696. – Oxford, Archaeopress, 83–92.
- CSÁKY, V., D. GERBER, I. KONCZ, G. CSIKY, B. G. MENDE, B. SZEIFERT, B. EGYED, H. PAMJAV, A. MARCSIK, E. MOLNÁR, G. PÁLFI, A. GULYÁS, B. KOVACSÓCZY, G. M. LEZSÁK, G. LÖRINCZY, A. SZÉCSÉNYI-NAGY, T. VIDA 2020, Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin. – *Scientific Reports* 10/1, 948.
- ČREŠNAR, M., J.-L. THOMAS 2013, New data on cremation burials from North-Eastern Slovenia. – V / In: Lochner, M., F. Ruppenstein (ur. / eds.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.–12. Februar 2010*. – Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 79–97.
- DUDAY, H. 2009, *The archaeology of the dead. Lectures in Archaeoethnology*. – Studies in Funerary Archaeology 3. – Oxford, Oxbow Books.
- DUDAY, H., F. LE MORT, A.-M. TILLER 2014, Archaeoethnology and funeral archaeology. Application to the study of primary single burials. – *Anthropologie* LII/3, 235–246.
- EFFROS, B. 2000, Skeletal sex and gender in Merovingian mortuary archaeology. – *Antiquity* 74, 632–639.
- EGGERS, H. J. 1949, Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. – *Prähistorische Zeitschrift* 34/35, 58–111.
- EKENGREN, F. 2013, Contextualizing Grave Goods: Theoretical Perspectives and Methodological Implications. – V / In: Nilsson Stutz, L., S. Tarlow (ur. / eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. – Oxford, New York, Oxford University Press, 173–192.
- FEHR, H. 2002, Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since 1930s. – V / In: Gillet, A. (ur. / ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Studies in the Early Middle Ages. – Turnhout, Brepols Publishers, 177–200.
- FELDER, K. 2015, Networks of Meaning and the Social Dynamics of Identity. Any Example from Early Anglo-Saxon England. – *Papers from the Institute of Archaeology* 25/1, 1–20.
- GABROVEC, S. 1984, Merhartova šola in njen pomen za slovensko arheologijo. Skica za študijo. – *Arheo* 4, 5–9.
- GAMBLE, J. A. 2011, Health and Social Status in early Anglo-Saxon England: A Consideration of Cemetery Evidence from Edix Hill (Cambridgeshire). – V / In: Amundsen-Meyer, L., N. Engel, S. Pickering (ur. / eds.), *Identity crisis: archaeological perspectives on social identity: proceedings of the 42nd (2010) Annual Chacmool Archaeology Conference, University of Calgary, Calgary, Alberta*. – Calgary, Chacmool Archaeological Association, University of Calgary.
- GEBÜHR, M. 1975, Versuch einer statistischen Auswertung von Grabfunden der römischer Kaiserzeit am Beispiel der Gräberfelder von Hamfelde und Kemnitz: Vergleich von anthropologischen Bestimmung und archäologischen Befund. – *Zeitschrift für Ostforschung* 24/3, 433–456.

- GIDDENS, A. 1979, *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. – London, Basingstoke, Macmillan.
- GILCHRIST, R. 1999, *Gender and Archaeology: Contesting the past*. – London, New York, Routledge.
- GRAFENAUER, B. 1951, O arheologiji in zgodovini. – *Zgodovinski časopis* 5, 163–174.
- GREIF, T. 2003, *Koncept spolov v arheološki interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Univerza v Ljubljani). – Ljubljana.
- GREIF, T. 2007, *Arheologija in spol: podobe spolov v interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji*. – Ljubljana, Škuc.
- GUŠTIN, M. 2019, The formative period of Slovenian early medieval archaeology. – *Archeologia Medievale* 46, 17–26.
- HAKENBECK, S. 2008, Migration in Archaeology: Are We Nearly There Yet? – V / In: Lightfoot, E. (ur. / ed.), *Movement, Mobility and Migration*, Archaeological Review from Cambridge. – Cambridge, University of Cambridge, 9–26.
- HAKENBECK, S. 2013, Potentials and limitations of isotope analysis in early medieval archaeology. – *Post-classical Archaeologies* 3, 109–125.
- HAKENBECK, S., E. MCMANUS, H. GEISLER, G. GRUPE, T. O'CONNELL 2010, Diet and Mobility in Early Medieval Bavaria: A Study of Carbon and Nitrogen Stable Isotopes. – *American journal of physical anthropology* 143, 235–249.
- HALSALL, G. 1996, Female status and power in early Merovingian central Austrasia: the burial evidence. – *Early Medieval Europe* 5/1, 1–24.
- HALSALL, G. 2011, Ethnicity and Early Medieval Cemeteries. – *Arqueologia y Territorio Medieval* 18, 15–27.
- HÄRKE, H. 1990, „Warrior graves“? The background of the Anglo-Saxon burial rite. – *Past and Present* 126, 22–43.
- HÄRKE, H. 1991, All quiet on the western front? Paradigms, methods, and approaches in West German archaeology. – V / In: Hodder, I. (ur. / ed.), *Archaeological Theory in Europe: The Last Three Decades*. – London, New York, Routledge, 187–222.
- HÄRKE, H. 1992a, *Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts*. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 6. – Cologne, Bonn, Rheinland-Verlag.
- HÄRKE, H. 1992b, Changing Symbols in a Changing Society: The Anglo-Saxon Weapon Burial Rite in the Seventh Century. – V / In: Carver, M. O. H. (ur. / ed.), *The Age of Sutton Hoo: The Seventh Century in North-Western Europe*. – Woodbridge, The Boydell Press, 149–165.
- HÄRKE, H. 1993, Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 23/ 1, 141–146.
- HÄRKE, H. 1994, Data Types in Burial Analysis. – V / In: Stjernquist, B. (ur. / ed.), *Prehistoric graves as a source of information : symposium at Kastlösa, Öland, May 21-23, 1992*. – Stockholm, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 31–39.
- HÄRKE, H. 1995, „The Hun is a methodical chap“: Reflection on the German tradition of pre- and proto history. – V / In: Ucko, P. J. (ur. / ed.), *Theory in Archaeology, A world perspective*. – London, New York, Routledge.
- HÄRKE, H. 1997a, Early Anglo-Saxon social structure. – V / In: Hines, J. (ur. / ed.), *The Anglo-Saxons from the Migration Period to the Eighth Century: An Ethnographic Perspective*. – Woodbridge, Boydell, 125–160.
- HÄRKE, H. 1997b, The Nature of Burial Data. – V / In: Kjeld Jensen, C., K. Høilund Nielsen (ur. / eds.), *Burial and Society: The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. – Aarhus, Oxford, Oakville, Aarhus University Press, 19–27.
- HÄRKE, H. 1999, Collapse of empire and material-culture change: the case of the Soviet Union. – *Medieval Archaeology* 43, 183–185.
- HÄRKE, H. 2000, Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. – *Journal of Anthropological Archaeology* 19, 369–384.

- HÄRKE, H. 2001, Cemeteries as places of power. – V / In: de Jong, M., F. Theuws, C. van Rhijn (ur. / eds.), *The Transformation of the Roman World* 6. – Leiden, Boston, Köln, Brill, 9–30.
- HÄRKE, H. 2007, Invisible Britons, Gallo-Romans and Russians: Perspectives on Culture Change. – V / In: Higham, N. (ur. / ed.), *Britons in Anglo-Saxon England*. – Woodbridge, Boydell Press, 57–67.
- HÄRKE, H. 2011a, Anglo-Saxon Immigration and Ethnogenesis. – *Medieval Archaeology* 55, 1–28.
- HÄRKE, H. 2011b, Gender representation in early medieval burials: ritual re-affirmation of a blurred boundary? – V / In: Brookes, S., S. Harrington, A. Reynolds (ur. / eds.), *Studies in Early Anglo-Saxon Art and Archaeology: Papers in Honour of Martin G. Welch*. – BAR British Series 527. – Oxford, Archaeopress, 98–105.
- HÄRKE, H. 2014, Grave goods in early medieval burials: Messages and meanings. – *Mortality* 19/1, 41–60.
- HILLS, C. 2003, *Origins of the English*. – London, Duckworth.
- HODDER, I. 1980, Social Structure and Cemeteries: a Critical Appraisal. – V / In: Rahtz, P., T. Dickinson, L. Watts (ur. / eds.), *Anglo-Saxon Cemeteries 1979*. – BAR British Series 82. – Oxford, Archaeopress, 81–142.
- HOFMANN, K. P. 2009, Grabbefunde zwischen sex und gender. – V / In: Rambuscheck, U. (ur. / ed.), *Zwischen Diskursanalyse und Isotopenforschung. Methoden der archäologischen Geschlechterforschung, Frauen – Forschung – Archäologie*. – Münster, New York, München, Berlin, Waxmann, 133–161.
- HØILUND NIELSEN, K. 2009, Rituals to free the spirit - or what the cremation pyre told. – V / In: Sayer, D., H. Williams (ur. / eds.), *Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*. – Exeter, University of Exeter Press, 81–103.
- JANŽEKOVIČ, I. 2017, Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu. – *Zgodovinski časopis* 71/1–2, 208–245.
- JOHNSON, M. 2010, *Archaeological theory: an introduction* (2. izd. / 2nd ed.). – Chichester, Wiley-Blackwell.
- JONES, S. 1997, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*. – London, Routledge.
- KASTELIC, J. 1960, *Slovanska nekropola na Bledu: poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. – Dela 1. razreda SAZU 13. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- KASTELIC, J., B. ŠKERLJ 1950, *Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*. – Dela 1. razreda SAZU 2. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- KNIFIC, T. 1995, Vojščaki iz mesta Karnija. – *Kranjski zbornik* 1995, 23–40.
- KNIFIC, T. 2005, Gospe iz mesta Karnija. – *Kranjski zbornik* 2005, 331–343.
- KNIFIC, T., J. LUX 2010, Otroci iz mesta Karnija. – *Kranjski zbornik* 2010, 26–36.
- KOROŠEC, J. 1950, *Staroslovansko grobišče na Ptujsem gradu*. – Dela 1. razreda SAZU 1. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- KOROŠEC, J. 1951, Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji. – *Arheološki vestnik* 2, 134–155.
- KOSSACK, G. 1992, Prehistoric archaeology in Germany: Its history and current situation. – *Norwegian Archaeological Review* 25/2, 73–109.
- KOSSINNA, G. 1911, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. – Manuus-Bibliothek 6. – Würzburg, C. Kabitzsch.
- LOSERT, H., A. PLETESKI 2003, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren*. – Berlin, Ljubljana, Scripvaz-Verlag, Založba ZRC.
- LOZIĆ, E., B. ŠTULAR 2007, Od arheologije grobišč proti arheologiji smrti: analiza arheoloških raziskav grobišč v Arheološkem vestniku. – *Arheo* 24, 69–79.
- MASON, P., B. ŽUPANEK 2018, Being Roman: Rethinking Ethnic and Social Boundaries in the Roman South-Eastern Alpine World. – *Theoretical Roman Archaeology Journal* 1/1, 1–16.

- MEES, K. 2019, *Burial, landscape and identity in early Medieval Wessex*. – Anglo-Saxon studies 35. – Woodbridge, Suffolk, The Boydell Press.
- MERC, V. 2005, Konstrukcija družb in spolov v nekdanji jugoslovanski in slovenski arheološki literaturi. – *Časopis za kritiko znanosti* 33/221, 94–106.
- MILAVEC, T. 2020, The transformations in Roman identity in south-eastern Alps during the Migration period. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71, 87–98.
- MIRNIK PREZELJ, I. 1998, Slovenska zgodnjersrednjevska arheologija med preteklostjo in sedanjostjo – pogled z „Zahoda“. – *Arheološki vestnik* 49, 361–381.
- MÜHLMANN, W. 1938, *Methodik der Völkerkunde*. – Stuttgart.
- NILSSON STUTZ, L. 2016, Building bridges between burial archaeology and the archaeology of death: Where Is the Archaeological Study of the Dead Going? – *Current Swedish Archaeology* 24, 13–35.
- NOVAKOVIĆ, P. 2002, Archaeology in five states - A peculiarity or just another story at the crossroads of „Mitteleuropa“ and the Balkans: A case study of Slovene archaeology. – V / In: Biehl, P., A. Gramsch, A. Marciniak (ur. / eds.), *Archäologien Europas = Archaeologies of Europe : Geschichte, Methoden und Theorien / History, Methods and Theories*. Münster, Tubinger archaologische Taschenbücher. – Munster, New York, München, Berlin, Waxmann.
- NOVAKOVIĆ, P. 2012, The „German School“ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans. – V / In: Migotti, B., P. Mason, B. Nadbath, T. Mulh (ur. / eds.), *Scripta in honorem Bojan Djurić*, Monografije CPA. – Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 51–71.
- PADER, E.-J. 1980, Material symbolism and social relations in mortuary studies. – V / In: Rahtz, P., T. Dickinson, L. Watts (ur. / eds.), *Anglo-Saxon Cemeteries 1979*, BAR British Series. – Oxford, Archaeopress, 81–142.
- PALADIN, A., J. WAHL, A. ZINK 2018, Evidence of probable subadult scurvy in the Early Medieval cemetery of Castel Tirolo, South Tyrol, Italy. – *International Journal of Osteoarchaeology* 28/6, 714–726.
- PARKER-PEARSON, M. 1982, Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study. – V / In: Hodder, I. (ur. / ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*. – Cambridge, Cambridge University Press, 99–113.
- PETRI, F. 1937, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich: Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze*. – Bonn, Röhrscheid.
- PETTS, D. 2009, Variation in the British burial rite: AD 400-700. – V / In: Sayer, D., H. Williams (ur. / eds.), *Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*. – Exeter, University of Exeter Press, 207–221.
- PITTS, M., R. GRIFFIN 2012, Exploring Health and Social Well-Being in Late Roman Britain: An Intercemetery Approach. – *American Journal of Archaeology* 116/2, 253–276.
- PLETERSKI, A. 2001, O nekaterih možnostih interpretiranja zgodnjersrednjevske grobišč. – *Arheo* 21, 69–71.
- PLETERSKI, A. 2002, Od deklice do starke. Od doma do moža. – *Arheo* 22, 53–58.
- PLETERSKI, A. 2003, *Grobišče kot nosilec arheoloških informacij - primer Altnerding* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Univerza v Ljubljani). – Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 2014, *Kulturni genom : prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe*. – *Studia Mythologica Slavica - Supplementa Supplementum 10*. – Ljubljana, Založba ZRC.
- PLETERSKI, A., B. ŠTULAR 2018, Prolog. Zgodnjersrednjevska arheologija jugovzhodnoalpskega prostora: nekoč, danes, jutri. – V / In: Lux, J., B. Štular, K. Zanier (ur. / eds.), *Slovani, naša dediščina*, Vestnik. – Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 8–15.
- PODPEČAN, B. 2006, *Nagrobnik, podoba živih*. – *Archaeologia historica Slovenica* 5. – Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.

- POHL, W. 1998, Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. – V / In: Little, L. K., B. H. Rosenwein (ur. / eds.), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. – Malden, Oxford, Blackwell Publishers, 13–24.
- POHL, W. 2010, Archaeology of identity: introduction. – V / In: Pohl, W., M. Mehofer (ur. / eds.), *Archaeology of identity - Archäologie der Identität*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters. – Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 9–23.
- POHL, W. 2013, Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West: Introduction. – V / In: Pohl, W., G. Heydemann (ur. / eds.), *Post-Roman Transitions: Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*. – Turnhout, Brepols Publishers, 1–46.
- PREDOVNIK, K., M. DACAR, M. LAVRINC 2008, *Cerkev sv. Jerneja v Šentjerneju: Arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986*. – *Archaeologia historica Slovenica* 6. – Ljubljana, Filozofska fakulteta, Znanstvena založba, Oddelek za arheologijo.
- RANKE, L. von 1874, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494-1514*. – *Sämtliche Werke* 33. – Leipzig, Duncker & Humblot.
- REINECKE, P. 1925, Reihengräber und Friedhöfe der Kirchen. – *Germania* 9, 103–107.
- RUMMEL, P. von 2007, *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. – *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 55. – Berlin, New York, De Gruyter.
- SAXE, A. A. 1970, *Social Dimensions of Mortuary Practices* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, University of Michigan). – Michigan.
- SAYER, D. 2007, *Community, Kinship and Household: An analysis of patterns in early Anglo-Saxon inhumation cemeteries* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, University of Reading). – Reading.
- SAYER, D. 2009, Laws, Funerals and Cemetery Organisation: the seventh-century Kentish family. – V / In: Sayer, D., H. Williams (ur. / eds.), *Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*. – Exeter, University of Exeter Press, 141–166.
- SAYER, D. 2010a, Death and the family: developing a generational chronology. – *Journal of Social Archaeology* 10/1, 59–91.
- SAYER, D. 2010b, *Ethics and Burial Archaeology*. – *Duckworth debates in archaeology*. – London, Duckworth Publishers.
- SAYER, D. 2014, ‘Sons of athelings given to the earth’: Infant Mortality within Anglo-Saxon Mortuary Geography. – *Medieval Archaeology* 58/1, 78–103.
- SAYER, D., S. D. DICKINSON 2013, Reconsidering obstetric death and female fertility in Anglo-Saxon England. – *World Archaeology* 45/2, 285–297.
- SAYER, D., M. WEINHOLD 2013, A GIS-investigation of Four Early Anglo-Saxon Cemeteries: Ripley’s K-Function analysis of spatial groupings amongst graves. – *Social Science Computer Review* 31/1, 70–88.
- SCHÜLKE, A. 1999, On Christianization and grave-finds. – *European Journal of Archaeology* 2, 77–106.
- SCOTT, E. 1999, *The archaeology of infancy and infant death*. – BAR International Series 819. – Oxford, Archaeopress.
- SHANKS, M., C. TILLEY 1982, Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices. – V / In: Hodder, I. (ur. / ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*. – Cambridge, Cambridge University Press, 129–154.
- SLABE, M. 1975, *Dravlje: grobišče iz časa preseljevanja ljudstev*. – Situla 16. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- SOFAER, J. 2006, Engendering children, engendering archaeology. – V / In: Insoll, T. (ur. / ed.), *The Archaeology of Identities*. – London, New York, Routledge, 87–96.
- SOFAER, J., M. L. S. SØRENSEN 2013, Death and Gender. – V / In: Nilsson Stutz, L., S. Tarlow (ur. / eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. – Oxford, Oxford University Press, 527–542.

- SØRENSEN, M. L. S. 2000, *Gender Archaeology*. – Cambridge, Polity.
- STARE, V. 1980, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. – Katalogi in monografije 18. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- STEMBERGER, K. 2013, *Rituali prehoda v antičnem Rimu* (Neobjavljeno diplomsko delo / Unpublished diploma thesis, Univerza v Ljubljani). – Ljubljana.
- STEMBERGER, K. 2014, Identity of females buried at Colonia Iulia Emona. – *Arheo* 31, 69–81.
- STEUER, H. 1968, Zur Bewaffnung und Sozialstruktur der Merowingerzeit. – *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 37, 18–87.
- STEUER, H. 1982, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa*. – Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, 3 Folge 128. – Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- STEWART, N. A., R. F. GERLACH, R. L. GOWLAND, K. J. GRON, J. MONTGOMERY 2017, Sex determination of human remains from peptides in tooth enamel. – *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114/52, 13649–13654.
- STOODLEY, N. 1999, *The spindle and the spear: A critical enquiry into the construction and meaning of gender in the early Anglo-Saxon burial rite*. – *British Archaeological Reports* 288. – Oxford, Archaeopress.
- STOODLEY, N. 2000, From the cradle to the grave: age organization and the early Anglo-Saxon burial rite. – *World Archaeology* 31/3, 456–472.
- ŠKERLJ, B. 1953, Srednjeveška okostja z Bleda, izkopana leta 1949. – *Razprave I. razreda SAZU* 3, 313–335.
- ŠMID, W. 1907, Die Reihengräber von Krainburg. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 1, 55–77.
- ŠTULAR, B. 2007, Posamezniki, skupnost in obred. Primer grobiščnih podatkov z Malega gradu v Kamniku. – *Studia Mythologica Slavica* X, 25–50.
- TARLOW, S. 2012, The Archaeology of Emotion and Affect. – *Annual Review of Anthropology* 41, 169–185.
- TECCO HVALA, S. 2012, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni ritual železnodobne skupnosti*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26. – Ljubljana, Založba ZRC.
- TERŽAN, B. 1978, O halštatski noši na Križni gori. – *Arheološki vestnik* 29, 55–63.
- TERŽAN, B. 1985, Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu. – *Arheološki vestnik* 36, 77–105.
- TERŽAN, B. 1994, Überlegungen zum sozialen Status des Handwerkers in der frühen Eisenzeit Südosteuropas. – V / In: Dobiat, C. (ur. / ed.), *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte. – Marburg, Hitzeroth, 659–669.
- TERŽAN, B. 1997, Heros der Hallstattzeit: Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae. – V / In: Hänsel, B. (ur. / ed.), *Hrónos : Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa : Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie, Studia honoraria, Bd. 1. – Espelkamp, Marie Leidorf GmbH, 653–669.
- TERŽAN, B. 2008, Stiške skice. – V / In: Gabrovec, S., B. Teržan (ur. / eds.), *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe*, Katalogi in monografije 38. – Ljubljana, Narodni Muzej Slovenije, 189–325.
- THOMAS, M. G., H. HÄRKE, G. GERMAN, M. P. H. STUMPF 2008, Limited Interethnic Marriage, Differential Reproductive Success and Spread of „Continental“ Y Chromosomes in Early Anglo-Saxon England. – V / In: Matsumura, S., P. Forster, C. Renfrew (ur. / eds.), *Simulations, Genetics and Human Prehistory*. – Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 61–70.
- TRIGGER, B. G. 2006, *A history of archaeological thought* (2. izd. / 2nd ed.). – New York, Cambridge University Press.
- VEECK, W. 1926, Der Reihengräberfriedhof von Holzgerlingen. – *Fundberichte aus Schwaben* N.F. 3, 154–201.
- VINSKI, Z. 1980, Ovrednotenje grobnih pridatkov. – V / In: Stare, V. (ur. / ed.), *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*, Katalogi in monografije 18. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.

WERNER, J. 1968, Bewaffnung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit. – *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo* 15, 95–108.

WILLIAMS, H. 2002, Cemeteries as Central Places - Place and Identity in Migration Period Eastern England. – V / In: Hårdh, B., L. Larsson (ur. / eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*. – Acta archaeologica Lundensia: Series in 8° 39. – Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 341–362.

WILLIAMS, H. (ur. / ed.) 2003, *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. – New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers.

WILLIAMS, H. 2004, Artefacts in Early Medieval Graves: A New Perspective. – V / In: Collins, R., J. Gerrard (ur. / eds.), *Debating Late Antiquity in Britain AD300-700*. – BAR British Series 365. – Oxford, BAR Publishing, 89–101.

WILLIAMS, H. 2007, The Emotive Force of Early Medieval Mortuary Practices. – *Archaeological Review from Cambridge* 22/1, 107–123.

WILLIAMS, H. 2013, Death, Memory, and Material Culture: Catalytic Commemoration and the Cremated Dead. – V / In: Nillson Stutz, L., S. Tarlow (ur. / eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. – Oxford, Oxford University Press, 195–208.

WILLIAMS, H., D. SAYER 2009, „Halls of mirrors“: death and identity in medieval archaeology. – V / In: Sayer, D., H. Williams (ur. / eds.), *Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*. – Exeter, University of Exeter Press, 1–22.

ZEISS, H. 1941, Die germanischen Grabfunde des frühen Mittelalters zwischen mittlerer Seine und Loiremündung. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 31, 5–173.

Spletni viri / Web sources

Splet 1 / Web 1: zbiva.zrc-sazu.si

A short overview of theoretical approaches in the archaeological research of late antique and early medieval cemeteries

(Summary)

Burials and cemeteries have long provided a source for the study of past populations. The article begins with a presentation of theoretical developments in German and Anglo-American archaeology, from the earliest beginnings which regarded burials as direct reflections of past society and the position of the deceased in it, to more careful consideration of burial contexts. Although many parallels can be observed between the two “archaeological schools”, they have developed more or less separately. In the 1990s, however, the approaches to burial analyses became increasingly diverse, with a greater mixing of German and Anglo-American theories. Modern analyses of cemeteries continue in the same direction, incorporating many different theoretical and methodological approaches.

Slovenian archaeology has been strongly influenced by the theoretical developments in German-speaking countries. Culture-historical archaeology became prominent only after the Second World War, a period which saw a significant rise in interest in early medieval archaeology, which can be linked to the contemporary political situation. Interpretations of burial sites at that time were based on directly linking certain material culture to Slavic populations. Ethnic interpretations, which are admittedly somewhat more cautious today, are still often employed. While interdisciplinary approaches and more diverse views of social structure have found their way into certain works of Slovenian archaeologists, theoretically sound interpretations remain rare. In the field of late antique

and early medieval archaeology, the focus remains almost exclusively on ethnic interpretations, without much thought given to what it is and how it can be observed in the archaeological record, or if observing it is possible at all. Although ethnicity may be one of the aspects of identity expressed in certain features of the burial ritual, it is certainly not the only one. It would, therefore, be fruitful to consider local and regional identities, as Sebastian Brather suggested, and to examine different types of mobility, family relations, the presence of different elites, or various other aspects of social identity such as status, gender, and age.

As Heinrich Härke suggested, one of the possible ways to explore these is to add new objective information to our consideration of the archaeological features of burials. In many cases, physical anthropology, genetic studies, and analyses of stable isotopes have already provided new data on the biological sex and age of the deceased, as well as their mobility and diet, which can provide new insights into social status. While new methods are certainly important, it is the theoretical discourse which is absolutely essential. It allows for a better understanding of various problems we face when investigating burials and ensures that our interpretations of the past are not oversimplified or one-sided. Thorough and theoretically supported interpretations of burial sites are still rare in Slovenian archaeology and it is precisely in this field that significant improvement can be made.

Primer preučevanja srednjeveških mot v Sloveniji: idejna rekonstrukcija in GIS študija Starega gradu Črešnjevca

An Example of the Study of Motte-and-Bailey Castles in Slovenia: Conceptual Reconstruction and GIS Study of Stari grad Črešnjevca

© Matic Zupan

Narodni muzej Slovenije; matic.zupan@gmail.com

Izvleček: V članku so na primeru mote Stari grad Črešnjevca predstavljeni nastanek in funkcije srednjeveških mot. V prvem delu avtor obravnava strukturne elemente mot in se osredotoči na metodologijo za idejno rekonstrukcijo Starega gradu Črešnjevca. V drugem delu so predstavljeni rezultati in interpretacije prostorskih analiz. Z uporabo lidarskih posnetkov, historičnih kart in GIS orodij avtor pokaže, da je imel Stari grad Črešnjevca pomembno vlogo pri nadzoru doline Ložnice in Bistrice, skozi katero je tekla srednjeveška trgovska pot. Prikazati želi enega od načinov preučevanja in razumevanja mot na Slovenskem ter s tem prispevati k njihovu raziskovanju.

Ključne besede: Stari grad Črešnjevca, mote, GIS, krajina, srednji vek

Abstract: In this article, the development and functions of medieval motte-and-bailey castles are presented using the example of Stari grad Črešnjevca. In the first part, the author discusses buildings, defensive systems, and different types of motte-and-bailey castles and focuses on its conceptual reconstruction. The results and interpretations of GIS analyses are presented in the second part. Using Lidar images, historical maps, and various GIS tools, the author concludes that Stari grad Črešnjevca had an important role in controlling the Ložnica and Bistrica valleys, through which a medieval commercial road ran. With the example of Stari grad Črešnjevca, he attempts to present one of the approaches to study and better understand motte-and-bailey castles in Slovenia and contribute to their research.

Keywords: Stari grad Črešnjevca, motte-and-bailey castles, GIS, landscape, middle ages

Uvod

Srednjeveška mota (ang. *motte*) je v osnovi zemljena utrdba z v celoti ali delno umetno nasuto kopo, praviloma okroglega tlorisa, ki ima na vrhu stolp ali stolpu podobno zgradbo, poleg nje pa lahko še druge manjše stavbe. Obkroža jo eden ali več obrambnih jarkov in nasipov, zelo pogosto pa je dodatno zavarovana z leseno palisado. Poleg osrednjega dela ima mota lahko eno ali več predgradij (ang. *bailey*), ki so pogosto na enak način zavarovana območja pred kopo, namenjena različnim bivalnim in gospodarskim stavbam. Tako stolp kot druge stavbe na moti so bile sprva skoraj izključno zgrajene iz lesa. Močna lesena konstrukcija je bila lahko utrjena s kamnitimi temelji, medtem ko so bile stene največkrat izdelane iz lesenih brun ali pletenih vej, obdanih z ilovnatim ometom (Hinž 1981; Biermann 2007, 112–126; Biermann, Posselt 2016a, 28; Nowakowski 2017, 585–586).

Zaradi različnih oblik, velikosti in načinov gradnje je tipološko razlikovanje mot in drugih sorodnih srednjeveških zemljenih utrdb problematično. Čeprav v temeljni študiji o motah Hermann Hinž (1981) terminološko ni ločeval med različnimi vrstami mot, v zadnjem času nekateri raziskovalci poskušajo uvesti jasnejšo terminologijo in tipologijo (Kühtreiber, Reichhalter 2007; Biermann 2007; Nowakowski 2017). Ločimo med prvimi

motami z umetnim nasutjem in tistimi, ki so nastale na naravnih ali delno preoblikovanih vzpetinah, pri čemer v nemško govorečih deželah uporabljajo različne izraze za posamezne oblike mot in sorodnih objektov (na primer *Motte*, *Turmhügel*, *Burghügel*, *Türmhügelburg* ...). Med avstrijskimi raziskovalci se je uveljavila terminologija, ki ločuje med povsem umetno nasuto kopo (*Motte*) in delno preoblikovano naravno vzpetino (*Hausberg*), medtem ko britanski raziskovalci takšnih distinkcij ne vzpostavljajo. V slovensko kastelološko terminologijo je izraz mota vpeljal Ivan Stopar (1991), za druge sorodne zemljene utrdbe pa se uporabljajo opisni izrazi (Biermann 2007, 112–113; Hofer, Krenn, Blesl 2007, 252–259; Predovnik 2008, 377–378; Nowakowski 2017, 585).

Srednjeveške mote so širom Evrope pustile močan pečat, saj so igrale pomembno vlogo pri širjenju fevdalnega sistema ter z njim povezanih družbenih, političnih in gospodarskih sprememb. Fevdalizem pa ni vplival le na ljudi, temveč tudi na prostor okoli njih.

V članku¹ se na primeru Starega gradu Črešnjevca najprej posvetimo strukturam in gradbenim elementom ter s pomočjo analogij zastavimo okvire za idejno rekonstrukcijo Starega gradu Črešnjevca. Nato predstavimo rezultate in interpretacije GIS analiz, s katerimi poskušamo

¹ Članek je povzetek magistrskega dela (Zupan 2018).

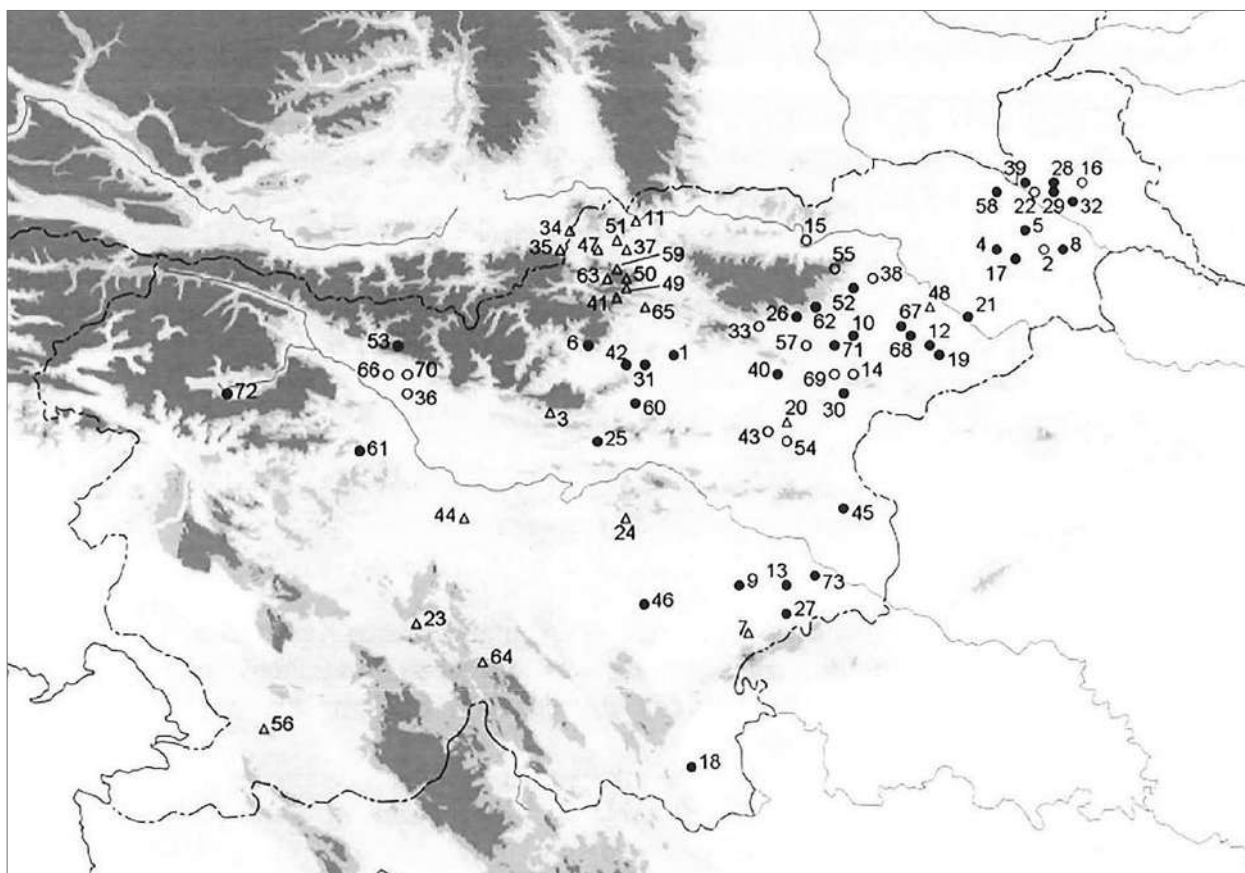
razumeti moto v njenem širšem prostorskem kontekstu. Preučevanje srednjeveških mot in sorodnih zemljenih utrdb je področje, ki se v slovenski arheologiji še ni zares uveljavilo, zato je namen članka predstaviti primer, kako z zbiranjem precej omejene količine arheoloških in zgodovinskih podatkov ter s pomočjo GIS orodij čim bolje razumeti mote v Sloveniji in tako prispevati k njihovem raziskovanju.

Stanje raziskav

Srednjeveške mote so razširjene po skoraj celotni Evropi in so že okoli 200 let deležne proučevanja različnih raziskovalcev, vendar so kljub temu razmeroma slabo raziskane. Glavni razlog za to je njihova slaba ohranjenost. Mote, ki jih lahko pogosto prepoznamo le po nasutih kopah, jarkih in nasipih, so včasih pravo nasprotje zidanih srednjeveških gradov. Ker so tudi pisni in slikovni viri

skromni, so bile dolgo deležne le arheoloških raziskav (Nowakowski 2017, 585). Nekaj temeljnih del o motah je nastalo v 20. stoletju (Armitage 1912; Hinz 1981), v zadnjih desetletjih pa so luč sveta ugledale tudi druge objave tujih (Liddiard 2002; Phillips 2005; Felgenhauer-Schmiedt, Csendes, Eibner 2007; Tkalčec 2008; 2017; Biermann, Posselt 2016a) in slovenskih raziskovalcev (Predovnik, Grosman 2007; Predovnik 2008). Med slednjimi je bil Slavko Ciglencečki (1978) prvi, ki je v svojo objavo želel vključiti in tipološko razvrstiti vse do takrat znane srednjeveške zemljene utrdbe v Sloveniji, vendar je do pravega sistematičnega proučevanja prišlo šele mnogo kasneje (slika 1).

V zadnjem času se predvsem ob pomoči lidarskih posnetkov in napredka geofizikalnih raziskav stanje raziskovanosti mot izboljšuje (Grosman 1996; Biermann 2007; Feld 2007; Marshall 2007; Predovnik 2008; Biermann, Posselt 2016a; Nowakowski 2017).

Slika 1. Mote in sorodni srednjeveški objekti z jarki in nasipi v Sloveniji (Predovnik, Grosman 2007, sl. 3).

Figure 1. Motte-and-Bailey castles and similar medieval structures in Slovenia (Predovnik, Grosman 2007, Fig. 3).

Nastanek in razvoj srednjeveških mot

Mote najdemo po večjem delu Evrope od poznega 10. do 15. stoletja in celo pozneje. Prve mote so se pojavile na območju severne Francije, kjer so bile sprva sedeži višjih plemičev, kasneje pa le še v lasti nižjega plemstva. Kmalu so se začele širiti proti vzhodu, tako da lahko njihove ostanke najdemo po celotni srednji Evropi ter v večjem delu severne, zahodne in deloma vzhodne Evrope. Z nastajanjem srednjeveških mot je povezan proces širjenja fevdalizma in z njim pridobivanja moči plemiškega sloja (Biermann, Posselt 2016a).

Skupne značilnosti mot po Evropi kažejo na kontinuiran razvoj, pri čemer je posebej zanimiv časovni zamik njihovega pojavljanja: v zahodni kontinentalni Evropi, Angliji in zahodni Nemčiji so mote nastajale od 11. do začetka 13. stoletja; na Poljskem in v Nemčiji vzhodno od Labe so se začele pojavljati šele v 13. stoletju, v večjem

številu pa so jih pričeli graditi šele v začetku 14. stoletja, ko so bile v zahodni Evropi v veliki meri že opuščene (Biermann, Posselt 2016a, 28).

Večina srednjeveških mot v zahodni in srednji Evropi leži na nižinskih, pogosto močvirnatih območjih, vendar to nikakor ni pravilo, saj se predvsem na območju južne Nemčije, Avstrije in Moravske v velikem številu pojavljajo na hribovitem ali celo gorskem terenu (enako velja tudi za Slovenijo). Teren je bil ključnega pomena pri gradnji utrdbe in določanju, kakšna investicija bo potrebna zanjo (Nowakowski 2017, 585).

Mote so bile razmeroma poceni in hitro zgrajene utrdbe ter administrativni sedeži območja, ki ga je višje plemstvo največkrat prepustilo v skrb ministerialom in na ta način širilo svoj vpliv (Biermann 2007, 128–129; Nowakowski 2017, 587–588). Gradnja mot je bila povezana tudi s kolonizacijo 13. in 14. stoletja v srednji Evropi, ko

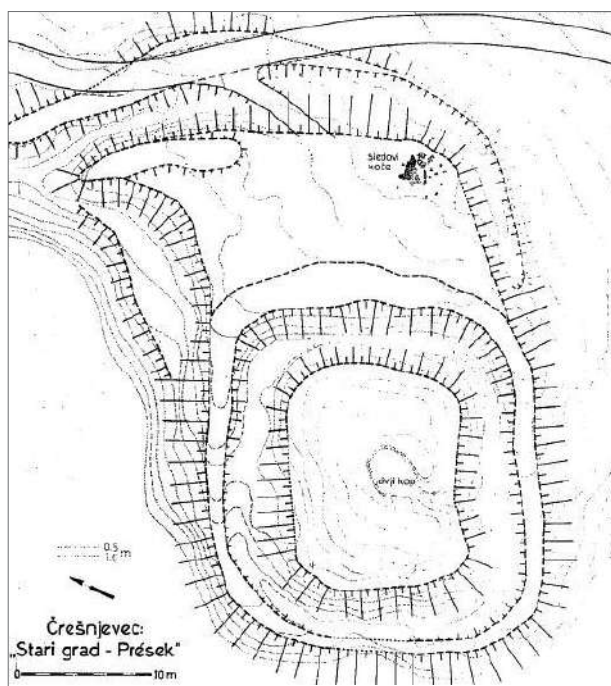
Slika 2. Topografska karta Črešnjevca in širše okolice (podlaga: splet 1).

Figure 2. Topographic map of Črešnjevec and its surroundings (Map base: Web 1).

je potekalo mnogo obsežnih del, kot sta deforestacija in gradnja novih vasi, ki so zahtevala številčno delovno silo. Ta je potrebovala vojaško zaščito, ki jo je lahko ponudil dobro oborožen plemiški sloj. Poleg tega so plemiške družine s tem pridobile na veljavi in utrjevale novo fevdalno oblast nad starim prebivalstvom, kar je še posebej očitno na Britanskem otočju za časa normanskih osvajanj v drugi polovici 11. stoletja (Hinz 1981, 123–126).

Mote so praviloma stale na strateških in izpostavljenih položajih, največkrat ob srednjeveških vaseh, od koder so lahko fevdalci nadzorovali okolico in vladali tamkajšnjim prebivalcem. Poleg tega so imele simbolno vlogo, saj so sporočale višji družbeni položaj plemičev nasproti nižjemu sloju kmetov (Biermann 2007, 128–129; Biermann, Posselt 2016b, 365–366).

Vojaška vloga mot je v primerjavi s srednjeveškimi gradovi sicer manjša, vendar je njihova prednost v hitri izgradnji. Biermann in Posselt (2016a) sta s pomočjo zgodovinskih virov prišla do zaključka, da so na območju vzhodne Nemčije, kjer lahko najdemo več kot sto srednjeveških mot, v obrambnem smislu služile predvsem

Slika 3. Tloris Starega gradu Črešnjevce (Pahič 1983, 79).

Figure 3. Structural layout of Stari grad Črešnjevce (Pahič 1983, 79).

kot zaščita pred napadi okoliških plemičev in kot pribežališča za lokalne prebivalce. Številne arheološke raziskave pričajo tudi o rezidenčni in gospodarski vlogi mot (Armitage 1912, 90–91; Hinz 1981, 45–48; Biermann 2007), vendar so objekti na osrednjih kopah in v predgradjih pogosto preslabo ohranjeni, da bi lahko takšne ugotovitve natančneje potrdili.

Stari grad Črešnjevce – Geografske in topografske značilnosti

Stari grad Črešnjevce leži jugozahodno od naselja Črešnjevce, le nekaj kilometrov jugovzhodno od Slovenske Bistrice, na robu slemenastega odrastka, ki proti zahodu in jugozahodu strmo prehaja v močvirnato dolino, medtem ko se na vzhodni strani priključuje glavnemu slemenju (slika 2). Za območje najdišča sta v rabi ledinski imeni *Stari grad* in *Presek*, vendar je v literaturi pogosto omenjeno tudi kot Črešnjevce (Pahič 1950, 171; Stopar 1991, 14; Balažič 1995, 21; Jakič 1997, 79).

Bližnje naselje Črešnjevce, po katerem je mota dobila ime, leži na hrbtu gričevnatega slemena, ki se spušča vse od Pohorja v jugovzhodni smeri in pri Črešnjevcu doseže okoli 300 metrov nadmorske višine, nato pa se razčlenjuje in polagoma dviguje proti Ptujski gori na vzhodu.

V neposredni okolici je tudi več ravninskih in zamočvirjenih predelov. Vzhodno od Črešnjevca je položno območje doline reke Devine, ki se nadaljuje v Dravsko polje, na zahodni strani pa se razteza dolina Ložnice in Bistrice, ki se postopoma zoži proti jugu.

Mota in njena struktura

Osrednji del mote je 2,2 m nad okoliško površino dvignjena oglata kopa velikosti približno 20 x 12 m (slika 3). Z vseh strani jo obkroža okoli 1,5 m širok (merjeno pri dnu) in 2 m globok notranji jarek, ki je najbolje ohranjen na vzhodni in zahodni strani. Pred notranjim jarkom se dviga nasip iz ilovnate zemljine, ki je bila pridobljena z izkopom notranjega jarka. Nasip je na vzhodni in južni strani dobro ohranjen do višine 2,5 m (merjeno od dna jarka), medtem ko je na severozahodni in predvsem jugozahodni strani, kjer se za nekaj metrov prekine, ohranjen precej slabše (Pahič 1950, 171–172).

Teren se pred nasipom nadaljuje v različnih oblikah, in sicer se proti zahodu in severozahodu kot polica odpira proti dolini, na jugozahodni strani pa se strmo spušča v močvirnato dolino. Jugovzhodna stran se v dolino spušča po terasastem pobočju, za katero Pahič sklepa, da je bilo pri prvi terasi umetno spremenjeno. Povsem drugačna je severovzhodna stran, kjer se teren proti severu nekaj časa položno nadaljuje po slemenu, nato pa se proti Črešnjevcu začne dvigati. Na severovzhodu je bil dostop do mote tudi najlažji, zato je bila tod dodatno utrjena s predgradjem v velikosti okoli 20 x 35 m. Proti zahodu se predgradje z vmesno polico strmo spušča proti dolini, z drugih strani pa ga obkroža dodaten zunanji jarek. Na severnem robu se na notranji strani dviga še en nasip, ki se na severozahodni strani izklini med jarkom in strmim pobočjem, v nasprotno smer pa se zniža na višino tal predgradja. Pahič predvideva, da je ta nasip prvotno potekal po vsem robu predgradja in se na južni strani priključil notranjemu nasipu, ki obdaja kopo (Pahič 1950, 172–173).

Na zunanjem robu predgradja poteka 1,5 m širok in prav toliko globok zunanji jarek, ki proti jugovzhodu postaja vse ožji in plitvejši. Najbolje je ohranjen na severnem delu, kjer je na zunanji strani jarka viden še tretji nasip, očitno zgrajen za dodatno zaščito dostopa na moto. Ohranjen je le v dolžini 30 m in je presekán z gozdno potjo, ki je delno zasula tudi jarek pred njim. Slednji je prekinjen in zasut tudi z odsekom gozdne poti, ki poteka proti jugu in se konča sredi predgradja (Pahič 1950, 173).

Poleg zgoraj naštetih uničenj je na severozahodni strani v osrednjo kopo vsekana manjša terasa, ki bi lahko bila rezultat domnevnega odvoza kamenja z mote za gradnjo cerkve sv. Mihaela v Črešnjevcu (Pahič 1950, 171). Dobro viden je tudi 8 m dolg in 1–2 m globok, v jugovzhodno stranico kope vsekán rov, ki je bil kasneje zaradi divjega kopa dodatno poglobljen. Izkopani material je bil nasut v tamkajšnji del notranjega jarka, ki pa je bil ob kopanju rova nekoliko razširjen oziroma uničen (Pahič 1950, 171–172).

Arheološke raziskave

Prva načrtna dela so potekala v letih 1887 in 1893, ko so po besedah domačinov očitvidcev neznani raziskovalci iz Celja v jugovzhodno stran kope izkopali prej omenjen 8 m dolg rov. Schmidu in Pahiču rezultati teh izkopavanj

niso bili znani, saj niso bili nikoli objavljeni. Profil izkopanega rova je pozneje pokazal, da je kopa sestavljena iz rahle ilovice, po njenem površju pa so razsuti fragmenti lončenine, ki jo Pahič opredeljuje kot slovansko, in ilovnat omet. Globlje v ilovici je bila odkrita tudi manjša neoblikovana marmornata plošča. Konec rova je bil zaradi divjega kopa naknadno poglobljen do globine 2 m, ko so domačini na moti iskali skrit zaklad (Pahič 1950, 173).

Prve objavljene arheološke raziskave je leta 1913 v obliki poskusnih izkopov opravil W. Schmid. Na severozahodnem delu kope je 0,5 m pod površjem naletel na 15 cm debelo rdečo ožgano ilovnato plast v velikosti 75 x 50 cm, ki jo je interpretiral kot ostanek ognjišča. V njej so bili odkriti ostanki smrekovega oglja. Na zahodni strani kope je naletel na večje ostanke deloma ožganega ilovnatega ometa, medtem ko kulturnih plasti na območju predgradja ni zaznal (Schmid 1915, 271–272).

Med izkopanim materialom, katerega točne lokacije niso znane, so bile črepinje deloma prostoročno, deloma na lončarskem vretenu izdelanega posodja, večinoma s širokim dnom, razširjenim trupom in navzven oblikovanim ustjem ter »polkrožnim« okrasom. Poleg lončenine je bilo odkritih nekaj prodnikov s sledovi uporabe, železen žebelj in polovica modrozeleno rebraste emajlne jagode (Schmid 1915, 272–273; Pahič 1950, 173).

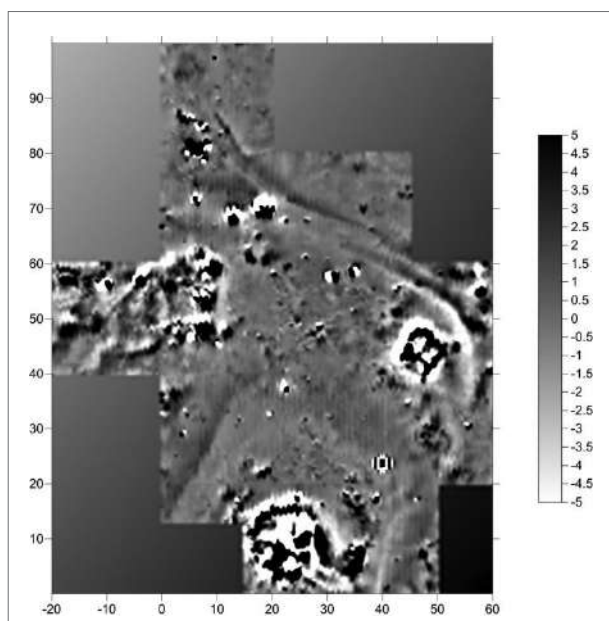
Leta 1920 je bil na predelu kope, kjer je Schmid naredil poskusni izkop, tik pod površjem odkrit 64 x 55 x 32 cm velik kvader iz debeloznatega pohorskega marmorja, ki je bil na eni strani valovito izklesan. Enake kvadre je Pahič opazil v stenah cerkve sv. Mihaela v Črešnjevcu, kar bi lahko sovpadalo z ustnim izročilom domačinov, da je bilo v srednjem veku kamenje za gradnjo dotlej še lese ne cerkve pripeljano prav s Starega gradu. Zaradi velike količine marmornatega materiala ta po vsej verjetnosti ni mogel biti v celoti prinesen z območja mote, vendar je kljub temu mogoče sklepati, da so nekoč na Starem gradu stale kamnite oziroma s kamnitimi temelji utrjene stavbe (Pahič 1950, 174).

Tik pod površjem so bili po skoraj celotni kopi odkriti tudi ostanki ilovnatega ometa, ki je po Pahičevih besedah (1950) pripadal leseni stavbi iz brun in pletenih vej. V profilu jame sredi kope je opazil lomljeno kamenje manjših velikosti, ki bi lahko predstavljalo tlak ali temelje zidov, ter sledove dveh domnevnih ognjišč. Fragmenti

lončenine so bili sorodni tistim, ki jih je sedem let pred tem izkopal Schmid (Pahič 1950, 174).

Naslednja arheološka izkopavanja so pod Pahičevim vodstvom potekala leta 1949, ko so na severovzhodnem delu predgradja odkrili ostanke stavbe z ilovnatim ometom, sledi ognjišča in kamnite temelje severne stene. Na podlagi fragmentov posodja znotraj stavbe je bila ta datirana v srednji vek in naj bi bila sočasna stavbi na kopi (Pahič 1950, 174).

Zadnje arheološke raziskave so potekale v letih 2009 in 2016 pod vodstvom Branka Mušiča (Basar, Kefelja 2016; Mušič 2018), ko so na območju mote opravljali geofizikalne meritve. Pri prvih so z magnetno metodo raziskali večji del kope ter predgradja z jarki in nasipi. Rezultati meritev so pokazali, da je na območju kope in stavbe v predgradju mnogo anomalij, pri katerih gre za žgano glino ali ilovico, ostanke železa ter druge materiale z visoko magnetno susceptibilnostjo (slika 4). Na severozahodnem delu predgradja so se na pobočju pokazale anomalije, pri katerih gre najverjetneje za obrtniške peči in morebiten polkrožni objekt (Basar, Kefelja 2016, 6–7; Mušič 2018).

Slika 4. Rezultati meritev z magnetno metodo na Starem gradu Črešnjevec iz leta 2009 (avtor: B. Mušič, 2018).

Figure 4. Results of magnetic method at Stari grad Črešnjevec from 2009 (Author: B. Mušič, 2018).

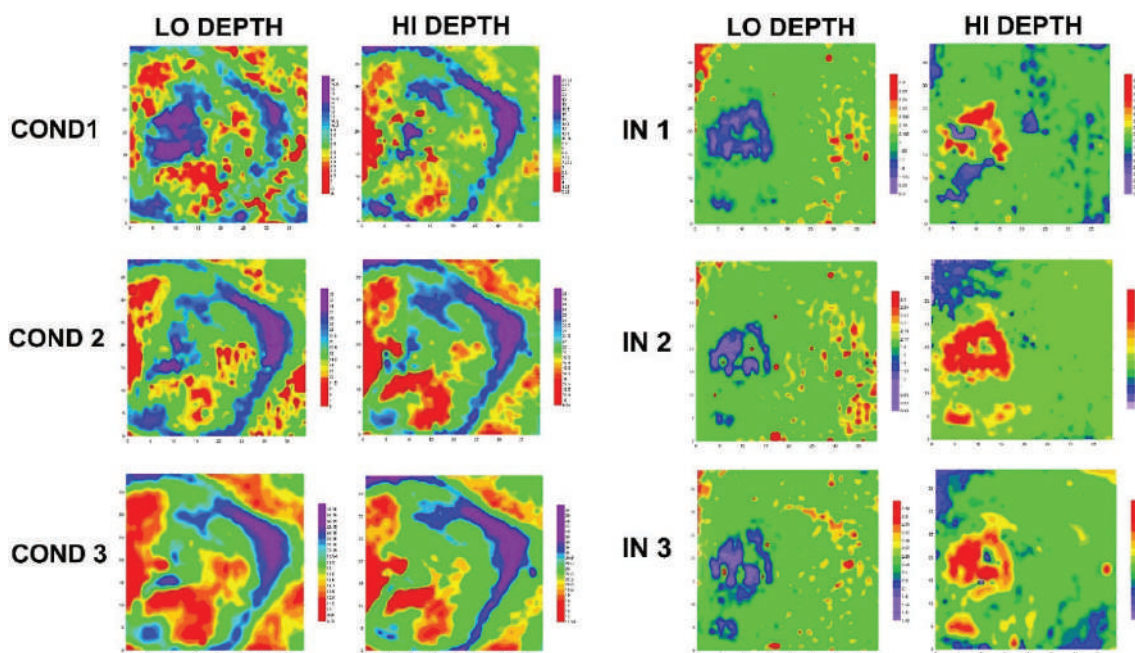
Za druge geofizikalne raziskave, ki so potekale znotraj enake meritvene mreže kot leta 2009, le da so obsegale samo večji del kope ter del jarka in nasipa, so uporabili nizkofrekvenčno elektromagnetno metodo z instrumentom CMD – Mini Explorer. Rezultati meritev so pokazali visoko prevoden obris jarka, iz katerega je bil odmetan material na notranjo in zunanjo stran, ki se kaže kot nizko prevodno nasutje. Še enkrat so bile potrjene magnetno susceptibilne anomalije na vrhu mote, zaznane že v raziskavah leta 2009, pri tem pa se je izkazalo, da so nekatere tudi dobro prevodne (slika 5). V tem primeru gre najverjetneje za ostanke žgane gline in ilovnatega ometa, v poštev pa pridejo tudi žgani ostanki lesa in peči (Basar, Kefelja 2016, 7–15).

Zgodovinski podatki

O obstoju srednjeveške mote v Črešnjevcu v pisnih virih nimamo neposrednih dokazov, vendar jo lahko zagotovo povežemo z omembami plemičev s Črešnjevca, takrat znanega v različnih oblikah imena *Kerschbach*.

V listini iz leta 1164 je kot priča ob odstopu nekaterih posesti štajerskega mejnega grofa Otokarja šentpavelskemu samostanu omenjen Friderico de Kersbach (Kos 1915a, 237). Kasneje se prav tako med pričami v listini iz leta 1213, ko je Ortolf s Planine svoji soprogi Gerbergi podelil grad Podsreda, omenja H. de Chirsdorf (Kos 1915b, 112–113), leta 1263 pa še dominus Guntherus de Cherspach v spremstvu Friderika Ptujkega ob ustanovitvi samostana v Studenicah (Pirchegger 1944, št. 78/79, 7). Zadnja omemba Črešnjevske je iz leta 1337, ko so bratje Ditmar, Hoholt in Eberhard s Črešnjevca omenjeni v zvezi s prodajo nekega zemljiškega imetja. V 14. stoletju in pozneje se na nekaj mestih omenja tudi vas Kerschbach, vendar ne v povezavi s Črešnjevskimi vitezi ali moto, temveč s posestmi ob vasi Črešnjevec (Pirchegger 1962, 136; Stopar 1991, 14).

Podrobnejših podatkov o tem, od kod rod črešnjevske viteze izvira in kdaj je izumrl ter kako je bila njegova utrdba zgrajena in uničena, žal nimamo. Skoraj zagotovo lahko trdimo, da je pripadal ministerialnemu plemstvu, ki je imelo očitno svojo posest v Črešnjevcu najkasneje v drugi polovici 12. stoletja. Vemo sicer, da so se plemiški rodovi poimenovali po svojih gradovih ali drugih utrdbah (Štih, Simoniti, Vodopivec 2009, 149–150), kjer so imeli administrativni sedež, vendar bi bila za natančnejše

Slika 5. Rezultati geofizikalnih meritev z nizkofrekvenčno elektromagnetno metodo (CMD–Mini Explorer) na Starem gradu Črešnjevce. Pridobljenih je bilo 12 nizov podatkov, od tega 6 prikazov vsebuje rezultate Hi–depth (meritve na globinah 60, 120 in 180 cm) in 6 Lo–depth (meritve na globinah 30, 60 in 90 cm) konfiguracije tuljav (avtor: P. Basar, 2016).

Figure 5. Results of geophysical measurements with low-frequency electromagnetic method (CMD-Mini Explorer) at Stari grad Črešnjevce. Twelve sets of data were acquired, six of them show the results of Hi-depth (measurements at 60, 120 and 180 cm in depth) and six of them the results of Low-depth (measurements at 30, 60 and 90 cm in depth) configuration (Author: P. Basar, 2016).

datiranje nastanka in propada Starega gradu Črešnjevce potrebna arheološka izkopavanja. V tem trenutku je mogoče reči, da je vas na tem območju obstajala že najkasneje v 12. stoletju ter da je omemba Črešnjevskih leta 1164 *terminus ante quem* tako za obstoj njihove rodbine kot administrativnega sedeža na Starem gradu.

Idejna rekonstrukcija srednjeveške mote

Namen idejne rekonstrukcije Starega gradu Črešnjevce je podati potencialne okvire za njegov videz. Žal z njo ne moremo odgovoriti na vprašanje, kakšna je bila mota za časa svojega obstoja, lahko pa na podlagi zbranih podatkov prikažemo, kako bi bili potencialno videti nekateri njeni ključni elementi.

Najprej je bil potreben natančen pregled obstoječih tlorisov Starega gradu, ki smo jih nato primerjali s terenskimi ogledom današnjega stanja arheološkega najdišča, z rezultati geofizikalnih raziskav in lidarskimi posnetki.

Zbrane podatke smo nato s pomočjo tujih analogij zemljenih utrd interpretirali in poskušali povezati v skupni kontekst. V nadaljevanju bomo predstavili le glavni metodološki del in rezultate.²

V prejšnjem stoletju so bili izdelani trije tlorisni načrti najdišča Stari grad Črešnjevce (Schmid 1915, 272; Pahič 1950, pril. 1; isti 1983, 79). Vsi se med seboj razmeroma dobro ujemajo, vendar se je zadnji Pahičev tloris izkazal kot najnatančnejši prikaz realnega stanja, saj ima vrisane vse strukturne elemente mote in sodobne gozdne poti ter se odlično ujema z lidarskim posnetkom in rezultati geofizikalnih raziskav. Te so prinesle veliko novih informacij in kažejo zelo zanimivo sliko najdišča, ki sproža veliko vprašanj o obstoju in funkciji objektov ter celotnem območju predgradja.

Na osrednji kopi so meritve magnetne susceptibilnosti pokazale močne anomalije, ki v sredini tvorijo kvadratno

² Podrobneje v Zupan 2018, 19–46.

strukturo velikosti okoli 12×12 m, znotraj te pa je mogoče prepoznati še eno v velikosti 7×7 m. Zanimive so tudi šibke anomalije, ki prekinjeno potekajo po severnem in vzhodnem robu kope. Glede na značilnosti izmerjenih magnetnih anomalij gre pri vseh najverjetneje za ostanke žgane gline, ilovice in lesa, nekatere manjše anomalije pa so gotovo ostanke železa (Mušič 2018).

Na območju kope so bile opravljene tudi geofizikalne raziskave z nizkofrekvenčno elektromagnetno metodo s pomočjo instrumenta CMD – Mini Explorer, ki so potrdile prej omenjene magnetne anomalije in dodale rezultate električne prevodnosti. Ti so pokazali jasno viden vzhodni del jarka ob kopi in dobro prevodne anomalije v sredini, kjer so tudi magnetno susceptibilni materiali. Tik pod površjem je material najbolj prevoden, kar bi spet lahko kazalo na prej omenjene plasti žgane gline, ilovice in lesa, medtem ko globlje in v okolici objekta ni posebej opaznih anomalij (slika 5). Kvadratni objekt v sredini kope ne vsebuje kamnitih temeljev, saj bi se ti pokazali kot električno zelo nizko prevodni, a na kopi takšne spremembe električne prevodnosti ni mogoče opaziti, saj se na nekaterih mestih prevodnost zmanjšuje le postopoma (Basar, Kefelja 2016, 9–13). Rezultati geofizikalnih raziskav se tako v veliki meri ujemajo z arheološkimi podatki Schmida in Pahiča, ki sta na območju kope odkrila precejšnjo količino žganega materiala. Z izjemo marmornega kvadra in manjših kamnitih lomljenec v profilu divjega kopa izkopavalca ne omenjata kamnitih temeljev ali drugih kamnitih ostankov na območju kope. O njihovem obstoju se je spraševal že Pahič, saj naj bi po ustnem izročilu domačinov iz Črešnjevca kamenje s Starega gradu uporabili za gradnjo cerkve sv. Mihaela. Tudi če predpostavimo, da je izročilo verodostojno, bi pričakovali, da je takšen obsežen gradbeni poseg pustil vidne sledi, o katerih pa zaenkrat nimamo nikakršnih podatkov.

Na tem mestu bi brez nadaljnjih arheoloških izkopavanj izredno težko podali interpretacijo o videzu Starega gradu Črešnjevec, zato je bilo ključnega pomena iskanje analogij med tujimi srednjeveškimi motami, predvsem na območju Avstrije in Nemčije, kjer je zaradi zgodovinskega razvoja, geografske bližine in podobnosti v topografiji pričakovati največ sorodnih najdišč. Da bi bilo delo čim bolj natančno, smo strukturne elemente mot preučevali in primerjali posamezno. V osnovi smo jih razdelili na osrednjo kopo in predgradje, zatem pa posebej obravnavali njihovo oblikovanost, obrambne elemente (jarki, na-

sipi in palisade) in zgradbe (stolpi, gospodarski objekti, mostovi ipd.) (Hinz 1981, 17–22; Gutjahr, Tiefengraber 2003; Biermann 2007; Biermann *et al.* 2007; Felgenhauer–Schmiedt 2007; Hašek, Unger 2007; Hofer, Krenn, Blesl 2007; Predovnik, Grosman 2007; Biermann, Posselt 2016a; 2016b).

Pri iskanju analogij se je bilo nujno ozreti tudi na pisne in slikovne vire. Iz njih lahko pridobimo številne, pogosto zelo podrobne informacije o strukturi zasnovi in videzu srednjeveških mot in sorodnih zemljenih utrd v času njihovega obstoja (Armitage 1912, 88–93; Hinz 1981, 35–46). Predvsem pisni viri nam ponujajo vpogled v presenetljivo razkošen življenjski slog in bogato opremljenost prostorov, kljub temu, da to gotovo ni veljalo za vse srednjeveške mote, ker so se razlikovale po funkciji in količini sredstev, ki so jih namenili za gradnjo. O nekaterih objektih, ki jih omenjajo zapisi, kot so leseni mostovi in kapele, ter notranjih elementih, kot je peč za gretje, pričajo tudi arheološke najdbe (Hinz 1981, 33–43).

Z vsemi zbranimi podatki lahko na tem mestu končno podamo eno od možnih interpretacij strukture Starega gradu Črešnjevec. Začnimo pri osrednji kopi, kjer imamo glavne podatke iz geofizikalnih raziskav. Večja magnetna anomalija velikosti 12×12 m bi lahko bila po obliki in velikosti lesena palisada, ki je obkrožala lesen stolp, katerega ostanke je mogoče zaznati kot manjšo 7×7 m veliko magnetno anomalijo sredi kope. V prid takšni domnevi prav tako govori večja količina ožganega ilovnatga ometa, morda tudi tlaka, ki ju omenja Pahič in bi lahko pripadala ravno stolpu. Še nekoliko težje opredeljive so šibke magnetne anomalije ob robovih kope, vendar bi morda lahko bile druga vrsta lesene palisade ali ograje, kar včasih opazimo pri tujih srednjeveških zemljenih utrdbah (Biermann 2007; Biermann, Posselt 2016b, sl. 4).

Številna vprašanja odpirajo tudi rezultati arheoloških raziskav na območju predgradja. Schmid poroča, da med poskusnimi izkopi ni našel nobenih kulturnih plasti, medtem ko je Pahič na vzhodnem delu predgradja odkril ostanke stavbe, ki so vključevali žgan ilovnat omet, ognjišče, kamnito podlago enega od zidov stavbe in srednjeveško keramiko. Ta stavba je bila zaznana tudi z magnetno metodo, ki je pokazala, da gre za pravokoten objekt v velikosti 7×6 m (slika 4). Material z visoko magnetno susceptibilnostjo je predvsem na vzhodni strani stavbe, nekaj pa ga je raztresenega še preko bližnjega

jarka in nasipa (Mušič 2018), kar bi potencialno lahko bili tudi ostanki požgane lesene palisade.

Omeniti moramo še severozahodno pobočje ob predgradju, kjer se kažejo močne magnetne anomalije, ki so glede na obliko, lokacijo in koncentracije zelo verjetno ostanki peči za metalurško, lončarsko ali drugo obrt (Mušič 2018). Obrtniške dejavnosti v predgradjih mot so bile dokaj pogoste, kar opazimo na primerih iz tujine (Hinz 1981, 45–48; Nowakowski 2017, 585). Ob tem velja pripomniti, da glede na odsotnost kakršnihkoli najdb žlindre na območju Starega gradu Črešnjevec najverjetneje ni šlo za metalurške peči. Omenjene magnetne anomalije se nadaljujejo proti zahodu in tvorijo nekakšno polkrožno linijo, ki bi lahko nakazovala obstoj še ene stavbe ali druge konstrukcije, ki bi ležala na nekoliko bolj uravnanem delu severozahodnega pobočja (Mušič 2018).

Če se ozremo še na lidarske posnetke, lahko vidimo, da se prepoznani strukturni elementi odlično ujemajo s Pahičevim tlorisom, iz njih pa lahko izluščimo tudi veliko novih informacij. Tako na topografski kot lidarski karti vidimo, da je dostop do predgradja najlažji s severovzhoda, kjer se sleme položno nadaljuje proti severu, nato se teren polagoma dviga v smeri proti vasi Črešnjevec, v nasprotno smer pa pada proti dolini. Sklepamo, da je na severovzhodni strani predgradja bržkone iskati tudi vhod v moto. Tega žal ni mogoče natančneje locirati niti s pomočjo opravljenih geofizikalnih raziskav (slika 4), zato bi lahko na to vprašanje odgovorila le arheološka izkopavanja.

Severno od Starega gradu danes poteka cesta Slovenska Bistrica–Lokanja vas–Črešnjevec, ki je glavna cesta preko slemena. Kako daleč v čas sega trasa te ceste, ne mo-

Slika 6. Območje okoli Starega gradu Črešnjevec s prikazanimi linijami ugreznjenih poti, ki se proti severu in jugu odcepijo od glavne ceste preko slemena (podlaga: splet 2).

Figure 6. Area around Stari grad Črešnjevec with outlined hollowways, which detach from the main road, that goes across the ridge, towards north and south (Map base: Web 2).

Slika 7. Grajena rekonstrukcija mote Lütjenburg. Na kopi stoji lesen stolp, ki ga obdaja palisada, vse skupaj pa obkroža poplavljen jarek. V predgradju, ki je s kopo povezano preko mostu, so postavljene kovačija, kapela ter bivalne in druge stavbe, ki jih varujejo lesena pletena ograja, nasip in zunanji jarek (Splet 3).

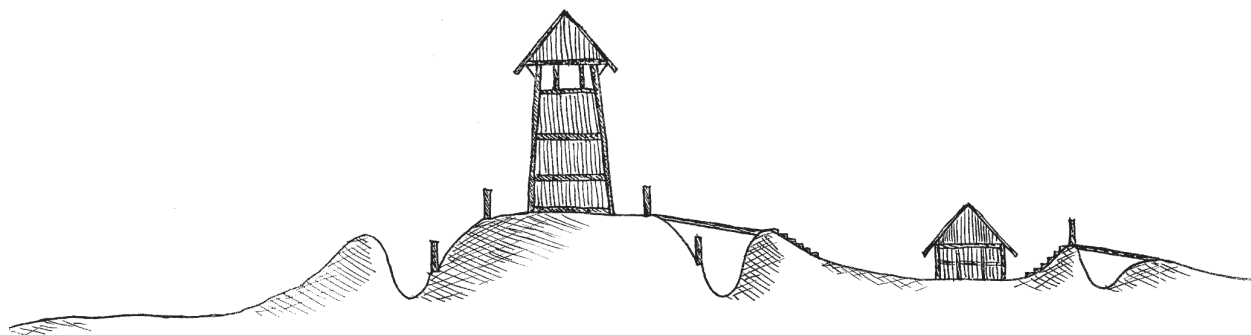
Figure 7. Built reconstruction of Motte-and-Bailey castle Lütjenburg. The wooden tower on the motte is surrounded with a palisade, which is further encircled by a flooded ditch. The bailey, which is connected to the motte via bridge, includes a smithy, chapel, residential and other buildings and is protected by a wicker wooden fence, mound and a ditch (Web 3).

remo reči, vendar o njeni dolgotrajni rabi pričajo zgodovinske karte (slika 9) in ugreznjene poti, dobro vidne na lidarskih posnetkih (slika 6). Ugreznjenim potem lahko sledimo skoraj do same mote. Tam poteka tudi današnja gozdna pot, ki seka zunanji jarek in nasip ter je prav tako vidna na lidarskem posnetku in Pahičevem tlorisu.

Posebej zanimivo je tudi terasasto pobočje na južnem delu mote (slika 6), ki je vidno tako na lidarskem posnetku kot na terenu, omenja pa ga že Pahič (1950, 172). Njegova oblika nakazuje, da gre za dve domnevno umetno izdelani terasi, pri čemer težko govorimo o obrambni funkciji teras, saj je teren na tej strani slemena strm in zato dostopnost do mote že naravno močno otežena.

Morda gre za srednjeveško ureditev neposredne okolice mote, ki je služila kot obdelovalna površina, sadovnjak ali vrt. Te pogosto vidimo v sklopu grajskih objektov (Bayard 1985, 5–16; Larkin 2008, 228–241).

Z vsemi zbranimi podatki lahko sedaj zastavimo okvir za vizualizacijo Starega gradu Črešnjevce. Do danes je bilo na papirju, v obliki digitalnega 3D modela ali prave stoječe zgradbe, izdelanih kar nekaj rekonstrukcij srednjeveških zemljenih utrd. Ena od teh je mota Lütjenburg na severu Nemčije (slika 7), ki je bila glede na arheološke ostanke po strukturi in videzu morda sorodna Staremu gradu Črešnjevce. Še posebno bi izpostavili površino stolpa (6×6 m) in premer lesene palisade (12

Slika 8. Idejna skica Starega gradu Črešnjevce; prerez v smeri jugozahod–severovzhod.

Figure 8. Conceptual sketch of Stari grad Črešnjevce; cross section from southwest to northeast.

m) na moti Lütjenburg, ki sovpadata z našimi ocenami objektov na Starem gradu. Zanimiv podatek je tudi rekonstruirana višina stolpa nemške mote, ki znaša okoli 15 m, opazovalec pa lahko stoji na približno 10 m višine, kar ustreza rezultatom analiz vidnosti za Stari grad Črešnjevce, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju.

Mota in njena širša okolica – GIS analize

Z naborom GIS orodij smo na delovnem območju opravili različne prostorske analize, ki so bile izdelane na podlagi topografskih in historičnih kart ter digitalnega modela reliefa (DMR). Kombinacija različnih podlag in DMR vizualizacij (na primer multi hillshade in sky view factor) se je izkazala za izjemno izpoveden način preučevanja srednjeveških mot. Velik poudarek je bil tudi na analizah vidnosti, s pomočjo katerih smo opazovali odnose med posameznimi značilnostmi v prostoru. Za potrebe članka bomo v nadaljevanju predstavili le tiste rezultate in interpretacije GIS analiz, ki se neposredno tičejo Starega gradu Črešnjevce.³

Površina delovnega (preučevanega) območja je znašala okoli 64 km² (8 × 8 km). Določena je bila predvsem na podlagi njegove topografije, kjer je bil Stari grad središčna točka. Tako smo v območje zajeli Slovensko Bistrico z okolico, zahodne obronke Dravskega polja ter dolino Ložnice in Bistrice. Pri zamejitvi območja smo upoštevali tudi časovno omejitev našega dela in procesno moč računalniške opreme, ki smo jo uporabljali.

Na podlagi GIS analiz smo želeli odgovoriti predvsem na dve vprašanji, ki smo si ju zastavili že v začetnih korakih dela. Prvo se navezuje na dolino Ložnice in Bistrice, ki bi bila potencialno glavno območje nadzora s Starega gradu Črešnjevce, medtem ko se pri drugem sprašujemo o odnosu mote z bližnjo vasjo Črešnjevce.

Historične karte

Pri pregledu historičnih kart⁴ so nas v glavnem zanimala cestne povezave v dolini Ložnice in Bistrice. Srednjeveška mota ali njeni ostanki namreč niso označeni na nobeni od njih. Za rimski čas imamo veliko arheoloških podatkov o poteku pomembne prometnice skozi Slovensko Bistrico (Pahič 1978, 129–132; Pahič 1983b, 55–57), prav nasprotno pa velja za dolino Ložnice in Bistrice. Sklepamo lahko, da je šlo za manjše poti ob robu močvirnatih doline. Podobne razmere kažeta Jožefinska vojaška karta in franciscejski kataster, kjer ceste potekajo po vznožjih slemen. Takšne povezave, ki so tekle v smeri sever–jug, so očitno omogočale premikanje po manj zamočvirjenih delih doline. Šele na severnem in južnem delu, kjer je bil teren najverjetneje bolj suh, so ceste potekale v smeri vzhod–zahod. Podobno mrežo komunikacij si lahko predstavljamo za srednjeveško obdobje, vedno pa moramo imeti v mislih tudi druge dejavnike, kot so letni časi in vreme, ki so omogočali oziroma preprečevali uporabo manjših poti preko doline in jih danes ne moremo prepoznati.

³ Več o GIS analizah v Zupan 2018, 67–82.

⁴ Za najuporabnejši sta se izkazali jožefinska vojaška karta in franciscejski kataster, čeprav smo preučili tudi druge.

Slika 9. Jožefinska vojaška karta s cesto, ki od Slovenske Bistrice na severu poteka preko zahodnega roba doline Ložnice in Bistrice do njenih južnih delov, kjer se združi z dolino Dravinje (podlaga: splet 4).

Figure 9. Military survey map with the road, that goes from Slovenska Bistrica in the north, through western slopes of Ložnica and Bistrica valley to its southern parts, where it is connected with Dravinja valley (Map base: Web 4).

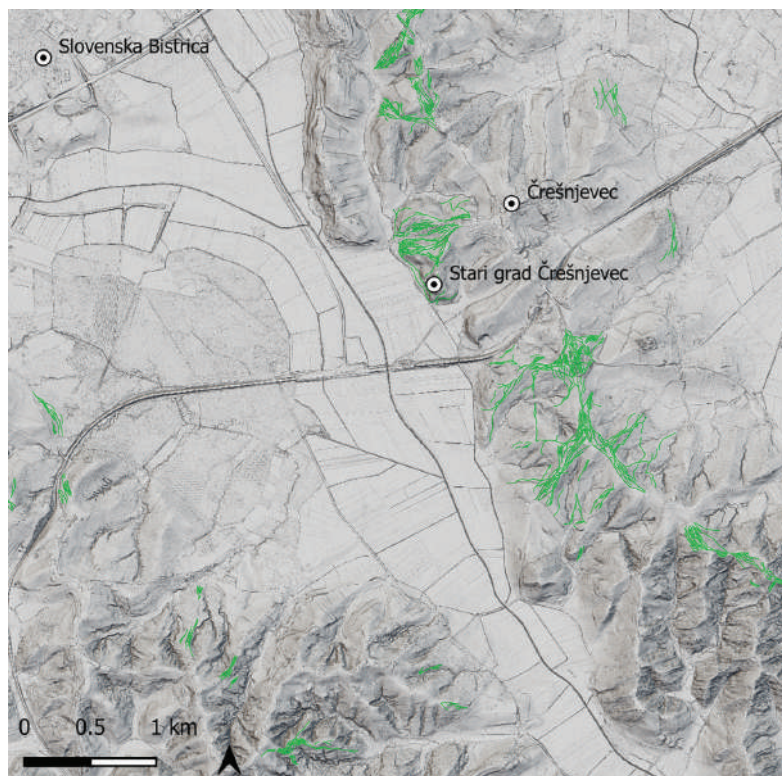
Lidarski posnetki

Precej drugačen vpogled v komunikacijo v prostoru nam dajo lidarski posnetki (Mlekuž 2011), ki v obliki ugreznjenih poti⁵ kažejo, da je del cestnih povezav potekal (in še danes poteka) po višjih predelih krajine preko slemen (slika 10). Zdi se, da so bile del perifernega območja ter namenjene komunikaciji med sosednjimi dolinami in hitrejši poti od enega do drugega naselja (Zupan 2018, 72–75). Koliko takšnih poti je bilo v preteklih obdobjih v uporabi, je vprašljivo, saj nam je na voljo le omejena količina podatkov. Potek ugreznjenih poti se dobro ujema s potekom cest na historičnih kartah, prav tako pa lahko sklepamo, da je bil del teh poti v uporabi v času obstoja

Starega gradu Črešnjevec. Za nekatera današnja okoliška naselja⁶ vemo, da so bila v srednjem veku farne vasi, pri čemer ugreznjene poti na lidarskih posnetkih morda kažejo ostanke lokalnih poti, ki so te vasi povezovala preko slemen. Manjše poti se nato ob robovih dolin priključijo večjim, te pa so usmerjene proti glavnim tranzitnim cestam in ločujejo osrednji promet od perifernega. Za čas visokega in poznega srednjega veka vemo, da je bila v okolici Črešnjevca poleg glavne prometnice Ptuj–Slovenska Bistrica–Celje v uporabi še južna cesta, ki je Ptuj in Celje povezovala po dolini Dravinje mimo Zbelovega (Kosi 1998, 198).

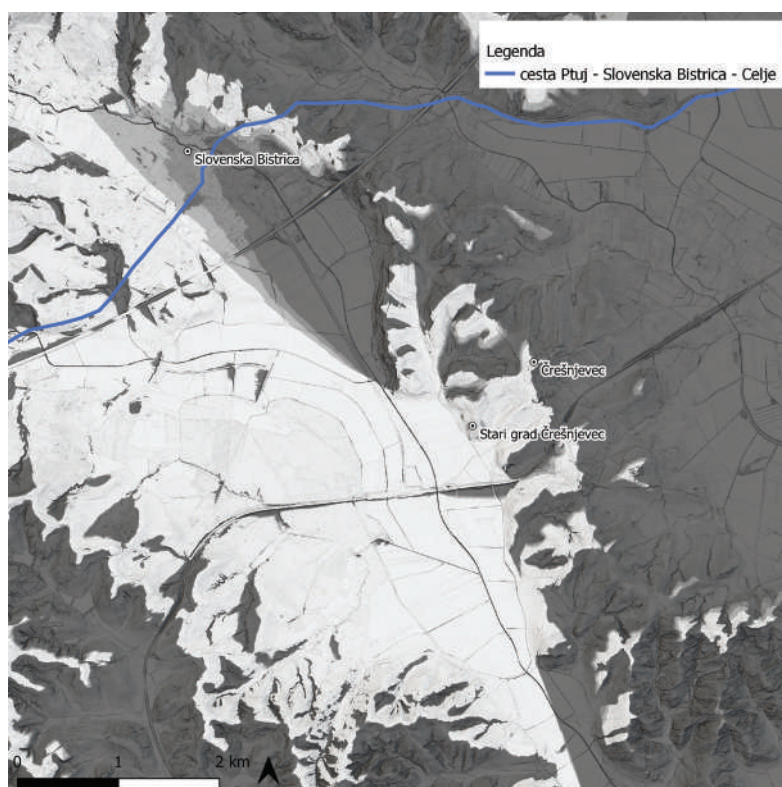
5 O ugreznjenih poteh v Mlekuž 2011; 2013.

6 Laporje, Studenice, Zgornje Poljčane, Spodnja Polskava in druga naselja; glej Zupan 2018, 74.

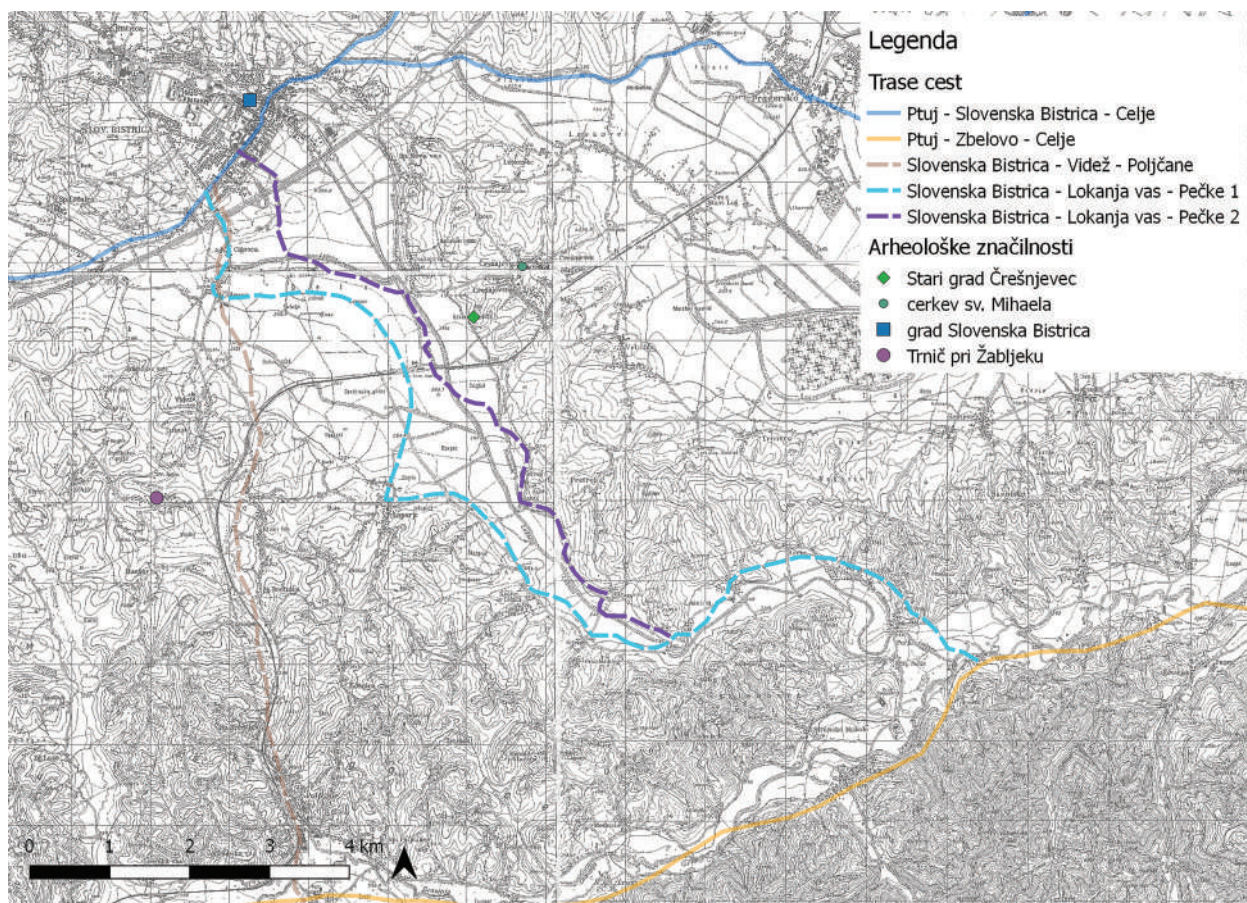
Slika 10. Lidarski posnetek z vrisanimi ugreznjenimi potmi (podlaga: splet 2).

Figure 10. Lidar photo with outlined holloways (Map base: Web 2).

Slika 11. Vidnost s Starega gradu Črešnjevec na različnih višinah opazovanja (bela – vidno na vseh višinah, svetlo siva – vidno na višini 10 in 15 m, siva – vidno na višini 15 m, temno siva – ni vidno na nobeni višini) (podlaga: splet 2).

Figure 11. Results of viewshed analysis when observing the area from Stari grad Črešnjevec at different heights (white – visible from all heights, light grey – visible from 10 and 15m height, grey – visible from 15 m height, dark grey – not visible from any of the heights) (Map base: Web 2).

Slika 12. Potek dveh možnih tras srednjeveške ceste skozi dolino Ložnice in Bistrice (podlaga: splet 1).

Figure 12. Paths of two possible routes of medieval roads through Ložnica and Bistrica valley (Map base: Web 1).

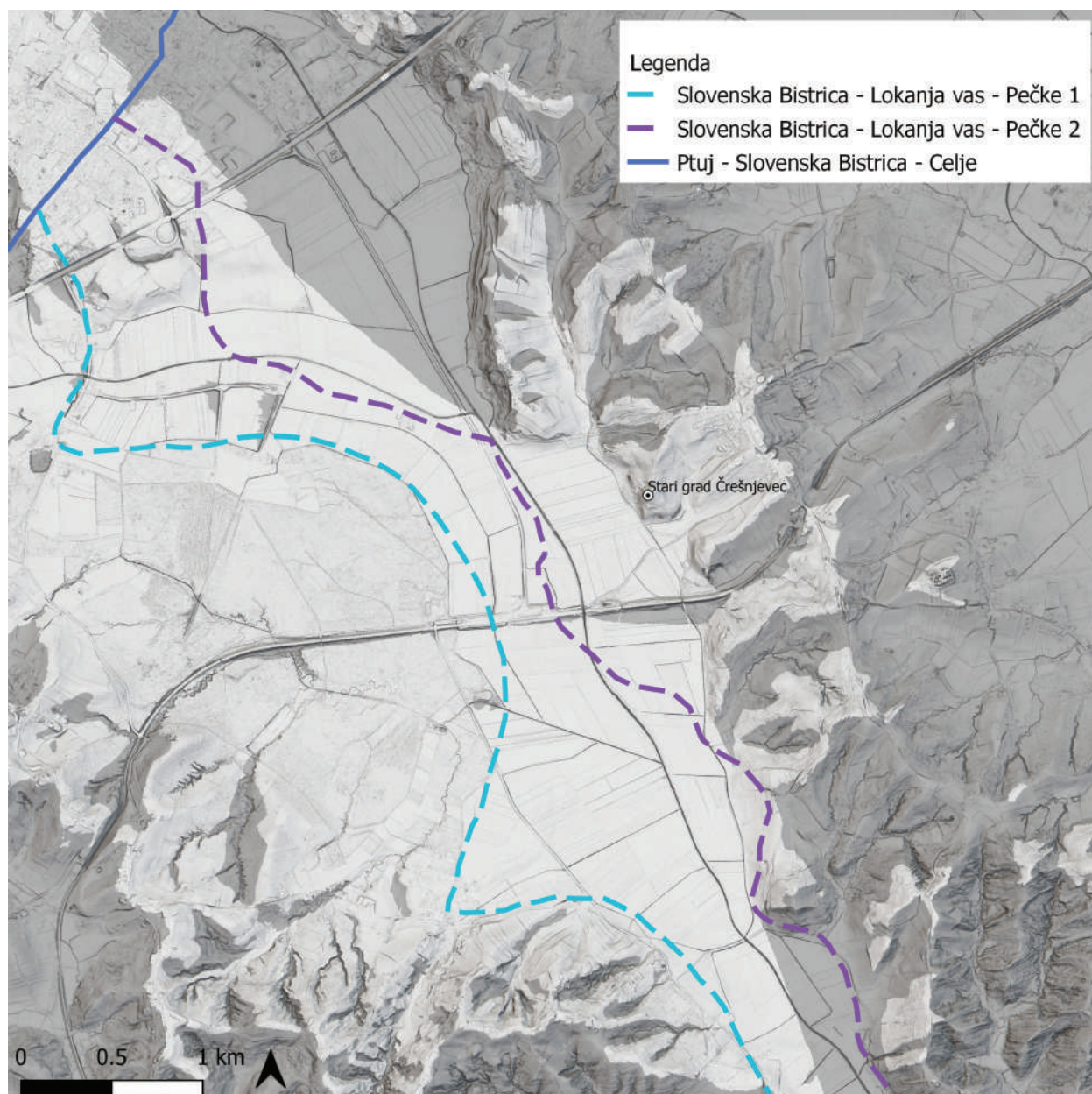
Analize vidnosti

Med GIS analize smo vključili tudi analize vidnosti, ki lahko v prostorskih študijah močno prispevajo k razumevanju samega prostora (Wheatley 1995; isti 2000; Gaffney, Stančič 1991; Štular 2009, 161–170), vendar moramo biti pozorni pri interpretiranju rezultatov, saj temeljijo na analizah sedanje in ne pretekle krajine.

Pri analizah vidnosti smo uporabljali konstantni višini 1,6 m za opazovalca (višina oči) in 1,7 m za višino tarče (višina osebe). Obe sta približek višine posameznika v srednjem veku (Galofré-Vilà, Hinde, Guntupalli 2017), poleg tega pa nam takšna višina tarče odstrani večino šuma, ki ga dobimo pri takšnih analizah. Radiji opazovanja so segali od 3 do 5 km.

Najprej nas je zanimala vidnost z lokacije Starega gradu Črešnjevce, ki bi dopolnila topografska opažanja o strateškem položaju mote. Natančneje sta nas zanimali predvsem dolina Ložnice in Bistrice ter vas Črešnjevce. Rezultati so potrdili, da imamo s slemena proti zahodu odličen pregled čez skoraj celotno dolino, od glavne prometnice pri Slovenski Bistrici na severu do njenih južnih obronkov. Proti vzhodu je vidnost okolice po pričakovanjih mnogo slabša, še vedno pa je odprt pogled na vas Črešnjevce (slika 11). Zadnji podatek je še posebej pomemben, ko govorimo o tesni povezavi med srednjeveško moto vitezov Črešnjevskih in pripadajočo vasjo.

Ugoden strateški položaj mote, ki je omogočal tako dober pregled nad dolino Ložnice in Bistrice, zagotovo ni naključje. Predpostavljali smo, da je skozi dolino že v

Slika 13. Potek dveh zgodovinskih cest skozi dolino Ložnice in Bistrice, prikazanih na karti vidnosti, kjer je točka opazovanja Stari grad Črešnjevec z višine 10 m nad tlemi (podlaga: splet 2).

Figure 13. Routes of two historical roads through Ložnica and Bistrica valley showed on a viewshed map, where the observation point is Stari grad Črešnjevec at 10 m above ground (Map base: Web 2).

srednjem veku tekla stranska cesta, ki je glavno tranzitno cesto pri Slovenski Bistrici na severu povezovala s tisto v dolini reke Dravinje na jugu. Pri tem smo se oprli

na zgodovinske karte⁷ ter arheološke in zgodovinske podatke o naseljih, za katera vemo, da so v dolini Ložnice in

⁷ V tem primeru sta to jožefinska vojaška karta in franciscejski kataster.

Bistrice obstajala že v srednjem veku (Koropec 1983, 91–112). Na obstoj ceste opozarja tudi Miha Kosi v delu o srednjeveških cestnih omrežjih na področju Slovenije (Kosi 1998, pril. 1). Za namene raziskave smo jo poimenovali po današnjih krajih Slovenska Bistrica–Lokanja vas–Pečke. Ker nam njena potencialna trasa ni poznana, smo izbrali različni trasi cest, ki ju lahko vidimo na jožefinski vojaški karti (cesta 1) in franciscejskem katastru (cesta 2), ter ju vrisali na karto vidnosti s Starega gradu Črešnjevca (slika 12). Pri tem smo uporabili višino opazovanja z 10 m, kar je verjetno višina stolpa na moti. Rezultat je pokazal, da sta obe trasi vidni skoraj v celoti (slika 13). Razliko lahko opazimo le v južnem delu, kjer se zaradi slemenca pri naselju Pretrež pogled na cesto 2 zastre nekoliko prej. V vsakem primeru pa tu dolina Ložnice in Bistrice zavije ostro na vzhod proti dolini Dravinje in s tem onemogoči kakršnokoli vidnost s Starega gradu Črešnjevca (slika 13).

Analize vidnosti smo opravili še v navezavi s poznanima srednjeveškima lokacijama v bližini Starega gradu Črešnjevca. To sta grad Slovenska Bistrica in domnevna srednjeveška mota Trnič pri Žabljeku (Zupan 2018, 76–79). Prvi je od Starega gradu oddaljen okoli 3 km in je bil pomembna strateška točka v takratni srednjeveški krajini (Gestrin 1982; Koropec 1983, 99–112; Curk 1991, 129; Kosi 1998, 50–52, 261). Glede na geografsko bližino lahko sklepamo, da sta imela tesen politični in gospodarski odnos, poleg tega pa so rezultati analiz pokazali, da sta bila med seboj vidna, če upoštevamo določene višine opazovanja. Te se skladajo z domnevnimi višinami stolpa na Starem gradu (tabela 1).

višina točke opazovanja (Stari grad Črešnjevca)	višina tarče opazovanja (grad Slovenska Bistrica)	medsebojna vidnost
5 m	1,7 m	Ne
10 m	1,7 m	Ne
15 m	1,7 m	Da
5 m	10 m	Ne
10 m	10 m	Da
15 m	10 m	Da

Tabela 1. Rezultati medsebojne vidnosti pri različnih višinah opazovalca in tarče.

Table 1. Results of indivisibility analysis at different observer and target heights.

Trnič pri Žabljeku je druga domnevna srednjeveška zemljena utrdba v tem prostoru in je od Starega gradu oddaljena 4,5 km. Zaradi pomanjkanja arheoloških podatkov ni povsem jasno, ali gre za moto ali drugo obliko strukture, kot sta utrjena kmetija in lovski dvor (Pahič 1962–1964, 164–165; isti 1983b, 82; isti 1983c, 274–275).⁸ Prav tako smo ugotovili, da je Trnič pri Žabljeku viden šele, ko ga s Starega gradu opazujemo na 10 m višine. Ob predpostavki, da je bil Trnič pri Žabljeku srednjeveška zemljena utrdba s stolpom, lahko domnevamo, da sta bila s Starim gradom medsebojno vidna, kar zastavi nova vprašanja o njunem odnosu in povezanosti srednjeveških mot v Sloveniji nasploh. Morda nakazuje na vojaško, politično ali družbeno povezanost, vendar kaj več o tem zaenkrat ne moremo reči. Zagotovo pa rezultati ponovno poudarijo ugoden strateški položaj Starega gradu Črešnjevca, ki se kaže v njegovem dobrem pregledu nad okolico.

Vidnost v prostoru ima za srednjeveško moto, kot je Stari grad Črešnjevca, predvsem funkcijo nadzora in simbolične izpostavljenosti v okolici. Pri prvem gre v glavnem za pregled nad dolino Bistrice in Ložnice na eni ter vasi Črešnjevca na drugi strani. Z mote so lahko nadzirali okoliški promet in delo, ki so ga opravljali podložni prebivalci. Tako pridemo do simbolične vloge Starega gradu, ki je s svojo izpostavljenostjo jasno sporočal prisotnost plemiške oblasti črešnjevskih vitezov.

Sklep

Preučevanje srednjeveških mot ima v slovenski arheologiji pred seboj še dolgo pot, vendar se stanje raziskav počasi izboljšuje. Stari grad Črešnjevca je le eden od primerov, pri katerem razpolagamo z izjemno majhno količino arheoloških podatkov in ga le stežka umestimo v širši kontekst. V članku smo pokazali, da lahko s podrobno obravnavo arheoloških in zgodovinskih podatkov, iskanjem analogij ter uporabo GIS orodij pridemo do nekaterih ključnih ugotovitev, ki nam pomagajo razumeti srednjeveške mote v prostoru in času.

Arheološka izkopavanja in geofizikalne raziskave so nam dale okvirno predstavo o strukturnih elementih Starega gradu Črešnjevca in potencialni gospodarski vlogi te srednjeveške utrdbe. Na osrednji kopi je očitno stal objekt, pri katerem bi lahko šlo za leseno stolpasto

⁸ Glej tudi Zupan 2018, 62–64.

stavbo, kot je bilo značilno za srednjeveške mote. Prav tako so bile različne stavbe značilne za predgradja, kjer je tudi v našem primeru jasno vidna stavba na vzhodnem delu. Domnevni obstoj nekaterih izmed teh elementov, kot so obrtniške peči in lesena palisada, bi lahko potrdila le nadaljnja arheološka izkopavanja. Ta bi tudi dopolnila izdelano idejno rekonstrukcijo Starega gradu Črešnjevec in nam tako dala jasnejšo predstavo o njegovem videzu (slika 8).

Ko se sprašujemo o družbeni, vojaški in simbolni funkciji srednjeveških mot v našem prostoru, se za izjemno izpovedne izkažejo tudi GIS analize. S pomočjo GIS orodij smo zato Stari grad Črešnjevec preučevali predvsem kot eno izmed pomembnih lokacij v širšem prostoru. Različne vizualizacije lidarskih posnetkov in analize vidnosti jasno kažejo bližnjo dolino Ložnice in Bistrice kot osrednje območje nadzora z mote. Ob pomoči historičnih kart lahko domnevamo, da je po tej dolini potekala srednjeveška cesta, ki je povezovala glavno prometnico pri Slovenski Bistrici in južnejšo cesto v dolini Dravi-

nje. Na prehodnost tega območja pa nas opozarjajo tudi ugreznjene poti, ki se z bližnjih slemen stekajo v dolino ter kažejo na komunikacijo med strateško in simbolno pomembnimi kraji vsaj v srednjeveškem obdobju.

Z novimi informacijami o Starem gradu Črešnjevec smo odgovorili na nekatera zastavljena vprašanja, številna na odgovore še čakajo, pojavila pa so se tudi nova. Že manjša sistematična arheološka izkopavanja bi ponudila veliko uporabnih podatkov o obrambnih elementih mote ter bivanjskih in gospodarskih objektih. Hkrati bi z izkopavanji pridobili kronološko občutljive arheološke ostanke za natančno datiranje mote, kar je zaenkrat možno le s pomočjo pisnih virov. Na koncu pa spodbujamo predvsem k uporabi GIS analiz pri raziskavah drugih srednjeveških mot in sorodnih zemljenih utrd na Slovenskem, ki še čakajo, da jih raziščemo. Kot smo pokazali na primeru Starega gradu Črešnjevec, prostorski podatki niso le dopolnili arheoloških raziskav, temveč so ključni za razumevanje širšega konteksta srednjeveških mot.

Literatura / References

- ARMITAGE, E. S. 1912, *The Early Norman Castles of the British Isles*. – London, J. Murray.
- BASAR, P., M. KEFELJA 2016, *Geofizikalne raziskave mot in sorodnih zemljenih utrdb* (Neobjavljena seminar-ska naloga / Unpublished seminar paper, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta). – Ljubljana.
- BAVARD, T. 1985, *Sweet Herbs and Sundry Flowers: Medieval Gardens and the Gardens of The Cloisters*. – New York, The Metropolitan Museum of Art.
- BIERMANN, F. 2007, Motten im Nördlichen Ostdeutschland. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 111–134.
- BIERMANN, F., K. FREY, T. FRIED, G. P. KINKELDEY, T. KINKELDEY, R. OBERDÖRFER, M. PLANERT, A. PUST 2007, Motte und Wüstung Zettelwitz bei Pöglitz, Lkr. Nordvorpommern – *Archäologische Berichte aus Mecklenburg–Vorpommern* 14, 56–74.
- BIERMANN, F., N. POSSELT 2016a, Forschungen zu mittelalterlichen Motten zwischen Altmark und Niederschlesien. – V / In: Flambard Hericher, A. (ur. / eds.), *Château Gaillard* 27. – Caen, Publications du Centre de Recherches Archéologiques et Historiques Médiévales, 27–34.
- BIERMANN, F., N. POSSELT 2016b, Der »Burgelt« von Schöna: eine Motte des 13. Jahrhunderts im Niederen Fläming. – V / In: Beran, J., R. Einicke, V. Schimpff, K. Wagner, T. Weber (ur. / eds.), *Lehren – Sammeln – Publizieren: Dem Hochschullehrer, Museumsmann und Verleger Hans–Jürgen Beier zum 60. Geburtstag von Freunden und Kollegen gewidmet*. – Leipzig, Leipziger Universitätsverlag GMBH, 347–370.
- CIGLENEČKI, S. 1978, K problemu časovne in kulturne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 29, 482–494.
- CURK, J. 1991, *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem*. – Maribor, Obzorja.
- FELD, I. 2007, Die Frage der Motten in Ungarn. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 289–305.
- FELGENHAUER–SCHMIEDT, S. 2007, Hausberge im niederösterreichischen Weinviertel. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 163–180.
- FELGENHAUER–SCHMIEDT, S., P. CSENDES, A. EIBNER (ur. / eds.) 2007, *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie.
- GAFFNEY, V., Z. STANČIČ 1991, *GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar*. – Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- GALOFRÉ-VILÀ, G., A. HINDE, A. GUNTUPALLI 2017, *Heights across the last 2000 years in England*. – Discussion Papers in Economic and Social History 151. – Oxford, Oxford University.
- GESTRIN, F. 1982, Prometno-trgovski položaj pohorskega območja v srednjem veku. – *Zgodovinski časopis* 24, 5–17.
- GROSMAN, D. 1996, Antično Posavje: Uporaba nede-struktivnih arheoloških metod. – V / In: Guštin, M., P. Novaković, D. Grosman, B. Mušič in M. Lubšina–Tušek (ur. / eds.), *Rimsko podeželje*. – Ljubljana, Filozofska fakulteta, 43–82.
- GUTJAHR, C., G. TIEFENGRABER 2003, *Die mittelalterliche Motte Alt-Hollenegg: Eine abgekommene Burganlage bei Deutschlandsberg, Steiermark*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie.

- HAŠEK, V., J. UNGER 2007, Motten und Hausberge des 13. und 15. Jahrhunderts in Süd- und Mittelmähren. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 263–275.
- HINZ, H. 1981, *Motte und Donjon, Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters Beiheft 1. – Köln, Reinland Verlag.
- HOFER, N., M. KRENN, C. BLES 2007, Hausberge und verwandte Wehranlagen: Zum aktuellen Forschungsstand in Niederösterreich. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 249–261.
- JAKIČ, I. 1997, *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. – Ljubljana, Mladinska knjiga.
- KOROPEC, J. 1983, Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700. – V / In: Šerbelj, F. (ur. / ed.), *Zbornik občine Slovenska Bistrica I*. – Slovenska Bistrica, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 91–112.
- KOS, F. 1915a, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knjiga 4*. – Ljubljana, Katoliška tiskarna.
- KOS, F. 1915b, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knjiga 5*. – Ljubljana, Katoliška tiskarna.
- KOSI, M. 1998, *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. – Ljubljana, Založba ZRC.
- KÜHTREIBER, T., G. REICHHALTER 2007, Hausberge, Motten und Übergänge: Terminologische und siedlungsarchäologische Überlegungen zum Burgenbau im Melk–Erlaufgebiet (Niederösterreich). – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 225–248.
- LARKIN, D. 2008, Hortus Redivivus: The Medieval Garden Recreated. – V / In: Dendle, P., A. Touwaide (ur. / eds.), *Health and Healing from the Medieval Garden*. – Woodbridge, The Boydell Press, 228–241.
- LIDDIARD, R. (ur. / ed.) 2002, *Anglo-Norman Castles*. – Suffolk, Boydell Press.
- MARSHALL, P. 2007, The Motte in Great Britain: A Summary. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 21–27.
- MLEKUŽ, D. 2011, Zmeda s krajinami: lidar in prakse krajinjenja. – *Arheo* 28, 87–104.
- MLEKUŽ, D. 2013, Roads to nowhere? Disentangling meshworks of holloways. – Czajlik, Z., A. Bödöcs (ur. / eds.), *Aerial Archaeology and Remote Sensing in Carpathian basin: Selected Papers of the AARG Annual Conference, Budapest*. – Budapest, Eötvös Loránd University, 37–41.
- MUŠIČ, B. 2018, *Rezultati geofizikalnih meritev z magnetno metodo na Črešnjevcu leta 2009* (osebni vir / personal communication, 4. 6. 2018). – Ljubljana.
- NOWAKOWSKI, D. 2017, *Śląskie obiekty typu motte: Studium archeologiczno–historyczne*. – Wrocław, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- PAHIČ, S. 1950, Gradišče Presek pri Črešnjevcu. – *Arheološki vestnik* 1, 170–176.
- PAHIČ, S. 1962–1964, Žabljek pri Slovenski Bistrici. – *Varstvo spomenikov* 9, 164–165.
- PAHIČ, S. 1978, Najdbe z rimske ceste Slovenska Bistrica – Pragersko. – *Arheološki vestnik* 29, 129–289.
- PAHIČ, S. 1983a, Spodnja Nova vas. – *Varstvo spomenikov* 25, 242–246.
- PAHIČ, S. 1983b, Bistriški svet v davnini. – V / In: Šerbelj, F. (ur. / ed.), *Zbornik občine Slovenska Bistrica I*.

- Slovenska Bistrica, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 39–90.
- PAHIČ, S. 1983c, Žabljek. – *Varstvo spomenikov* 25, 274–275.
- PHILLIPS, N. 2005, *Earthwork Castles of Gwent and Eryng AD 1050-1250* (Doktorska disertacija / Doctoral dissertation). – Sheffield, University of Sheffield. – URL: http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/phil-lips_2005/index.cfm (dostop / access: 20. 8. 2020).
- PIRCHEGGER, H. 1944, Türme und Höfe in Untersteiermark. – *Marburger Zeitung* 78/79, 7.
- PIRCHEGGER, H. 1962, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. – München, Oldenbourg.
- PREDOVNIK, K. 2008, Kosova gomila v Razvanju in vprašanje obstoja mot na Slovenskem ozemlju. – *Annales, Series historia et sociologia* 18, 369–384.
- PREDOVNIK, K., D. GROSMAN 2007, Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens – Eine Forschungslücke. – V / In: Felgenhauer–Schmiedt, S., P. Csendes, A. Eibner (ur. / eds.), *Motte – Turmhügelburg – Hausberg: Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 23. – Wien, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 209–224.
- SCHMID, W. 1915, Die Ringwälle des Bacherngebietes. – *Mitteilungen der prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 2/3, 229–305.
- STOPAR, I. 1991, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Knjiga 2, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje: občine Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice*. – Ljubljana, Filozofska fakulteta, 14.
- ŠTIH, P., V. SIMONITI, P. VODOPIVEC 2009, *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. – Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- ŠTULAR, B. 2009, *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / High Medieval Castle in Kamnik*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 15. – Ljubljana, Založba ZRC.
- TKALČEC, T. 2008, *Arheološka slika obrambenog sustava srednjovjekovne Slavonije* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Filozofski fakultet u Zagrebu). – Zagreb.
- TKALČEC, T. 2017, Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije. – *Cris* 19/1, 15–33.
- WHEATLEY, D. 1995, Cumulative Viewshed Analysis: A GIS-based method for investigating intervisibility, and its archaeological application. – V / In: Lock, G., Z. Stančić (ur. / eds.), *Archaeology and GIS: A European Perspective*. – London, Routledge, 171–186.
- WHEATLEY, D., M. GILLINGS 2000, Vision, perception and GIS: Developing enriched approaches to the study of archaeological visibility. – V / In: Lock, G. (ur. / ed.), *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies*. – Amsterdam, IOS Press, 1–27.
- ZUPAN, M. 2018, *Stari grad Češnjevce : GIS študija srednjeveške mote in njenega krajinskega konteksta* (Neobjavljeno magistrsko delo / Unpublished master thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani). – Ljubljana.

Spletni viri / Web sources

Splet 1 / Web 1: www.gisportal.gov.si

Splet 2 / Web 2: www.gov.arso.si

Splet 3 / Web 3: www.turmhuegelburg.de

Splet 4 / Web 4: <https://mapire.eu/en/>

---

*An example of the study of motte-and-bailey castles in Slovenia:
Conceptual reconstruction and GIS study of Stari grad Črešnjevce
(Summary)*

Motte-and-bailey castles were a type of medieval fortifications with a wooden, and sometimes stone, tower situated on a raised earthwork called a motte, which was encircled by one or more ditches, ramparts, and palisades. A motte could be extended with a bailey, an enclosed courtyard, which was also protected by the same devices as the motte. Motte-and-bailey castles were fast to build and were used from late 10th to at least the 15th century throughout Western, Central, and Eastern Europe. Especially at first, they had, similar to somewhat later medieval castles, a political and social function, helping the noble class to exercise their power in the new feudal system. Moreover, as a fortification, the motte-and-bailey castle's military role was very important, a famous example being its role in the Norman invasion of England. Finally, they were a symbol of power, placed on visually exposed locations and dominating over the landscape.

In the past centuries, the study of motte-and-bailey castles has been the object of many archaeological debates and studies, especially amongst archaeologists in Great Britain, Germany, and Austria. On the other hand, motte-and-bailey castles have seen very little archaeological research in Slovenia, although some new studies have been conducted in the last few decades (Predovnik, Grosman 2007; Predovnik 2008; Basar, Kefelja 2016).

This article is based on a master's thesis (Zupan 2018) and presents the motte-and-bailey castle Stari grad Črešnjevce in north-eastern Slovenia and known archaeological and historical data and compares it with archaeological research conducted on other European motte-and-bailey castles, notably in Germany and Austria. The purpose is to analyse this data and get a better understanding of Stari grad Črešnjevce as a noble residence with an efficient defensive system on the one hand and its landscape context on the other.

Firstly, we present Stari grad Črešnjevce as a motte-and-bailey castle, focusing on its structural and defensive elements. After a careful examination of reports from archaeological excavations in the first half of the 20th century, we were able to support these with geophysical re-

search, which brought much important information about the site. With the additional help of historical sources and analogies across Europe, we attempted to answer some major questions about Stari grad Črešnjevce and make a conceptual reconstruction of it.

In the second part of this article, we focus on Stari grad Črešnjevce as an important location in space and time and try to understand its role and function at the time of its existence. We explore the area around Stari grad Črešnjevce and present some of its key archaeological sites, e.g. the medieval town of Slovenska Bistrica and the church of Saint Michael in the village of Črešnjevce.

Finally, we present the results of the GIS analysis and the corresponding interpretations. These were based on LiDAR images, historical maps, and different GIS tools, which enabled the recognition of various landscape features, such as holloways. Viewshed analysis was another of the main GIS tools used and was essential in understanding the location of Stari grad Črešnjevce.

One of the main conclusions was that Stari grad Črešnjevce had a major role in controlling the nearby valleys of Ložnica and Bistrica, through which a commercial side road ran throughout the Middle Ages. As a motte-and-bailey castle, it also had a social and symbolic function, being a seat of the knights of Črešnjevce and visibly exposed in the surrounding landscape. Aside from the village of Črešnjevce and the aforementioned medieval roads, how Stari grad Črešnjevce was connected with other prominent medieval locations, i.e. the town of Slovenska Bistrica and nearby castles, is not exactly known. However, the GIS analyses clearly show some unambiguous connections, indirect or direct, which had to be of great importance in the Middle Ages.

With this article, we attempt to give the reader an overview of motte-and-bailey castles using the example of Stari grad Črešnjevce, as well as presenting and discussing some of the major obstacles and solutions for studying and further researching such medieval fortifications in Slovenia and elsewhere.

The Bioarchaeology of Social Stratification in Bronze Age Italy

Bioarheologija in preučevanje družbene razslojenosti v bronasti dobi Italije

© Claudio Cavazzuti

Università degli Studi di Bologna, Dipartimento di Storia, Culture e Civiltà, Piazza San Giovanni in Monte 2, 40124 Bologna, Italy; Museo delle Civiltà, Servizio di Bioarcheologia, Piazzale G. Marconi 14, 00144 Rome, Italy; Durham University, Department of Archaeology, South Road DH1 3LE Durham, UK; claudio.cavazzuti3@unibo.it

© Alberta Arena

Sapienza, Università di Roma, Dipartimento di Scienze dell'Antichità, Via dei Volsci 122, 00185 Rome, Italy; alberta.arena86@gmail.com

Abstract: Social stratification among Bronze Age communities has been traditionally analysed from the point of view of material evidence, especially in funerary contexts, where disparities in tomb architecture or in the articulation of grave goods may indicate the presence of groups characterised by different access to resources and social status. Recently, advances in the field of bioarchaeology (osteology, isotopes, aDNA) have provided new insights into the theme of inequalities and their relationship with kinship, diet, and mobility. In our paper, we integrate the archaeological evidence of social stratification with bioarchaeological data from four Bronze Age key-sites in Italy, namely Olmo di Nogara, Casinalbo (Po Plain), Trinitapoli-Ipogeo dei Bronzi, and Toppo Daguzzo (south-eastern Italy). The aim is to analyse the variability of health conditions, diet, mobility, and demographic parameters within each of these cemeteries and compare the different dynamics of the emergence of the elite group during the central centuries of the second millennium BC.

Our overview shows that Bronze Age societies in general converged towards a general model in which stratification and competition were common structural traits across the whole peninsula. The amplitude of inequalities, however, varies from site to site, as well as from region to region, as a consequence of different socio-economic backgrounds and cultural manifestations of social hierarchies. In conclusion, we underline the role of kinship as a factor in securing internal stability for the emerging élite and the importance of establishing interorganisational alliances and a common ethos with other nodes of the network.

Keywords: Bronze Age communities, bioarchaeology, social stratification, kinship

Introduction

The theme of social stratification in Late Prehistory has become a major topic in the history of archaeology, especially since the second half of the last century, when growing inequalities started to be evaluated as a serious economic and ethical issue across Western societies.

Social inequalities are usually considered the cause/ef-
fect of an unbalanced distribution of wealth power and
opportunity among the members of a community. Obvi-

Izvešček: Preučevanje družbene razslojenosti bronastodobnih skupnosti je tradicionalno temeljilo na arheoloških materialnih dokazih oziroma ostalinah, zlasti tistih iz pogrebnih kontekstov, kjer lahko razlike v grobni arhitekturi ali prisotnosti grobnih pridatkov nakazujejo na obstoj skupin z različnim dostopom do virov in različnim družbenim statusom. V zadnjem času je napredek na področju bioarheologije (osteologija, izotopi, aDNA) omogočil nov vpogled v družbene neenakosti kot tudi njihovo povezanost s sorodstvenimi vezmi, prehrano in mobilnostjo. V prispevku smo arheološke dokaze o družbeni razslojenosti preučevali skupaj z bioarheološkimi podatki iz štirih ključnih bronastodobnih najdišč v Italiji, in sicer Olmo di Nogara, Casinalbo v Padski nižini, Trinitapoli-Ipogeo dei Bronzi ter Toppo Daguzzo v jugovzhodni Italiji. Naš cilj je bil proučiti razlike v zdravstvenem stanju, prehrani, mobilnosti in demografskih parametrih na vsakem od teh grobišč ter primerjati različne dinamike pojava posameznih družbenih elit v sredini 2. tisočletja pr. n. št.

Naš pregled je pokazal, da so v splošnem bronastodobne družbe na Apeninskem polotoku delovale po modelu, za katerega sta bila značilna razslojevanje in rivalstvo. Stopnje neenakosti pa so se med posameznimi najdišči in regijami vendarle razlikovale, verjetno kot posledica različnih socio-ekonomskih okolij in načinov, kako se je v posameznih skupnostih izražala družbena hierarhija. V zaključku sta poudarjeni vloge sorodstvenih vezi kot dejavnika, ki je zagotavljal notranjo stabilnost porajajoče se elite, in pomena za vzpostavitev medorganizacijskih zavezi ter skupnega etosa z ostalimi člani socialne komunikacijske mreže.

Ključne besede: bronastodobne skupnost, bioarheologija, družbena razslojenost, sorodstvene vezi

ously, these may also depend on many other factors, such as sex, gender, age, skills, knowledge, ethnicity, social role, and the relationships of the individual. However, it seems that during the second millennium BC, alongside the generalised process of territorialisation, village communities organised themselves around progressively more enduring power structures pivoted around kinship and inherited rank. This does not mean that all of the above-mentioned distinctions were not important for the definition of hierarchies, but they became increasingly

obliterated by membership of the kinship group, due to the growing necessity of lineages to maintain hegemony and control over the land, as well as to build, manage, and preserve infrastructures conceived to be permanent (e.g. Peroni 1989; 1996; Cardarelli 2015).

From a methodological point of view, most of the works on this subject discuss the intra/inter-site variability of the archaeological record, with a particular emphasis on the differences between households, settlements, architectures, distribution of resources, and prestige goods in burials, and relate the evidence to the theoretical framework derived from sociology, political economy, and anthropology (e.g. Otto 1955; Childe 1958; Gimbutas 1965; Renfrew 1972; Shennan 1975; Gilman 1981; Robb 1994; Price, Feinmann 1995; Sanjuán 1999; Cazzella, Recchia 2006; Díaz-del-Río 2006; Chapman 2008; Guidi 2009; Kristiansen 2010; Cardarelli 2015; Earle *et al.* 2015; Meller *et al.* 2016; Hansen, Müller 2017; Dolfini 2019; Iacono 2019).

Regarding Bronze Age social structures, one of most applied explanatory models, borrowed by cultural anthropology, is the ‘conical clan’, which was first defined by Kirchoff as a large, internally stratified descent group whose members are distinguished by kinship rank, determined by the “degree of relationship” with the principal line of the clan: “*The core, the aristoi, consists of those who are, or are supposed to be [nearest] descendants of the common ancestor of the clan*” (Kirchoff 1955, 7–8). In this kind of organisation, the eldest male in the direct descent from the (often legendary) “founder” holds the highest rank and exercise governance over the group, as well as religious functions (see also Sahlins 1963; Friedman 1975; Hage 2000; Cathcart 2006; Cupitò, Leonardi 2005; Cupitò 2006; Rainbird 2006).

The fact that the Bronze Age must have been the period of the “rise of the privileged” (Coles, Harding 1979, 535), was already acknowledged early in the second half of the 20th century. In his important essay, Gilman stated that a number of studies clearly demonstrated that “the elite of the European Bronze Age were hereditary” (Gilman 1981, 1). In her analysis of the Únětice cemetery at Branč in south-western Slovakia, Susan Shennan also argued that “*descent might well be patrilineal and, in this case, given the necessity of exogamy in such a small scale community, the women would have to come in from outside*” (Shennan 1975, 279).

More recently, outstanding bioarchaeological research projects carried out in southern Germany have proven what was formerly hypothesised based on material evidence. Mittnik and collaborators have demonstrated through aDNA analysis that Early Bronze Age households of the Lech Valley “*consisted of a high-status core family and unrelated low-status individuals, a social organization accompanied by patrilocality and female exogamy*”, which perpetuated over 700 years (Mittnik *et al.* 2019). Exogamic practices have been also detected in the same context, as well as in Late Bronze Age Denmark and northern Italy, using strontium and/or oxygen isotope analyses (Frei *et al.* 2015; 2017; Knipper *et al.* 2017; Cavazzuti *et al.* 2019a).

Further investigations, focused on the dietary habits of Únětice communities, have also established that $\delta^{15}\text{N}$ values of elite individuals significantly exceeded those of ‘commoners’. This means that part of the upper segment of the population had privileged access to protein from meat and dairy products, but also possibly fish (Knipper *et al.* 2015). Únětice culture undoubtedly provides the most remarkable convergence between archaeological and biological evidence. To what extent can we generalise this model?

In many regions of Europe, aDNA and isotope studies are currently providing new inspiring perspectives on the variability of the mortuary record, especially in the fields of mobility, kinship, and dietary habits (e.g. Nafplioti 2009 and Nafplioti 2016 on Minoans and Mycenaeans; Oelze 2012 and Oelze *et al.* 2012 on the EBA in southern Germany; Wahl, Price 2013 on the Urnfield culture, south-eastern Germany, Hallstatt A1; Frei *et al.* 2015 and Frei *et al.* 2017 on the Egtved and Skrydstrup women, LBA Denmark; Frei *et al.* 2019 on 3rd and 2nd millennium BC Denmark; Knipper *et al.* 2017 and Sjögren *et al.* 2020 on the Bell Beaker and EBA in southern Germany; Cavazzuti *et al.* 2019a and Cavazzuti *et al.* 2019b on the MBA-LBA in northern Italy; Gerling 2015, Allentoft *et al.* 2015, Haak *et al.* 2015, Olalde *et al.* 2018, Olalde *et al.* 2019 on spatial and chronological macro-scales). These new advances are stimulating bioarchaeologists to deal with other material evidence of social inequalities (e.g. Nafplioti 2009; Pokutta *et al.* 2015; Cavazzuti *et al.* 2019a; 2019b; Mittnik *et al.* 2019; Sjögren *et al.* 2020). Ancient DNA and isotopic datasets for diet and mobility are generally not so large as to develop a sufficiently

Italy	Central Europe	Mainland Greece
Early Bronze Age 1 (2300/2200–2000/1900 BC)	Bronzezeit A1 (2200–1900 BC)	Early Helladic III (2300/2200–2100 BC)
		Middle Helladic I (2100–1900 BC)
Early Bronze Age 2 (2000/1900–1700/1650 BC)	Bronzezeit A2 (1900–1600 BC)	Middle Helladic II (1900–1800 BC)
		Middle Helladic III (1800–1700 BC)
		Late Helladic I (1700–1600 BC)
Middle Bronze Age 1 (1700/1650–1550/1500 BC)	Bronzezeit B1 (1600–1500 BC)	Late Helladic II (1600–1420 BC)
Middle Bronze Age 2 (1550/1500–1450/1400 BC)	Bronzezeit B2-C (1500–1300 BC)	
Middle Bronze Age 3 (1450/1400–1330/1300 BC)		Late Helladic IIIA (1420–1300 BC)
Recent Bronze Age 1 (1330/1300–1225/1200 BC)	Bronzezeit D (1300–1200 BC)	Late Helladic IIIB (1300–1220 BC)
Recent Bronze Age 2 (1225/1200–1150 BC)	Hallstatt A1 (1200–1100 BC)	Late Helladic IIIC (1220–1130 BC)
Final Bronze Age 1-2 (1150–1050 BC)	Hallstatt A2 (1100–1000 BC)	Submycenaean (1130–1015 BC)
Final Bronze Age 3 (1050–980/925 BC)	Hallstatt B1 (1000–900 BC)	Protogeometric (1015–900 BC)

Table 1. Italian Bronze Age chronology and correlation with Central Europe and mainland Greece. Abbreviations in the text: Early Bronze Age = EBA; Middle Bronze Age = MBA; Recent Bronze Age = RBA; Final Bronze Age = FBA; Bronzezeit = Bz; Middle Helladic = MH; Late Helladic = LH.

Tabela 1. Kronologija stopenj bronaste dobe v Italiji ter povezava s kronologijo osrednje Evrope in celinske Grčije.

complete framework of how the whole society worked and changed through time and, in particular, when communities became as large in number as those seen in the Bronze Age. Nevertheless, all of these bioarchaeological approaches are successfully contributing to the collection of significant indicators of inter/intra-group differences.

In our paper, we address the theme of social inequalities in Middle and Late Bronze Age Italy (see Tab. 1 for chronology; Late Bronze Age = RBA and FBA in Italy), integrating bioarchaeological data with archaeological evidence, focusing on the Terramare area in the Po Plain and on the south-eastern part of the peninsula, where the largest and best-documented funerary contexts are located. From the mid-2nd millennium BC, we can see the appear-

ance of large necropolises and urnfields in the Po Plain and in Apulia, including hundreds, if not thousands of burials. This phenomenon is one of the direct outcomes of the process that led to the stabilisation of settlements in the territory and to formidable demographic growth during the Middle Bronze Age (Cardarelli 2009). The striking quantity of burials represents an unprecedented opportunity to explore demographic profiles and articulation of these societies, as well as to define which dynamics caused a more stable social differentiation to emerge within village communities.

Nonetheless, some of the aforementioned analytical approaches, which target the organic matter of bones, have some limitations in two contingent occurrences of the

Figure 1. Geographical location of the analysed sites.

Slika 1. Geografske lokacije obravnavanih najdišč.

Italian MBA and RBA. In the Po Plain, the extensive adoption of cremation around 1450–1350 BC inhibits the preservation of the collagen and consequently the analysis of carbon and nitrogen isotopes, as well as aDNA. On the other hand, in south-eastern Italy, the frequent use of large collective hypogea demands a certain caution in associating isotopic signatures recorded from human bones/teeth with the distribution of grave goods. It is often hard to clearly recognise the original depositions, because both skeletal remains and grave goods have been repeatedly manipulated and disarticulated during the long-lasting use of the burial sites. Here we have considered recent important stable isotope studies on single or undisturbed inhumations that may help to highlight social inequalities and compare different archaeological contexts (Tafuri *et al.* 2009; Varalli *et al.* 2016; Tafuri *et al.* 2018).

A cornerstone of our discussion is the demographic composition of burial groups and their variation over time. A good demographic sample represents the necessary conditions for every kind of social analysis since it allows for the discrimination between a ‘natural population’ (=unbiased population) and groups conducting any form of social selection in accessing the funerary space. For this reason, our contribution takes into account the sex ratio and the subadult cohort in the different contexts, with special consideration of infant and child burials, the percentage of which is a good indicator of restricted or open access to the necropolis or to distinct topographic groups.

We must nonetheless take into account that mobility can modify the demographic structure of a given community. The nodes of the networks are characterised by the natural tendency to attract people from the immediate or broader hinterland, as well as from distant places. New-comers are usually juveniles or adults, who join a community or a specific kinship for a variety of reasons: they can be warriors or artisans attracted by new opportunities or directly invited by the local hegemonic groups, but also slaves, concubines, foster adolescents and so on. All these characters tend to expand the adult cohort in large, interconnected centres; as a consequence, these classes of individuals may be more frequent than infants in the related cemeteries (or in some parts of the cemeteries).

As in the rest of Europe, the theme of élite identities in Italy has been a major topic in protohistoric studies and it is strictly entwined with the geographical location of the peninsula, naturally representing a cultural crossroads and a belt connecting the Mediterranean and the continental European civilisations. In many ways, the Po Plain and south-eastern Italy may embody two different models, since they clearly maintained relationships with two important regions of the European network: the trans-alpine areas (most notably the Danubian-Carpathian Basin) and the Aegean, respectively. Therefore, the influence of different socio-political systems can be seen in the context of local developments (see also Vanzetti 2014). The sites that show the widest datasets are Olmo di Nogara, Casinalbo (Terramare, Po Plain), Trinitapoli-Ipogeo dei Bronzi, and Toppo Daguzzo-tomba 3 (south-eastern Italy) (Figure 1). Here, Italian scholars have identified evidence of the emerging élites, or at least the rise of new forms of social hierarchies. In the following paragraphs, we will focus on the osteological data and, where isoto-

pic investigations have been conducted, on diet and mobility patterns. Our main aim is to integrate and discuss the well-known material evidence of social stratification, widely documented in cemeteries, settlements, hoards, and other kind of archaeological contexts.

The Terramare area

In the case of the Terramare (Central Po Plain, c. 1650–1150 BC), we have relatively good documentation of cemeteries (approximately a dozen), as well as smaller funerary areas including few burials; however, in the whole Terramare area, the number of known settlements is remarkably greater (around 200). A possible explanation for these disproportionate numbers is that such pluristratified settlements are archaeologically and topographically much more evident, while cemeteries tend to be smaller and with no visible monuments or emerging structures. Destruction due to recent ploughing can also be one of the causes for the ‘lack’ of evidence of burial areas.

Systematically, cemeteries are located in the proximities of the villages and a single cemetery corresponds to each village. We nonetheless ignore whether this relationship between villages and cemeteries is always bijective. As isotope analysis has recently suggested, funerary areas might also have hosted deceased not only from the nearest Terramara, but also from the neighbouring farms, or small settlements dispersed in the hinterland, which could have referred to a ‘central place’ also for what concerns burials (Cavazzuti *et al.* 2019a, 33). Interestingly, the number of graves found in cemeteries rarely mirrors the amount we can expect, considering the demographic calculations based on the size and chronology of the villages (Cardarelli 2014, 844–845). Despite possible cases of selection, the Terramare cemeteries nonetheless appear largely inclusive, given that they incorporate several hundred burials, among which both sexes and all age categories are included.

Concerning mortuary rituals, the Terramare area shows two different customs (Figure 2). North of the River Po, in the plains between the Mincio and Adige rivers, the necropolises such as Bovolone, Scalvinetto, Castello del Tartaro, Vallona di Ostiglia, Franzine Nuove, Roncoferraro, Povegliano, and Olmo di Nogara include both inhumations and urn cremations in different proportions (Salzani 2005; David-Elbiali 2010).

From the advanced phases of the MBA (c. 1450/1400 BC; BzB2/C transition in central European chronology), the funerary ritual changes towards an increasingly more intense use of urn cremation, which becomes largely prevalent at the beginning of the RBA (c. 1330/1300 BC; BzC2/D; for recent chronological revisions see Bernabò Brea *et al.* 2018; Cardarelli 2018). Among the above-mentioned necropolises, two sub-groups are recognisable, relative to the practice of depositing weapons as grave goods. Only at Olmo di Nogara, Povegliano, and Roncoferraro are bronze swords, daggers, and helmet elements documented in male inhumations, while in all other sites

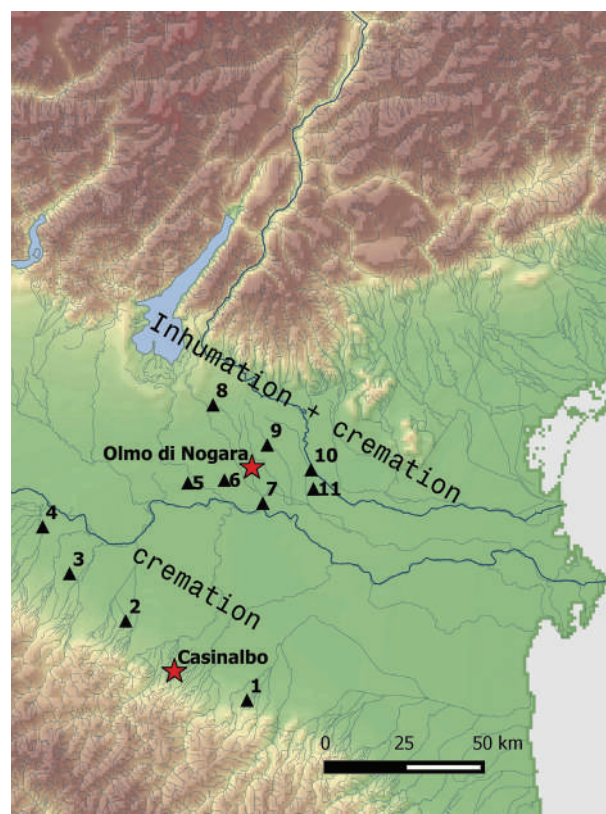

Figure 2. Terramare cemeteries and funerary customs. 1. Pragatto; 2. Montata di Reggio Emilia; 3. Beneceto; 4. Copezzato; 5. Pietole; 6. Roncoferraro; 7. Vallona di Ostiglia; 8. Povegliano Veronese; 9. Bovolone; 10. Scalvinetto; 11. Franzine Nuove di Villabartolomea.

Slika 2. Grobišča in pogrebni običaj na območju *Terramare*. 1. Pragatto; 2. Montata di Reggio Emilia; 3. Beneceto; 4. Copezzato; 5. Pietole; 6. Roncoferraro; 7. Vallona di Ostiglia; 8. Povegliano Veronese; 9. Bovolone; 10. Scalvinetto; 11. Franzine Nuove di Villabartolomea.

they are completely absent (Cupitò 2006). The hypothesis that the adoption of cremation marks a change in the concept of the afterlife is quite striking and very convincing. The destruction of the dead body and the individual status symbols on the pyre might be seen as the necessary sacrifice of the physical connotations for accessing the sphere of the divine and of the ancestors (Peroni 1989, 318–322; Cardarelli *et al.* 2006). From an archaeological perspective, this “sacrifice” is reflected in the general scarcity of grave goods, and particularly, in the exclusion of weapons from urns.

The same austere and consequently ‘egalitarian’ appearance characterises the urnfields south of the River Po where inhumations are, instead, totally lacking. We can mention Casinalbo, Montata, and Copezzato among the best-known ‘urnfields’ (Cardarelli, Tirabassi 1997;

Cardarelli 2014). Thus, despite the great similarities that affect material culture and settlement typology in the whole Terramare area, the Po marks some kind of ‘ritual border’ for reasons that are still under discussion and probably rely on cultural differences in ritual practices rather than only on chronological *décalages* concerning the introduction of cremation.

Thanks to the extensive publication of the two archaeological and osteological complexes, Olmo di Nogara and Casinalbo currently represent two milestones on which we can deal with the subject of internal social distinctions from a bioarchaeological perspective (Salzani 2005; Pulcini 2014; Canci *et al.* 2015 for Olmo di Nogara. Cardarelli 2014; Cavazzuti, Salvadei 2014 for Casinalbo).

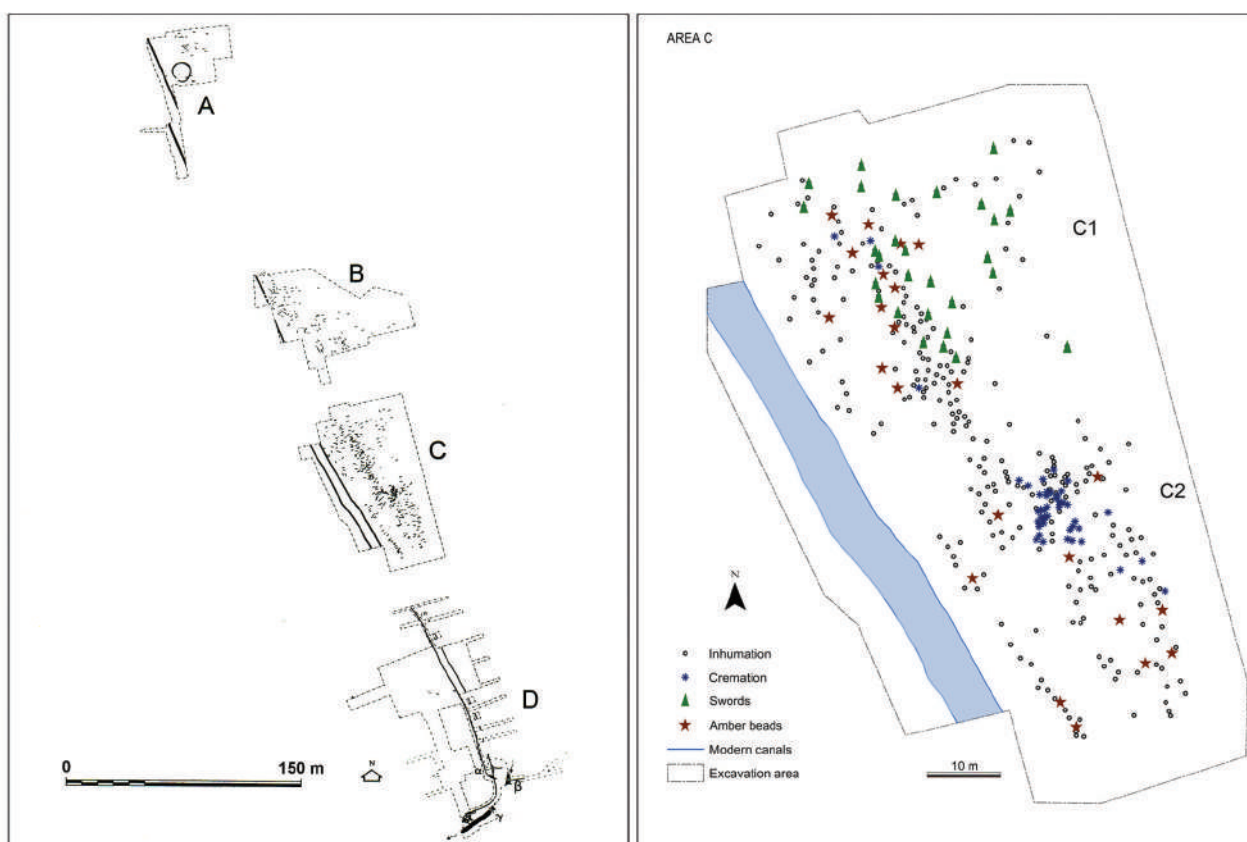

Figure 3. The excavation areas at Olmo di Nogara necropolis (on the left). Area C shows the distribution of inhumations (black dots), cremations (blue asterisks), swords (green triangles), and amber beads (red stars) (mod. after Salzani 2005).

Slika 3. Območja arheoloških raziskav na grobišču Olmo di Nogara (levo). Območje C kaže razporeditev skeletnih grobov (črne pike), žganih grobov (modre zvezdice), mečev (zeleni trikotniki) in jantarne jagode (rdeče zvezde) (prirejeno po Salzani 2005).

Olmo di Nogara (Verona, Veneto)

The Olmo di Nogara necropolis is located along the River Tartaro, on the northern side of the Po. It is divided into four excavation areas (A, B, C, D) with an overall number of 471 inhumations and 62 cremations, all of them dating between the MBA2 and the RBA2 (Salzani 2005; Canci *et al.* 2015).

The necropolis can be reasonably considered inclusive, since the anthropological analysis on inhumations have revealed the presence of adults of both sexes (M=32%, F=29%, ND=6%; Pulcini 2014, 55) and a significant percentage of subadults (33%), although some of these might be lost since the graves of children were not dug as deeply and could have been destroyed by modern ploughing (Vanzetti 2010, 246). Interestingly, perinatal (foetal and newborn) individuals are relatively well documented (6.5%). Among the cremations analysed so far, on the contrary, the *infans 1* class (0–6 years of age) is totally missing, while instead 6–20-year-old subadults are still present (18.8%; Magno *et al.* 2015).

A hegemonic group has been archaeologically identified through the occurrence of swords and other weapons in approximately 1/3 of male inhumations, most of them concentrated in the northern part of area C, identified as C1, while in C2 armed males are totally absent (Figure 3). A lower number of armed individuals are present in area B as well, while none is attested in areas A and D. A similar wealth distribution among the different parts of the necropolis can be also observed in female burials (amber beads occur in approximately 1/5 of the female inhumations).

The engagement of men in warfare practice is emphasised by the high percentage of traumatic injuries, especially among adult and mature males. According to Pulcini, 16 individuals (eight armed and eight non-armed) show traces of slashing, impact, and puncture, resulting from inter-personal conflicts. Most of these subjects are located in the area C1 (Pulcini 2014, Fig. 85). These traumas, however, must be considered as a minimum number, since wounds do not necessarily reach the bone (Canci *et al.* 2015, 335).

Moreover, the impression that group C1 was not only role-based ('warriors') is evidenced by at least one of the armed individuals (grave n. 410), who was affected

by a severe case of *cubitus valgus* since birth on both humeri and was unable to use his arms, particularly in sword fighting. Evidently, this handicap suggests that the sword, beyond its purely functional task, embodied a status symbol for a 'class' of people who were designated to possess that item, possibly as a birth right rather than being able or formidable in combat. According to this hypothesis, one may expect to find some other clues of kinship between the wealthiest individuals. Two males from area B (nn. 484 and 486) are buried beside each other, and both graves contain a long sword. They also share the same congenital anomaly, *spina bifida* (Canci *et al.* 2005, 500; Pulcini 2014, 82). In addition, the successful mtDNA analysis of a small number of individuals (nn. 42, 50, 475, 493) suggests the existence of consanguinity along the maternal line since at least two individuals share identical sequences (Obinu *et al.* 2005, 504). These two (nn. 475 and 493) are a male and a female from area B, the first accompanied by a long sword and the second by two decorated pins and amber beads. At Olmo di Nogara, the possibility that the rank was hereditary is also supported by the presence of rich grave goods among 10 *Infans 1* (0–6 years of age) and eight *Infans 2* (7–12 years of age), which represents approximately 10% and the 25% of the overall number of *Infans 1* and *Infans 2*.

Stable isotope analysis shows high levels of $\delta^{13}\text{C}$, indicating a diet with significant intake of food derived from C4 plants (millet; Tafuri *et al.* 2009). Similar $\delta^{13}\text{C}$ values found in animal bones might also imply that carbon enrichment in humans was due to the consumption of animals (mainly pigs) fed with millet. Moreover, contrary to archaeological suggestions, Tafuri *et al.*'s study indicates the absence of significant differences in protein intake ($\delta^{15}\text{N}$ values) between those accompanied by rich grave goods, and the others who had none. Therefore, as emphasised by the authors, the isotopic data give no evidence that 'status' differences extended to diet, or at least if any dietary differences did exist, they are not isotopically measurable (Tafuri *et al.* 2009, 151). Similarly, Maria Letizia Pulcini, in her re-examination of the whole skeletal series, argues that no substantial differences can be observed in health status and physical stress between elite groups and 'commoners' for the entire duration of the cemetery (Pulcini 2014, 246).

The common interpretation of the context highlights the existence of a hereditary elite, showing weapons and rich

ornaments (Cupitò, Leonardi 2005, 490). However, looking at the chronological development of the necropolis, it is rather clear that the exhibition of the warrior status attenuates during the transition from the MBA to the RBA, in concomitance with the progressive adoption of cremation (Baratella, Cupitò 2015). In the RBA, weapons are definitely excluded from male burials; contextually, we can also observe exceptionally rich grave goods among adult females and subadults. From this phase, we can see the repercussions of new religious attitudes towards the afterlife regarding the symbolism of male power and prestige as revealed by the growing austerity in the sphere of the celebration of the dead men (Canci *et al.* 2015, 338). This does not exclude that before the final deposition in urns, élite male individuals were celebrated with ostentatious funerals, perhaps with feasting, offerings and large cremation pyres. Yet, the exclusion of weapons from the graves, alongside the destruction of the deceased's body, in our opinion, marks a radical change in the conception of the afterlife. Such an ideological shift might be at least partially connected to the changes in the social structures driven by new emerging political powers (e.g. Bietti Sestieri *et al.* 2013, 166).

In conclusion, the distinctive trait of the emerging groups of Olmo di Nogara is that they choose to cluster their graves in a few specific areas of the necropolis, but they do not spatially segregate themselves from the rest of the community as other élites in the south of Italy do, perhaps emulating the Eastern Mediterranean aristocracies (such as at Toppo Daguzzo, see below). Furthermore, the wealth/power does not appear to be concentrated in a few hands, but rather it is distributed among different segments of the population, and is not reflected in an excessive disparity of lifestyle, especially regarding diet, health status, and physical activities. As Vanzetti has pointed out through the rank-size analysis at Olmo, the possible stress towards the formation of an élite class seems to be prevented by the redistribution of power in corporate terms (Vanzetti 2010, 250). The collective component seems therefore to prevail, attenuating the force of emerging groups, which likely negotiate their leadership with the community and guide the ideological/religious reform through a progressive introduction of cremation rites.

The coexistence of the two funerary rituals and the transition towards urn cremation from at least the 15th

century BC must be evaluated within the more general framework of long-lasting contacts between the Po Plain and the Danubian populations (Gâta-Wieselburg, Unterwölbling, Maros, Vátya, Encrusted Pottery culture), that has been documented from the Bell Beaker period/Early Bronze Age onwards, especially with regard to ceramic types, ornaments, solid-hilted daggers, *Brotlaibidole*, and some aspects of the funerary rituals (Hundt 1974; Bellintani 1987; Reiter 2008; de Marinis *et al.* 2015; Salzani *et al.* 2015; Škvor Jernejčič 2019; Cardarelli *et al.* 2020; Cavazzuti *et al. in press*).

Late third-early 2nd millennium material co-occurrences in northern Italy and the western-central Danubian-Carpathian areas clearly show that the two regions were continuously well-connected, probably as a consequence of the increasing demand for metal, and especially for tin perhaps from the Erzgebirge sources, which became progressively important in Europe at least from the EBA2 onwards. This is demonstrated by the growing emphasis on prestige metal goods. Ösenringe and solid-hilted daggers, for example, are widely distributed in burials and hoards along the upper-middle Danube, as well as along its tributaries (Krause 1988; Innerhofer 1997; Vandkilde 2005), but they have been also found in the Alpine lakes area and in the Po Plain (Bernabò Brea *et al.* 1997, 308–311; Baioni 2001; De Marinis 2010; De Marinis, Valzoghner 2013).

The use of these pre-existing corridors continues or even intensifies in subsequent phases, although the exchange of goods and information shifts towards new forms and contents, more related to settlement, land management, and, even more intensively than before, warriorhood. A striking example is the presence of Boiu-Sauerbrunn-Keszthely type swords at Olmo di Nogara (Salzani 2005), largely distributed in the Danubian-Carpathian Basin (Neumann 2009), but we can also mention the shared types of horse equipment (Sofaer *et al.* 2013), and above all, similar settlement patterns, internal organisation of villages, and social structures (Peroni 1989; 1997; Cardarelli 2009).

The introduction of the 'urnfield model', so different from the former tradition, undoubtedly derived from changes of ideology connected to the flow of influential new ideas throughout the network, and especially from its hubs – as the Danubian area certainly was during the first half of the 2nd millennium BC –, towards other con-

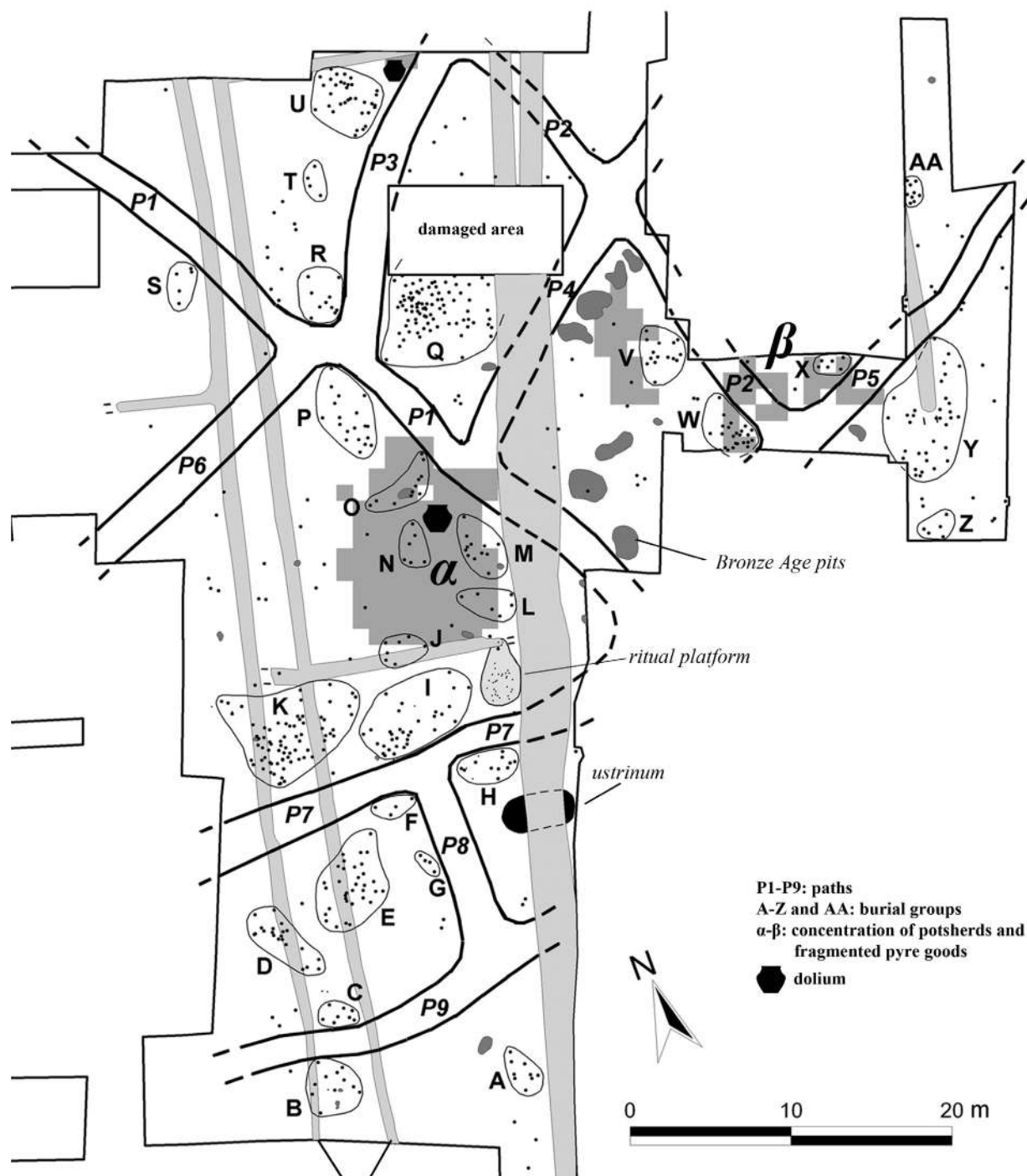

Figure 4. The excavation area at Casinalbo. Burials are represented by black dots and burial groups by capital letters. The ritual areas “ α ” and “ β ” are marked in grey (mod. after Cardarelli 2014).

Slika 4. Območje arheoloških raziskav na najdišču Casinalbo. Grobovi so označeni s črnimi pikami, medtem ko so skupine grobov z velikimi tiskanimi črkami. Ritualna prostora » α « in » β « sta označena s sivo (prirejeno po Cardarelli 2014).

nected areas. Social theoreticians argue that ideas travel with less resistance among similar societies and along the existing corridors of networks, which were previously established by trade or migration of individuals and groups (see Rogers 2003; McPherson *et al.* 2001). In the case of the Po and Danube plains, as well as the neighbouring areas, connections were likely administered by warrior élites, highly motivated by the supply and demand for metal and metal objects, but also by the will to participate in the supra-regional network.

More details about the nature and the magnitude of these influences could be revealed in the future by the integrated analysis of archaeological evidence, aDNA, and isotope data from the two territories.

Casinalbo (Modena, Emilia-Romagna)

Casinalbo is located on the opposite side of the plain, around 40 km south of the River Po and 7 km north of the Apennines. The site comprises both a 2/3-hectare *terramara* and an urnfield, which chronologically span between MBA2 and RBA2 (Cardarelli 2014).

During the excavation of the cemetery, 673 urn cremations were recovered, but it is estimated that the entire necropolis may include approximately 3000 burials. The urnfield is crossed by a series of orthogonal paths forming distinct parcels, which encompass the burial groups. These aggregations are separated by wide empty spaces that are sporadically occupied by isolated graves (Figure 4).

Groups can be small (less than 12 graves), medium sized (between 21 and 36 graves) or large, including more than 70 graves. The density of the burials, which sometimes reaches ten urns per square metre, leads to a strong inclination to emphasise membership of specific corporate groups. Frequently, the urns were placed one above the other, or very close, accentuating social bonds between individuals. Despite the fragmented nature of the cremated remains, sex and age determinations on 349 burials (containing the bones of 357 individuals) have provided a wide demographic dataset for cross analysis with the archaeological data, and specifically with topography and chronology.

The sex ratio among adults and juveniles is very close to 1:1 (M=34.4%; F=32.7%; Undet.=5.4%; Cavazzuti, Sal-

vadei 2014, 676). This general picture is also reflected in the distinct groups, where normally an equal number of adult males and females is represented. The percentage of individuals under 20 years of age is 33.2%. Among these subadults, those under 2 years of age are extremely rare (1.4%). This is similar to what is seen in all the other Terramare urnfields and generally in Late Bronze Age Italy (Vanzetti, Borgognini Tarli 2003).

Using anthropological data, the calculation of the juvenility index, and the use of regression formulas by Jean Pierre Bocquet-Appel and Claude Masset (Bocquet, Masset 1977; Bocquet-Appel, Masset 1982) have allowed us to produce a model of a nuclear family, which includes a male-female couple and an average number of 6.38 children per woman (Cavazzuti, Salvadei 2014, 702–704). According to this ‘average family’, two of the offspring managed to reach adulthood, two died within 2 years after birth (and were then excluded from the urnfield), one died in infancy, and the last reached a subadult age or adulthood.

This model was then applied to the real demographic composition of the burial groups, in order to ascertain how compatible these clusters might be with one or more familiar units.

The chronology of each single grave relies upon vertical and horizontal stratigraphies, typo-chronology, and radiocarbon dates (Cardarelli *et al.* 2014). One can imagine that the number of burials in a single group might be directly proportional to the time span covered by the group itself, according to the equation ‘the more the burials, the larger the timespan’. This concept is perfectly applicable to small and medium-sized groups.

Small groups, such as group C (Figure 5), usually include both sexes, adults and subadults, spanning a time of up to four generations (around 100 years). According to chronology, medium-sized groups encompass 8 to 13 generations, with a similar number of male+female couples and as many subadults. Since the number of couples perfectly fits in the generational range and the distribution of individuals throughout the generations is rather homogeneous, we can conclude that medium-sized groups are at least compatible with a unilineal descent. Group I, for example, includes 10–12 male+female couples and 11 subadults distributed over 8–13 generations (Figure 5).

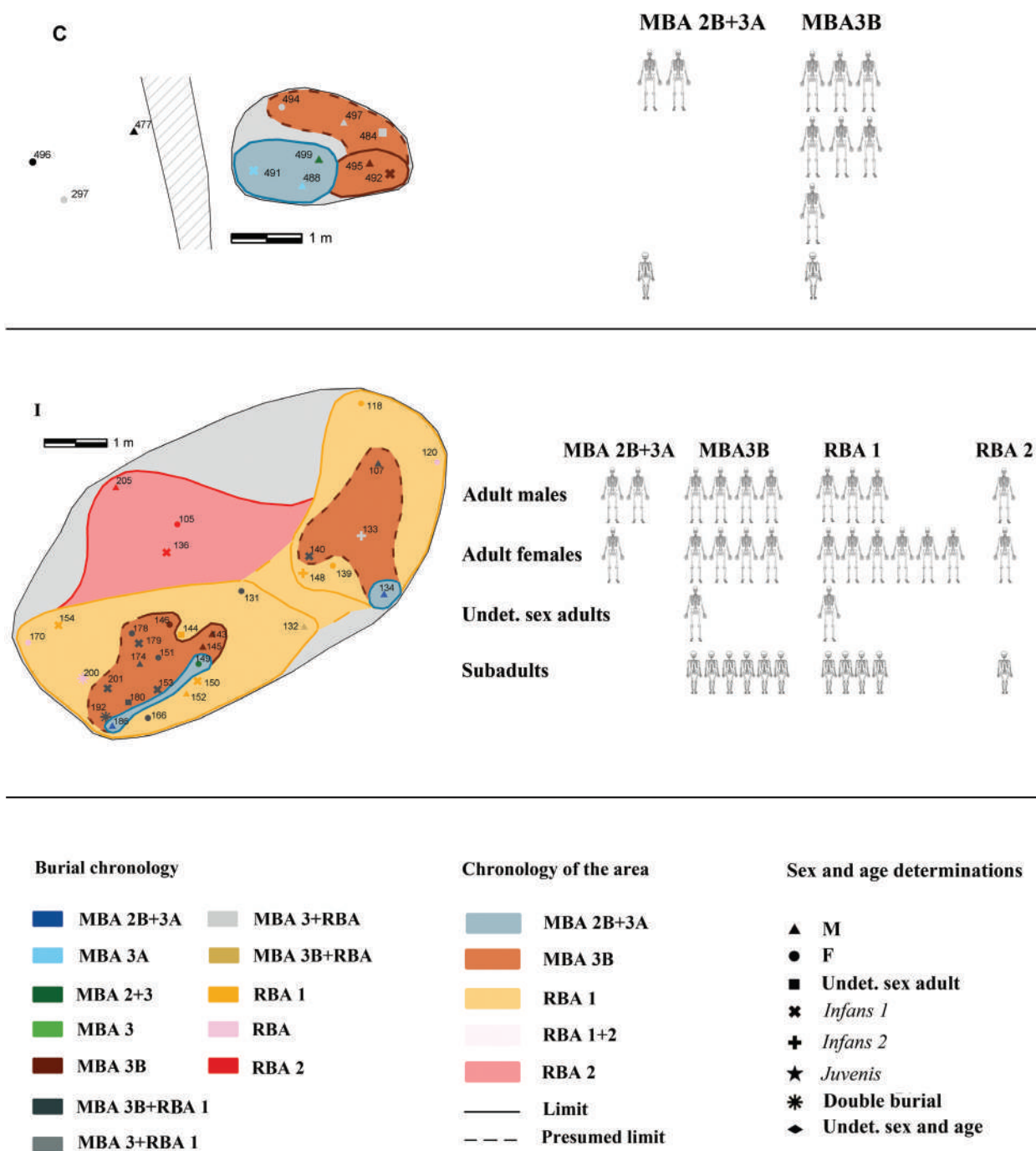

Figure 5. Two examples of small and medium-sized groups (C and I groups), with their demographic component distributed along the various phases (mod. after Cardarelli *et al.* 2014b).

Slika 5. Dva primera majhne in srednje velike skupine (skupini C in I) z demografskimi podatki, razporejenimi v različne faze (prirejeno po Cardarelli *et al.* 2014b).

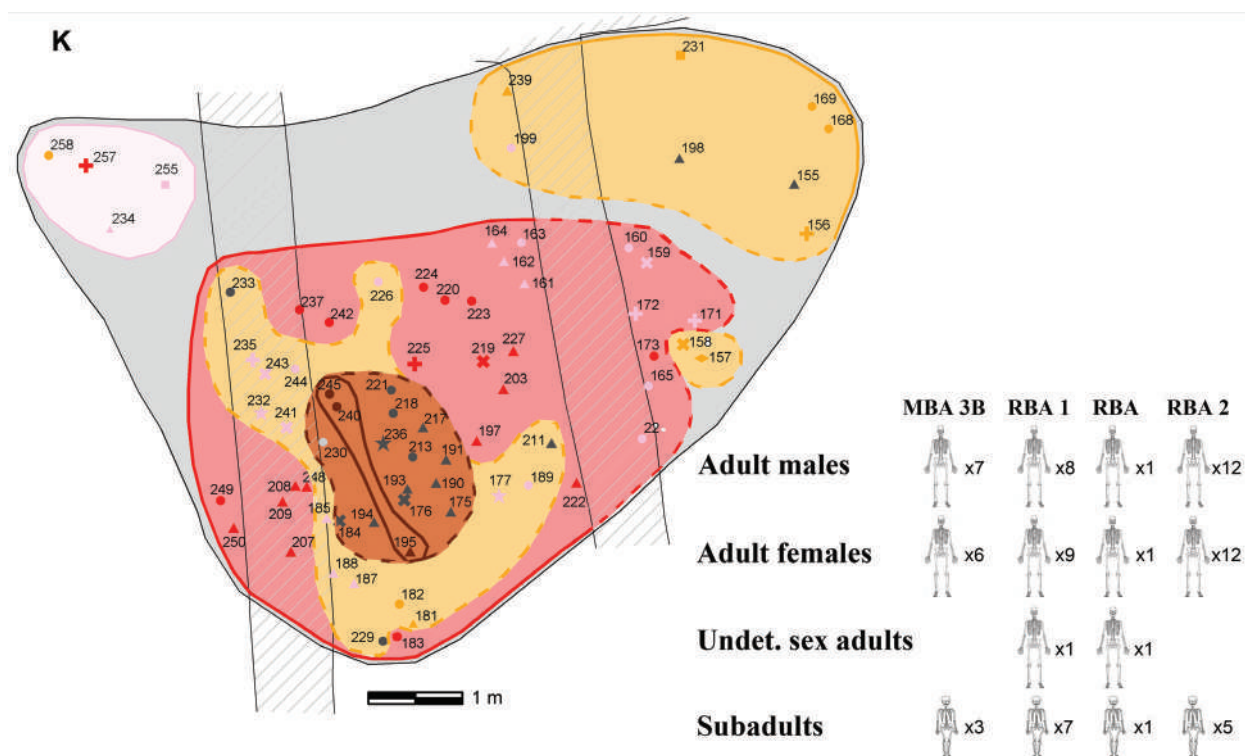

Figure 6. The large group “K”, with its demographic component distributed throughout the various phases. The shape of the symbol represents the sex/age category of the individual, while the colour represents the chronological phase (see legend in the previous figure) (mod. after Cardarelli *et al.* 2014b).

Slika 6. Velika skupina K z demografskimi podatki, razporejenimi prek različnih faz. Oblika znaka predstavlja spol/starostno kategorijo osebe, barva pa kronološko stopnjo (glej legendo na prejšnji sliki) (prirejeno po Cardarelli *et al.* 2014b).

What happens with the largest group analysed so far (K) seems to go in the opposite direction. Group K includes 75 graves and spans only 5–9 generations (Figure 6). Therefore, contrary to expectations, it covers a more limited period, in comparison to medium-sized groups. K is composed of 28 adult males, 28 adult females, 2 adults of undetermined sex and 16 subadults. The underestimation of the latter here might be due to the excavation of a Late Medieval irrigation channel that intercepted an area with a prevalence of subadults. Hence, we can conclude that group K is far from being compatible with a unilineal descent. Even more interesting, the emergence of this new model dates to the last phases of the Italian MBA, during the second half of the 14th century BC in absolute chronology.

In contrast to the old ‘egalitarian paradigm’ traditionally assumed by scholars for early urnfields, and especially

for the Terramare culture, the integrated analysis on Casinalbo seems to result in a more articulated picture, where different corporate groups cohabit in the same community and share the same burial space, but they distinguish themselves with different aggregation criteria. It seems that in the earlier phases, the groups were not so large in number, and when they were, they likely limited the access to the firstborn and his family (= one lineage). From the MBA3, and more evidently during the RBA, some of the groups seem to break the former rigid order and start to include more people who were possibly kin, but not of the principal line of descent (= two or more lineages; Figure 7).

We ignore how competition worked within the Terramare society, but we may expect that it developed and grew during the transition to the RBA.

Despite the general scarcity of grave goods, concealing the social status of the individuals, the osteological analyses have provided further clues to inequality. Greenish spots have been observed on several individuals who had no grave goods and not even minute traces of bronze inside the urns. Most of these are adult and mature males (N=25), but also females (N=8), and even subadults (N=7). As J. McKinley has pointed out, the green spots may represent the result of the contact between the skeleton and bronze objects during the burning of the pyre, where the temperature could occasionally reach 1000°C (McKinley 1993). It should be considered that those pyre goods that were deliberately excluded from the urns but have been found in two specific areas of the necropolis ground (“ α ” and “ β ”, Figure 4) were broken, bent, or partially melted. Among the fragmented objects there are swords, daggers, rivets, and typically feminine orna-

ments. Assuming that males were accompanied by weapons on the pyre, we can calculate a figure of potential sword-bearers of at least 25.6%, which is not so different to that of the Olmo di Nogara inhumations (32%). Evidently, the possibility that pyre goods left traces on bone tissue during cremation is random and, therefore, this occurrence must be considered a minimum number.

A further research development has addressed the theme of mobility/social permeability at Casinalbo, through strontium isotope analysis ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) in the framework of the Ex-SPACE project (Cavazzuti *et al.* 2019a). The Emilian area, south of the River Po, appears isotopically quite homogenous as the Apennine area is mainly constituted by Cenozoic marine carbonates and the alluvial plain is formed by the sediments transported from the mountains to the Po by its tributaries (Figure 8).

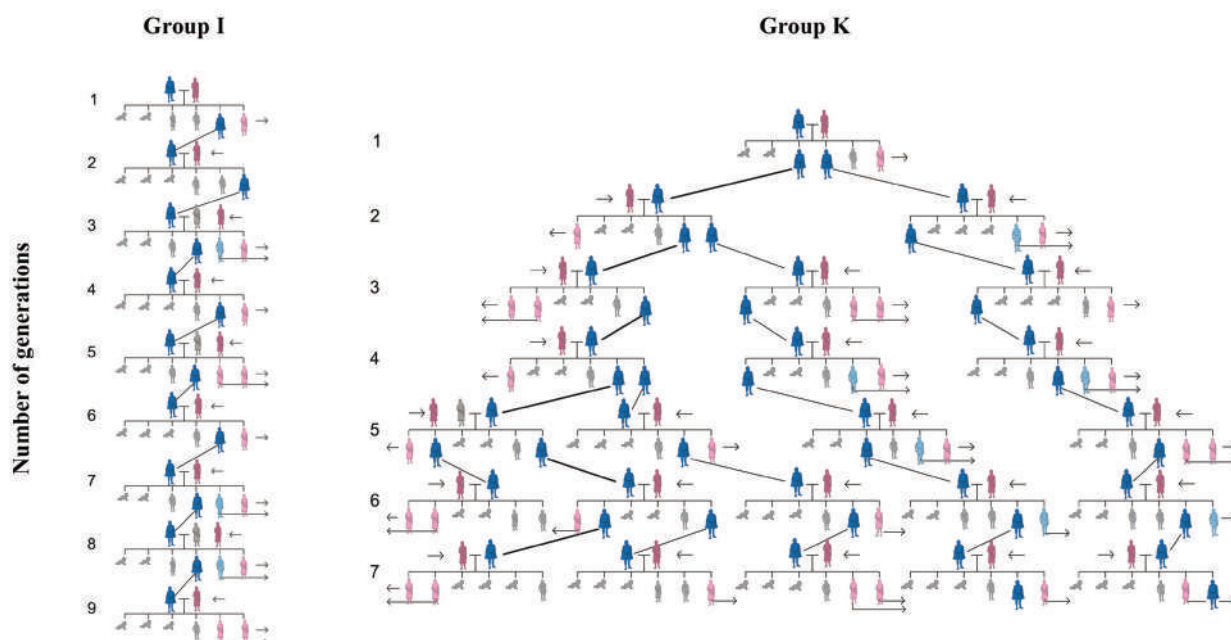

Figure 7. Comparison between two patrilineal models of descent applied to medium-sized group I and large group K. The nuclear family includes a male/female couple and six children, calculated through Bocquet-Appel and Masset’s regression formulas. The group I is compatible with a unilineal descent, while group K is too large and chronologically compressed to fit the same type of structure (mod. after Cardarelli *et al.* 2014b).

Slika 7. Primerjava med dvema patrilinealnima modeloma rodu, uporabljenima na srednje veliki skupini I in veliki skupini K. Nuklearna družina vključuje par moški-ženska ter šest otrok, obenem pa je osnovana z uporabo regresijskih enačb Bacquet in Masset. Skupina I je skladna z enolinijskim rodom, medtem ko je skupina K prevelika in traja dlje časa, zato ne ustreza enaki strukturi (prirejeno po Cardarelli *et al.* 2014b).

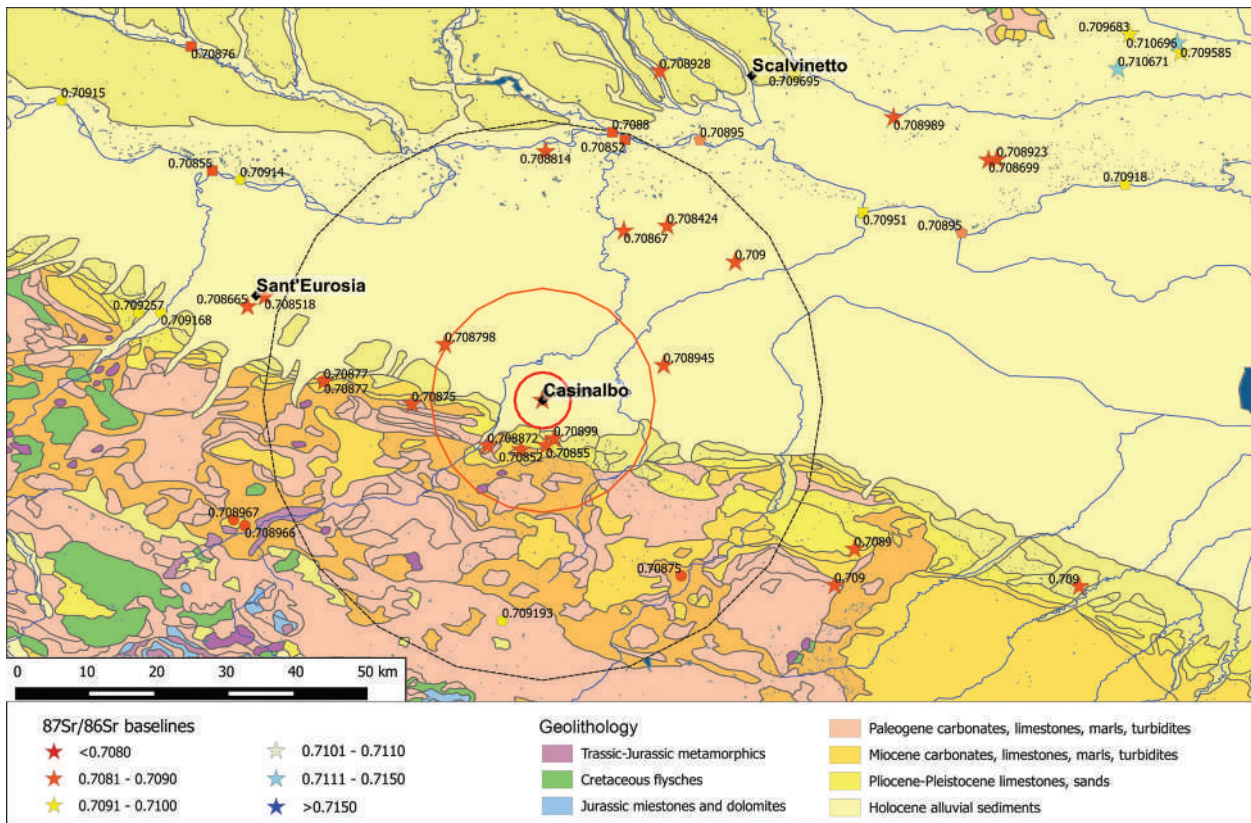

Figure 8. Casinalbo territory and biologically available strontium baselines (mod. after Cavazzuti *et al.* 2019a, 25). Stars represent the $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ territorial baselines obtained from vegetal/faunal samples, pentagons on Po river waters, squares on tributary river waters.

Slika 8. Območje Casinalba in temeljne vrednosti (baseline) biološko dostopnega stroncija (prirejeno po Cavazzuti *et al.* 2019a, 25). Zvezde predstavljajo osnovno podlago vrednosti $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$, pridobljeno z vzorci rastlin/živali, petkratniki z vzorci vode iz reke Pad in kvadrati z vzorci iz rečnih pritokov.

Strontium baselines for the territory surrounding Casinalbo, obtained from archaeological fauna, modern plants, snails, mineral/river waters, and soil, range between 0.7085 and 0.7089 within a radius of 5 km from the site, between 0.7084 and 0.7090 in the immediate hinterland (5–20 km) and between 0.7084 and 0.7090 in the broader hinterland (20–50 km). Such restricted variability of the strontium baselines at different distances reflects the overall geological homogeneity of the Emilian alluvial plain. On the one hand, such uniformity complicates the identification of the individuals' provenance; on the other hand, it simplifies the identification of 'outliers', and increases the probability of their 'foreign' origin. For this reasons, the analysis of the distribution of the individuals' $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values assumes a greater importance, as it enables the detection of an indigenous group (where

$^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values are denser) and non-indigenous individuals (the 'outliers' of the distribution; for a description of the principles and methods of the strontium isotope analysis see Cavazzuti *et al.* 2019a, and references included).

Samples have been taken from petrous bone of 24 individuals (adult males, adult or young females, *infans 1* subadults), selected among those which had previously been analysed from an osteological point of view. The results show that most of the individuals are compatible with Casinalbo and its hinterland's $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values, and only one male individual is clearly an outlier (Figure 9).

Regarding the three distributions (males, females, subadults), we observe that most of the adult males concentrate in a narrow range, while only two seem to be non-indigenous. Females and subadults are more dispersed,

as a consequence of differentiated provenances, although from the radius of the immediate or broader hinterland. This picture, in our opinion, is compatible with a patrilineal structure, in which males tend to stay in the place of origin (few are incomers), while a number of females are integrated in the community as a result of exogamic practices. The variability of subadults might also indicate that children were part of fosterage practices for reinforcing alliances, kinship ties, and mutual trust in order to prevent eventual conflicts. Another possibility, although less probable, is that the Casinalbo urnfield served not just the *terramara* itself, but also other nearby satellite settlements, in a radius of a few kilometres.

The results do not show any visible differences in mobility between individuals buried in large groups, medium-sized or small groups. However, a clue to the relationship between inequalities and mobility is revealed by differential mobility among female individuals with or without grave goods. As shown in figure 10, adult or young females with grave goods (ornaments, such as bronze pins) cluster in a very narrow range (0.7091–0.7092, with one exception), compatible with the immediate or broader hinterland (5–50 km), while those without grave goods seem more indigenous or from the immediate hinterland (5–20 km). This isotopic evidence might be interpreted in terms of more intense mobility among high-status females.

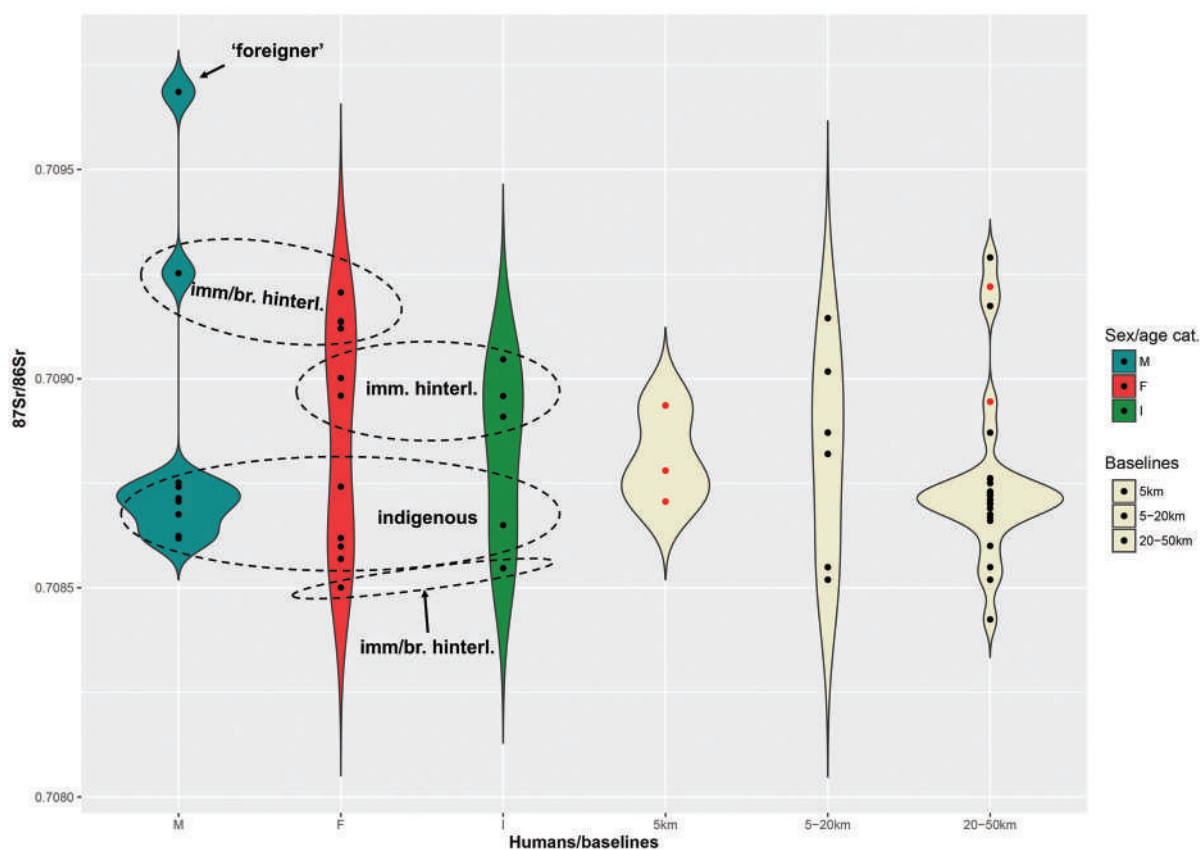

Figure 9. Violin plot. Distribution of the $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values among adult males (M), females (F), *infans 1* (I) cremations and 5 km (site catchment area), 5–20 km (immediate hinterland), 20–50 km (broader hinterland) environmental baselines at Casinalbo. Each black dot represents one sample, human or baseline; red dots among baselines represent archaeological fauna samples (after Cavazzuti *et al.* 2019a).

Slika 9. Violinski graf. Razporeditev vrednosti $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ kremiranih odraslih moških (M), žensk (F), majhnih otrok (I) in osnovna podlaga območij, oddaljenih do 5 km (območje neposredno okoli najdišča), od 5 do 20 km (neposredno zaledje), od 20 do 50 km (širše zaledje) od najdišča Casinalbo. Vsaka črna pika predstavlja en vzorec (človeške kosti/zoba ali temeljne vrednosti); rdeče pike predstavljajo vzorce arheoloških živali (prirejeno po Cavazzuti *et al.* 2019a).

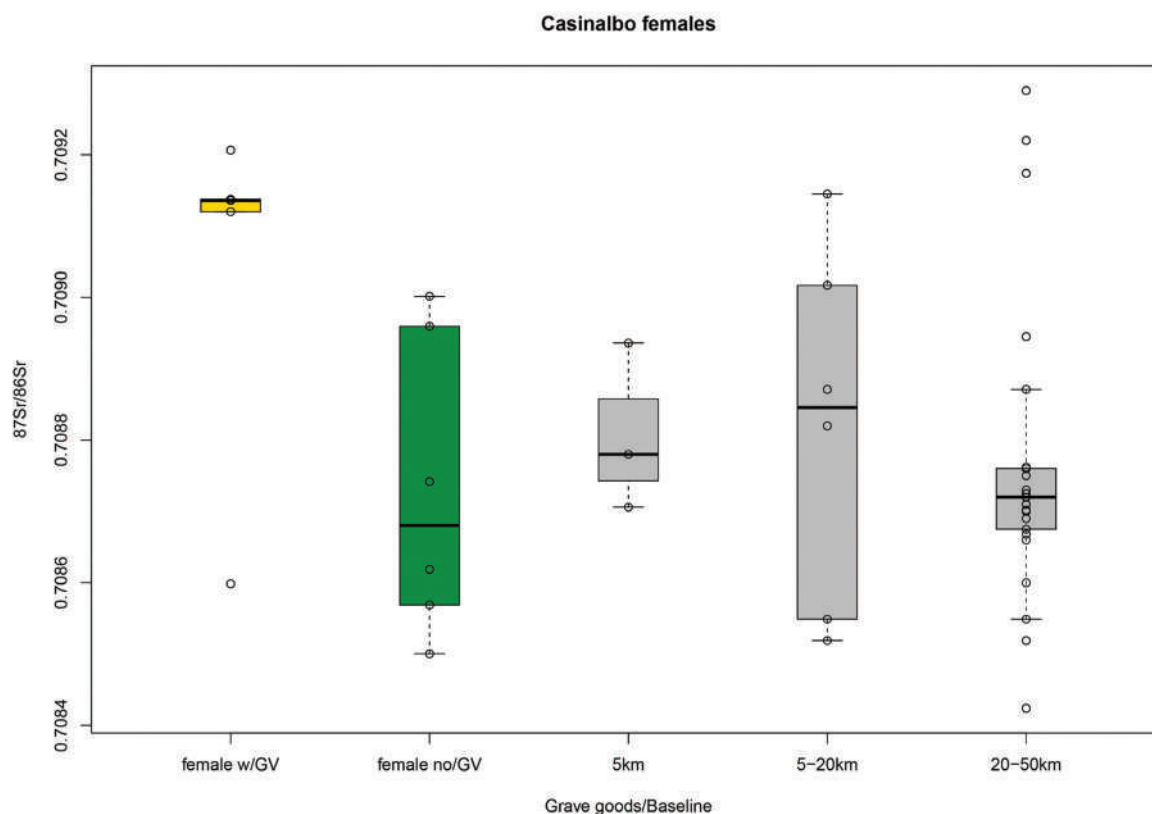

Figure 10. Boxplot. Distribution of the $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values among females with grave goods (yellow) and without grave goods (green) compared to the $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ baselines at different radii from Casinalbo. Three female individuals show similar more radiogenic values (> 0.7091) compared with the females without grave goods, who appear more compatible with the 5 and 5–20 km ranges and, therefore, more local.

Slika 10. Grafikon kvartilov. Razporeditev vrednosti $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ žensk z grobnimi pridatki (rumena) in brez grobnih pridatkov (zeleno) v primerjavi s temeljnimi vrednostmi (baseline) $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ter različnimi oddaljenostmi od najdišča Casinalbo. Tri osebe ženskega spola kažejo podobne, bolj radiogene vrednosti (> 0.7091) v primerjavi z osebami ženskega spola brez grobnih pridatkov, vrednosti katerih so bolj skladne z vrednostmi območij oddaljenosti do 5 km in od 5 do 20 km, kar nakazuje na lokalne prebivalke.

South-eastern Italy

The funerary evidence in south-eastern Italy dating back to the MBA and RBA is extremely rich and variegated; both inhumation and cremation are attested, in different artificial or natural contexts (e.g. Cazzella 2010; Pacciarelli 2012; Cazzella *et al.* 2017).

On the one hand, funerary monuments of different kinds, such as dolmens (e.g. Bisceglie, Cataldo 1995) or burial mounds (e.g. Giovinazzo, Lo Porto 1967; Princigalli 2010; Torre S. Sabina, Lo Porto 1963; 1993; Onnis 2010, 2011) contributed in the shaping the landscape. On the

other hand, apparently less visible contexts such as natural caves (e.g. Grotta Manaccora, Baumgärtel 1951; 1953; Recchia 1993; 1995) or artificial hypogea (e.g. Trinitapoli, see below), hosted hundreds of deceased persons and represented key places for the self-representation of south-eastern Italian communities. Moreover, from the very end of the MBA, a new burial rite is introduced. From this phase and throughout the Late Bronze Age, urn cremations are in fact attested at different sites, such as Canosa (Lo Porto 1997; 2004; Minozzi *et al.* 2006), Torre Castelluccia (Müller-Karpe 1960-1961; Lo Porto 1973; Gorgoglione 2002; Vanzetti, Borgognini Tarli 2003) and

Timmari (Quagliati, Ridola 1906; Mancinelli 2003; Cipolloni Sampò 1994; Vanzetti, Borgognini Tarli 2003).

Using the combination of archaeological, anthropological, and isotopic data, the two contexts of Trinitapoli-Madonna di Loreto (Tunzi Sisto 1999) and Toppo Daguzzo-tomba 3 (Cipolloni Sampò 1986; *ibid.* 1999) provide the best explanation for the emergence of prominent social segments in south-eastern Italy.

Trinitapoli (Barletta-Andria-Trani, Apulia)

Located in the Basso Tavoliere of Northern Apulia, Trinitapoli represents a *unicum* among Italian Bronze Age contexts for its extraordinary monumental structures, preserved materials, and human remains (Tunzi Sisto 1999; 2005). The site includes 15 artificial hypogea that were in use during the MBA.

In most cases, traces of fireplaces, ceramics, and food remains testify their use as ritual places. From the Late

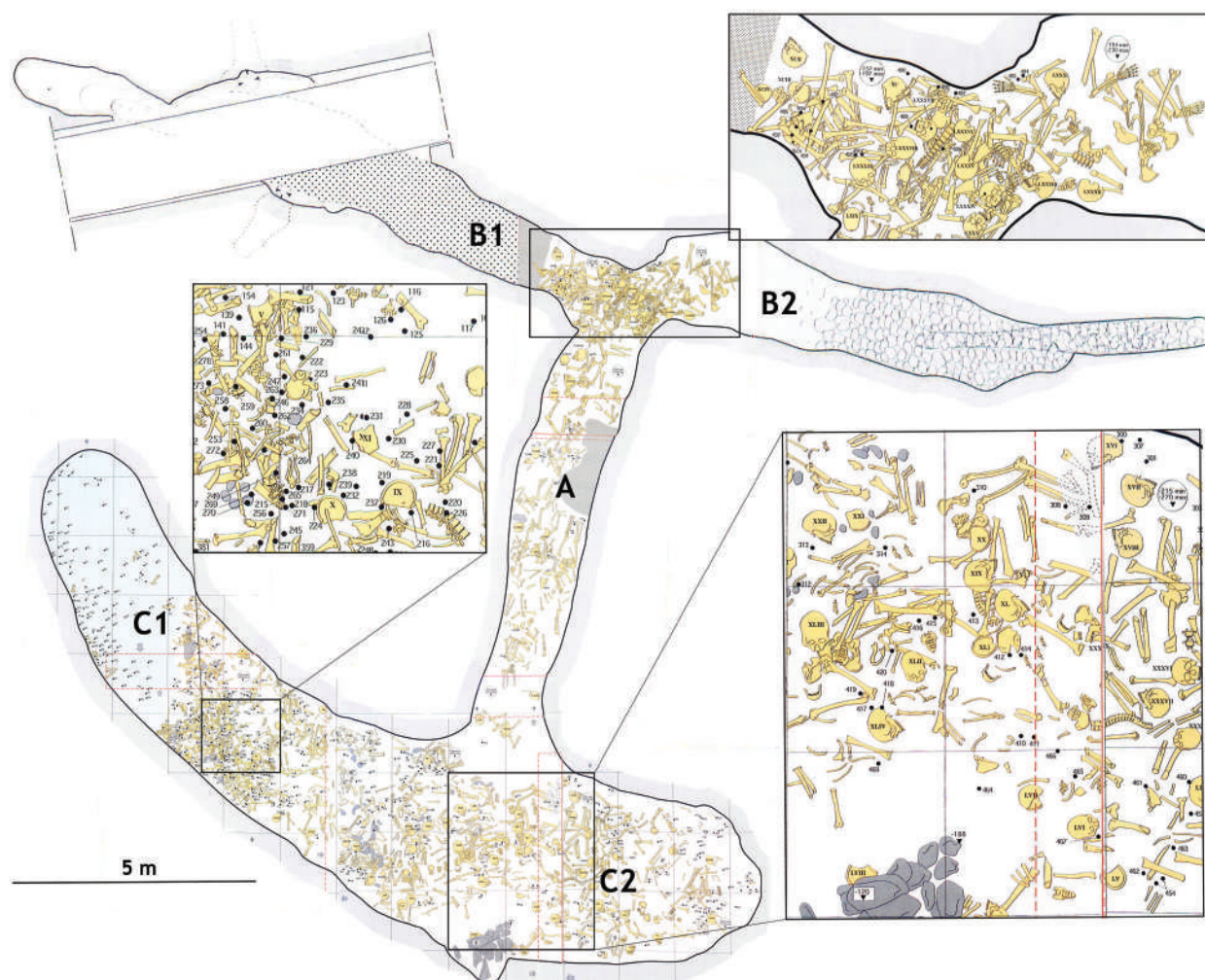

Figure 11. The “Ipogeo dei Bronzi” at Trinitapoli and the subdivision of the various internal areas (mod. after Tunzi Sisto 1999).

Slika 11. Hipogej »Ipogeo dei Bronzi« v Trinitapoliju in razdelitev različnih notranjih območij (prirejeno po Tunzi Sisto 1999).

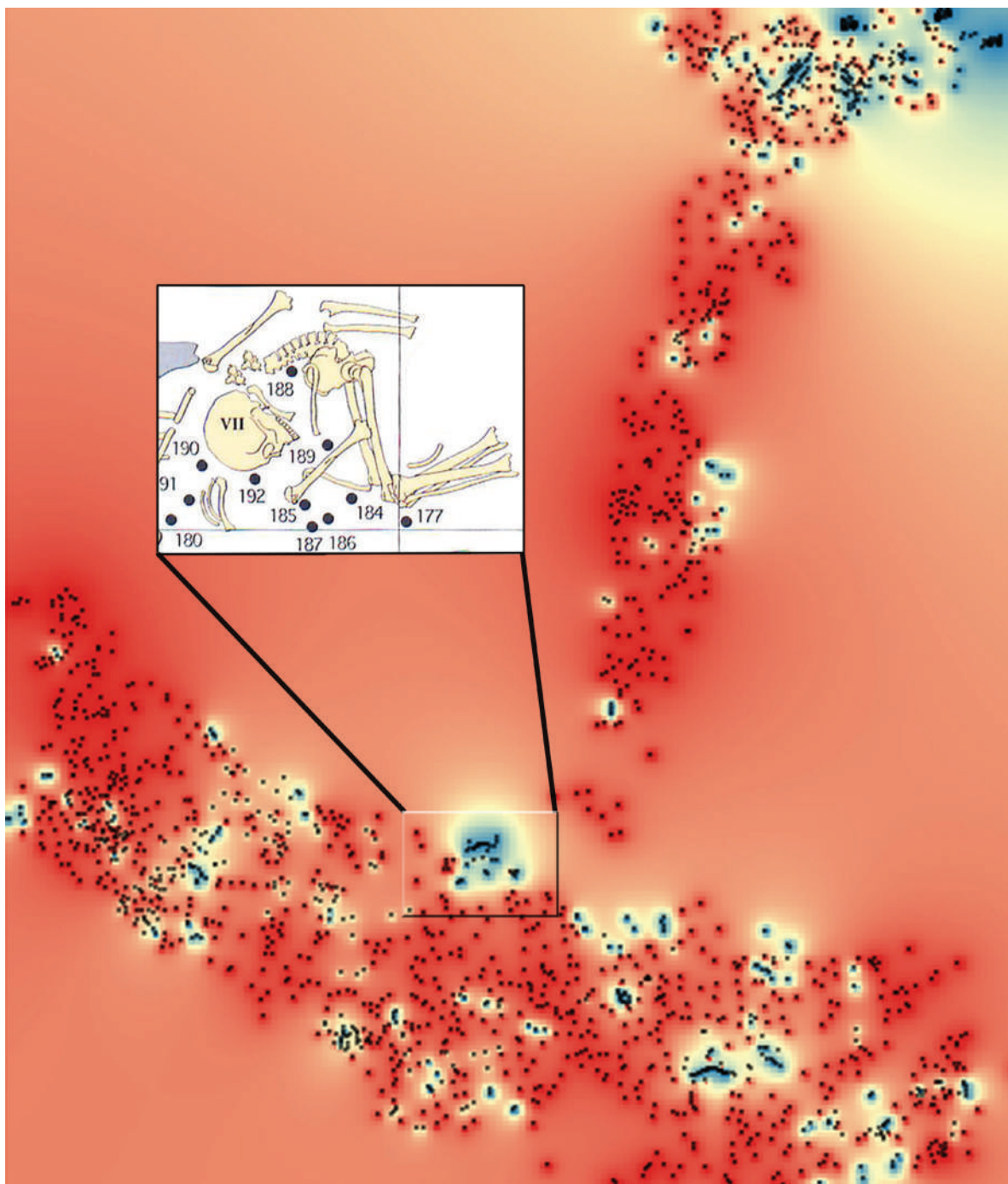

Figure 12. Anatomical connections inside the “Ipogeo dei Bronzi”. Each black dot is a human bone; blue zones represent groups of bones in close anatomical connections, while reddish areas represent disconnected bones. The “Lady of the Ambers” is highlighted in the rectangle.

Slika 12. Anatomske lege okostij znotraj hipogeeja »Ipogeo dei Bronzi«. Vsaka črna pika predstavlja človeško kost; modra območja predstavljajo skupino kosti v skoraj anatomski legi, medtem ko rdeča predstavljajo kosti, ki niso v anatomski legi. Tako imenovana »La signora delle ambre« je označena v pravokotniku.

Protoapennine/Apennine phase (MBA2-3), at least five hypogea were transformed from ritual places to collective tombs. Among these, four have bigger dimensions and an internal articulation of spaces (“Ipogeo dei Bronzi”, “Ipogeo degli Avori”, “Ipogeo dei Fermatrecce”, “Minervino”), while one is a small mono-chamber (“Ipogeo del Guardiano”). The grand architecture and the religious function of the early hypogea seem to have encouraged the ambition of the emerging groups to be buried in such evocative and sacred monuments (Tunzi Sisto 2005, 196–197).

Nowadays, most archaeological and anthropological data come from the “Ipogeo dei Bronzi”, which is also the largest among the funerary structures found at Trinitapoli. From a spatial point of view, this hypogeum is organised in three parts: the main chamber (Sector C, including C1 and C2), a major corridor (corridor A), and two minor corridors (corridors B1 and B2, the “*stomia*”; Figure 11). The human remains of approximately 194 individuals occupy the whole structure but with different densities and different states of preservation in each of the three areas (Minozzi *et al.* 1999, 296). The minimum number of 163 individuals counted by Minozzi and collaborators must be integrated with 31 additional individuals identified by Cenni and collaborators (Cenni *et al.* 1999, 304).

The chaotic bone assemblage observed at the “Ipogeo dei Bronzi” is not dissimilar to most of the other collective graves of central and southern Italy. The skeletal assemblages have not generally maintained their original anatomical connections as a consequence of the reiterate disposal of the dead, the need to make space, and possibly the ritual manipulation of some of the ancestors’ bones (Figure 12). In area C (chamber), there is the only case of a skeleton, the “Lady of the Ambers”, found anatomically articulated (except for the feet) along with her rich grave goods in their original positions.

The highest density of bones and anatomical connections are located at the tomb entrance (area B). Nevertheless, other small groups of bones are in undisturbed positions along the whole hypogeum. This means that the tomb hosted primary burials and that skeletons were subsequently disarticulated after the bodies decomposed, to make space for new depositions. Referring to the distribution of grave goods (weapons and female *parures*) and the anthropological data, Renato Peroni interpreted the “Ipogeo dei Bronzi” as a burial belonging to an élite

group that was hierarchically articulated in a principal *genus* and other subordinate segments (*clientes*; Peroni 1999).

Osteological analyses show interesting results. Of the c. 194 identified individuals, the prevalence of males (N=101) over females (N=51), undetermined sex adults (N=11), and undetermined sex subadults (N=31), clearly demonstrates the general “exclusive” nature of the hypogeum, as well as some important social criteria (sex and age) of selection in access. The overall scarcity of the *infans 1* (0–6 years of age) and *infans 2* (7–12 years of age) categories does not appear to be related to problems in conservation or documentation, but rather to the deliberate exclusion of some segments of the enlarged kinship group.

This view seems even more convincing if we look more closely at the spatial distribution of sex and age classes. In the area C1, which was the earliest to be occupied (MBA2-3), the ratio between adult males, females, adults of undetermined sex, and subadults (*infantes* and *juvenes*) is 41:32:5:15, a similar proportion to Casinalbo-group K (28:28:2:15), in terms of demographic composition, with the exception of an overrepresentation of the male component (adult individuals of unknown sex must be taken into consideration). All the other spaces (C2, A, B1, B2), which were occupied in the later phases, show a more marked dominance of the male component. Interestingly, moving away from the concentration of ‘richness’ in C1, the density of bones and the degree of manipulation progressively decreases, while the deviations from the ‘natural’ demographic composition of an “ideal” (inclusive) descent increase. At the confluence of the two *stomia* (B1 and B2), moreover, we observe a remarkable concentration of human skeletons, mostly males, with a significant number of anatomical connections and less fragmentation than everywhere else. Hence, it is very probable that these burials mark the final act and the closing of the tomb, maybe as a consequence of some sudden and disastrous event (Tunzi Sisto 1999, 210). The possibility that the group of male individuals buried in B1 and B2 was involved, in some way, in conflict episodes is also suggested by the high frequency of traumas on the skull, ribs and long bones (Minozzi *et al.* 1999, 302). Renato Peroni suggests that the “Ipogeo dei Bronzi” was in use for a time span of 250 years (Peroni 1999), namely ten generations. Although the period could be slightly over-

estimated, it is evident that the whole hypogeum includes more than a unilineal descent (single lineage), which theoretically should result in a maximum of ten male-female couples and at least ten subadults.

Even the group in C1 is demographically wider than a restricted, agnatic descent and, therefore, we must conclude that the tomb hosts the remains of an enlarged kinship, a ‘conical clan’, or of a richer lineage (C1) which included a consistent number of outsiders bound by some sort of dependency to the dominant descent (see also Vanzetti 2014, 82–84; Cardarelli 2015, 181–183). It is also possible that in Area C2, A and B, the under-representation of female and subadults could be attributed to a change in the criteria of inclusion. Perhaps, in the more recent phases, only the females and subadults connected to the dominant males had the right to be buried in the hypogeum.

The analysis of archaeological materials has determined that a noteworthy amount of ceramic and bronze objects, mostly concentrated in C1 and C2, can be ascribed to trans-Adriatic models (e.g. about the 50% of the vessels are close reproductions of Dalmatian models, spectacle spirals are a mainly female ornament typical of the eastern coast, and knives are very close to the Albanian versions of Aegean types; Tunzi Sisto 1999; Peroni 1999; Vanzetti 1999; Cataldo 1999; Onnis 2011; Arena *et al.* 2018; Arena *et al.* 2020). However, we have no data about the residential patterns of the “Ipogeo dei Bronzi” to confirm or deny the presence of immigrants from the Balkan Peninsula. Interestingly, from the nearby “Ipogeo degli Avori”, the strontium isotope analysis on bone and tooth enamel of six individuals suggests that four of them were non-locals, possibly from Albania, the Balkans, or most notably, Greece (Bos 2005).

At Mycenae, strontium isotope analysis performed on eleven individuals of the Grave Circle A, have revealed the presence of three probable non-locals whose isotopic signatures differ from the local one, which ranges from 0.708181 up to 0.708353; of these three, two are adult females (Nafplioti 2008, 289). A. Nafplioti suggests this could be the effect of alliance policies of high-status élites, consolidating their power and social position through marriage with foreign women. Although it is impossible to determine the exact geographic provenance of the non-locals through isotopic signatures, it is important to remark that two of the non-locals at the “Ipogeo degli

Avori” (Sample id: 48 and 214A) have an isotopic ratio at least compatible with that of Mycenae (respectively 0,70812 and 0,70822; Bos 2005, 117).

Individual movements between Greece and south-eastern Italy are not impossible, especially in the Middle Bronze Age, and especially in the light of the Aegean pottery found all along the coastal line of Apulia to Gargano (Jones *et al.* 2014).

Although the isotopic sample is limited, we have a strong impression that Trinitapoli took advantage of its geographic position in building trans-coastal exchanges and alliances, perhaps for the control of the maritime passage. These relationships might have been decisive in the construction of a more centralised power, and control of the élites over the subordinates.

Toppo Daguzzo (Matera, Basilicata)

Tomb 3 at Toppo Daguzzo is the best investigated among a group of chamber tombs and is located on the side of a hilltop, near the Bronze Age settlement (Cipolloni Sampò 1986; 1999). On the plateau of the “acropolis” the surveys have revealed the dispersion of Mycenaean pottery fragments (LH IIIB/C-IIIC, 13th–12th century BC), which could be related to the presence of a structure that has not been fully investigated.

Tomb 3 is composed of a 10 m long *dromos*, a *stomion*, and a wide rectangular chamber that hosts the human remains of 11 individuals (6 adult males, 4 adult females, and 1 infant) and has been dated to the second half of 15th-beginning of the 14th century BC (MBA3; Figure 13).

The grave spans approximately 50 years, namely two or three generations (Recchia 1999). Every male deposition is accompanied by at least one weapon (one or more daggers, or one sword) and female burials by amber or glass ornaments. The topographic “isolation” of such a rich social group has been related to the motivation to distinguish itself from the rest of the community. This evidence, in addition to the structural similarities (*dromos* + *stomion* + chamber) with Mycenaean chamber tombs, has been interpreted as an emulation of Aegean aristocracies (Cipolloni Sampò 1986, 7).

The anthropological analysis on the 11 individuals ascertained 5.9% of caries and a 0.7% of dental abscesses,

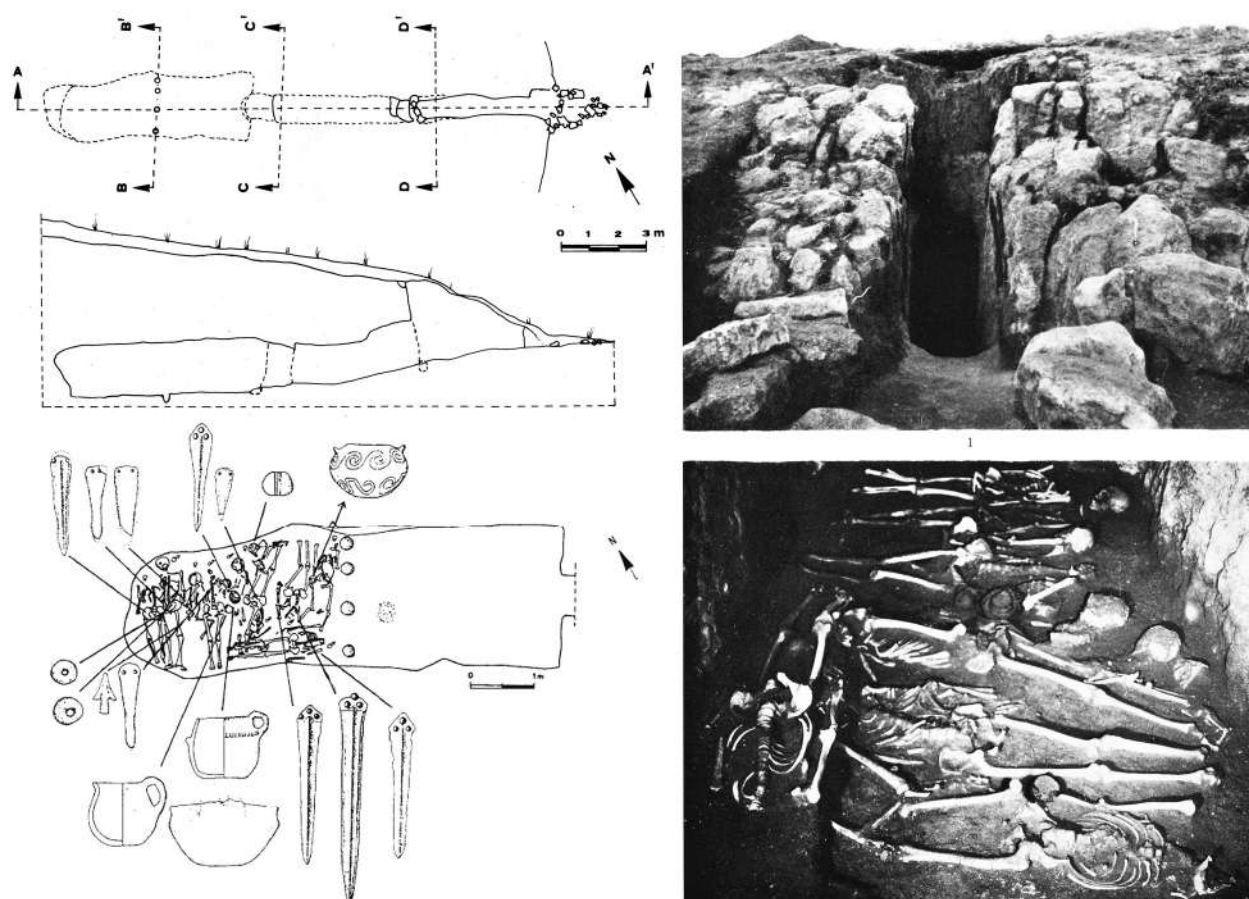

Figure 13. Tomb 3 at Toppo Daguzzo. On the bottom left the distribution of skeletons and grave goods in the chamber (mod. after Cipolloni Sampò 1986 and Recchia 1999).

Slika 13. Grobnica 3 v Toppo Daguzzo. Levo spodaj je prikazana razporeditev okostij in grobnih pridatkov v kamri (prirejeno po Cipolloni Sampò 1986; Recchia 1999).

whereas the average occurrence in Bronze Age Italy is higher (6.7% and 1.3% respectively). A similar discrepancy between the *élite* and the rest of the population has been observed between the Grave Circle B individuals at Mycenae and the average of the rest of the Bronze Age populations of Greece (6.2% caries against 8%; 2.4% abscesses against 4.5% of the Greek average; Minozzi *et al.* 1994). Although caries, abscesses, and ante-mortem tooth loss should be analysed in relation to age, these data may suggest a correlation between dental health and social status. Concerning traumatic injuries, the percentage of injured individuals found at Toppo Daguzzo (25%) is much higher in comparison with the Italian average (8.8%; Minozzi *et al.* 1994). Again, this is to be seen in a

comparable trend, although to a lesser degree, in Greece, where the percentage at Grave Circle B (17.5%) exceeds the Greek average (15.8%). Hence, it may be possible to interpret this higher incidence of traumatic events with a major involvement of eminent social segments in war practices.

In the fortunate case of Toppo Daguzzo, the preserved collagen has allowed for both mitochondrial DNA and paleodiet analysis. Molecular data seem to confirm the familiar chamber burial hypothesis. Two individuals distinguish themselves by having the same genetic mutation, and at least two others are identical to Andersons' reference sequence (Maffei 1994, 382).

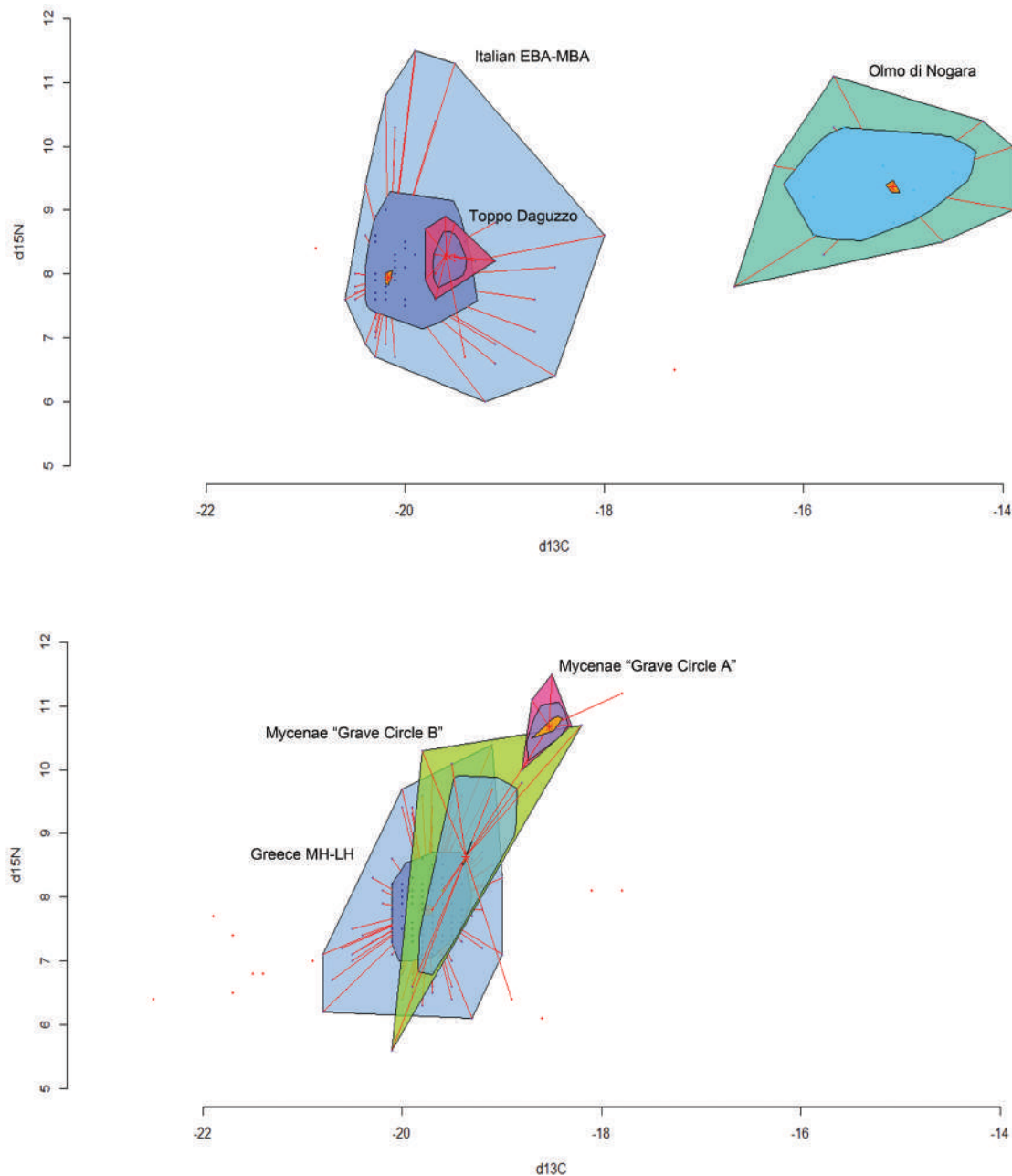

Figure 14. Bagplots representing stable isotope ($\delta^{15}\text{N}$ and $\delta^{13}\text{C}$) variability in Bronze Age Italy (at the top) and MH-LH Greece (at the bottom). Compared to MH-LH Greece, $\delta^{15}\text{N}$ data in EBA-MBA Italy do not show significant variations among different communities and social groups. Differences mostly appear at an individual level (Source: Richards, Hedges 2008; Triantaphyllou *et al.* 2008; Tafuri *et al.* 2009; Petroutsa, Manolis 2010; Varalli *et al.* 2016).

Slika 14. Vrečasti graf predstavlja raznolikost vrednosti stabilnih izotopov ($\delta^{15}\text{N}$ and $\delta^{13}\text{C}$) iz bronaste dobe v Italiji (zgoraj) ter v srednje in pozno heladskem obdobju v Grčiji (spodaj). V primerjavi s srednje in pozno heladskim obdobjem v Grčiji $\delta^{15}\text{N}$ v zgodnji in srednji bronasti dobi v Italiji ne kaže pomembnih razlik med različnimi skupnostmi in družbenimi skupinami. Razlike so večinoma opazne na ravni posameznih oseb (vir podatkov: Richards, Hedges 2008; Triantaphyllou *et al.* 2008; Tafuri *et al.* 2009; Petroutsa, Manolis 2010; Varalli *et al.* 2016).

Tafuri et al.'s study of stable isotopes shows a relatively restricted variability of carbon and nitrogen values, especially in comparison to Olmo di Nogara, whose rich quantities of both isotopes is due to millet consumption and possibly to a higher protein intake (Tafuri *et al.* 2009). The authors suggest that at Toppo Daguzzo plants such as wheat and barley most likely provided 65–70% of the protein requirement, and consequently, the consumption of meat and fish was perhaps only of minor importance, which is particularly curious for a group that has all the characteristics of a Bronze Age elite. Interestingly, Toppo Daguzzo $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ averages do not statistically differ from other Early and MBA Italian populations (excluding Olmo di Nogara), where there are no manifest archaeological traces of high status groups (Arano, Grotta Misa, Grotta dello Scoglietto, Felcetone; Varalli *et al.* 2016, 4; Figure 14).

Isotopic data collected from Bronze Age Greece, instead, show clearly differentiated diets relating to the aristocratic context of Mycenae Grave Circles compared to other MH and LH sites (Richards, Hedges 2008; Triantaphyllou *et al.* 2008; Petroutsa, Manolis 2010). Grave Circle B, and to a greater extent, Grave Circle A show higher carbon and nitrogen values, indicating a significant protein intake from meat and very likely marine food up to 20–25% for some individuals, as suggested by Richards and Hedges.

Conclusive remarks: what does bioarchaeology tell us about social stratification in Middle-Late Bronze Age Italy?

In our opinion, the synthetic panorama of the bioarchaeological data from the four key sites considered here demonstrates that, at the transition between Middle and Late Bronze Age, village communities were characterised by a striking internal variability among different co-residential social segments. Despite the limited genetic data, osteological and demographic analyses, the evidence suggests that, in general, kinship ties were the primary criterion for clustering the deceased into the funerary space. The variability in terms of number of burials, access to the burial space (inclusion/exclusion of subadults, in particular, but also of females), frequency of traumas and pathologies among these groups, substantially confirms the observations derived from other archaeological indicators (grave goods), and show that the major-

ity of communities converged towards a general model in which stratification was the common structural trait across the whole peninsula. Obviously, the amplitude of the inequalities varies from site to site, especially between nodal centres and smaller villages, as well as from region to region, as a consequence of different socio-economic backgrounds and cultural manifestations of social hierarchies.

It is therefore clear that competition at various levels existed not only among different communities, villages, or tribes (Cardarelli 2015, 188), but also inside the community itself. The data from the *terramaras* at Casinalbo suggest that this kind of dynamic was also operating inside small centres.

Our overview shows that the basic pre-conditions for groups to emerge were: *a*) the demographic power of the enlarged kinship and the capacity to maintain large numbers throughout the generations (see also Cazzella, Recchia 2006, 760); *b*) involvement and success in warfare, and the consequent capacity for redistributing the spoils of war (also facilitated by the power of gathering a wide demographic base); *c*) a high degree of connectivity with regional and supra-regional networks and a fast, frequent, and stable interconnection with other emerging groups in the hinterland and in more distant (even remote) nodes of the networks.

Other functions were probably attributed to the dominant groups, such as religious or economic roles, but these appear less discernible from a bioarchaeological perspective.

Despite the emphasis on internal competition, which probably represented a sort of common structural mechanism for social development, emerging groups in Italian contexts of this period seem nonetheless still rather distant from the model of aristocracy that is clearly visible, for example, in the more complex organisms of the Aegean. Except for Toppo Daguzzo, all other local emerging groups are integrated in (a more or less inclusive) collective space, although they emphasise their identity by clustering in specific areas of the necropolis/hypogeum. At Olmo di Nogara, Casinalbo, and perhaps at Trinitapoli-Ipogeo dei Bronzi we see the rise of these kinship groups, which seem to organise themselves through a descent system very similar to what we know as 'conical clan' (see also new data from Trinitapoli from Arena *et al.*

2020). However, their diet, in terms of protein intake, as well as the general living conditions (pathologies, physical stress), do not show substantial differences, when compared to individuals without indicators of prestige.

By contrast, Toppo Daguzzo Tomb 3 shows an élite group more involved in the process of emulating Aegean or Eastern Mediterranean aristocracies, at least for what concerns the monumentality of the tomb and the will of distinguishing itself from the rest of the community. Their distinctive lifestyle (participation in armed conflicts, access to prestige goods), their perhaps slightly privileged life conditions (better dental health), however, did not include a high protein intake. While Mycenaean aristocracies could eat more meat than ‘commoners’ and marine food plausibly once or twice per week, the Italian élite did not have significant access to this kind of ‘luxury’.

Besides all these considerations, already emphasised by a number of scientific contributions, the new isotopic data about the mobility of people stimulate a wider reflection on the dynamics of the emergence and stabilisation of new power structures. As documented at Casinalbo and Trinitapoli, where this kind of analyses have been carried out, exogamy was a systematic strategy for establishing connections. The possibility of incorporating high-status women from outside was crucial in order to institute or reinforce not only political/military alliances, but also exchange routes and, consequently, to reaching the social position for exercising the ‘redistributive power’ typical of the emerging governance organisms.

In other Bronze Age key contexts, such as the cemetery at Scalvinetto (*terramara* at Fondo Paviani, northern district of the Terramare system), almost 50% of the analysed individuals were not indigenous (Cavazzuti *et al.* 2019a, 33–34). The immigrated people are, again, mostly women, who reached the ‘central place’ of Fondo Paviani from a variety of places, during late childhood or early adolescence (therefore, in the age of marriage).

In our view, it was exactly the interplay between the investment in mobility (especially women’s mobility) and in kinship ties that was the most successful strategy of emerging groups. The balance between *mobility*, represented by interconnections, and *stability*, embodied by enduring ties with kinship and tradition, created the political legitimization of power and its hereditary transmission.

Using the language of sociology, the Bronze Age élites produced persistent “interorganisational” alliances with other élites (Mann 1986; López 2013). This dynamic was probably favoured by the idea that these emerging groups were sharing the same social challenge (competition) and the same objectives, thus creating a common *ethos*, a sort of “homophily”, *sensu* Rogers (Rogers 2003; McPherson *et al.* 2001). This state generated a power structure in which the leaders used their resources and their common system of values to establish barriers that made it more and more difficult for people from outside or at the bottom of the social hierarchy to participate in the governance of the society in general, while at the same time this structural state of competition produced constant rivalries with other élite groups.

This theoretical framework finds a striking correspondence in the isotopic data from the well-known centre of Frattesina, located along the Po river Delta. The site arose during the 12th century BC and progressively became a prominent hub linking continental Europe and the Mediterranean, as evidenced by the remarkable variety of exotic materials and commodities discovered. Recent strontium isotope analyses on the related cemetery (Le Narde) have highlighted considerable ‘inequality’ of mobility patterns among different social segments. Mobility is more frequent among the ‘richer’ burials, while unfurnished burials belong to indigenous individuals (Figure 15).

Interestingly, almost all the ‘rich outsiders’ likely came from the hinterland (within 50 km from the site) and not from remote regions. This evidence seems to contradict the presence of exotic commodities, which marks Frattesina as one of the most “international centres” of LBA Italy. However, as we proposed in the original contribution (Cavazzuti *et al.* 2019b), the interchange between élite groups in that territorial node was crucial to re-organise stable political ties in the region after the collapse of the Terramare settlement system and legitimate the new actors in the mutated Mediterranean network of the 12th–11th centuries BC. Thanks to the bioarchaeological and biogeochemical analyses, therefore, the hypothesis that Frattesina was an “*emporium*” favoured by the presence of Eastern Mediterranean traders or aristocracies, previously advanced by some scholars (e.g. Bietti Sestieri 2008, 17), now appears much less probable.

These new bioarchaeological approaches are positively contributing to integrate and, sometimes, modify our

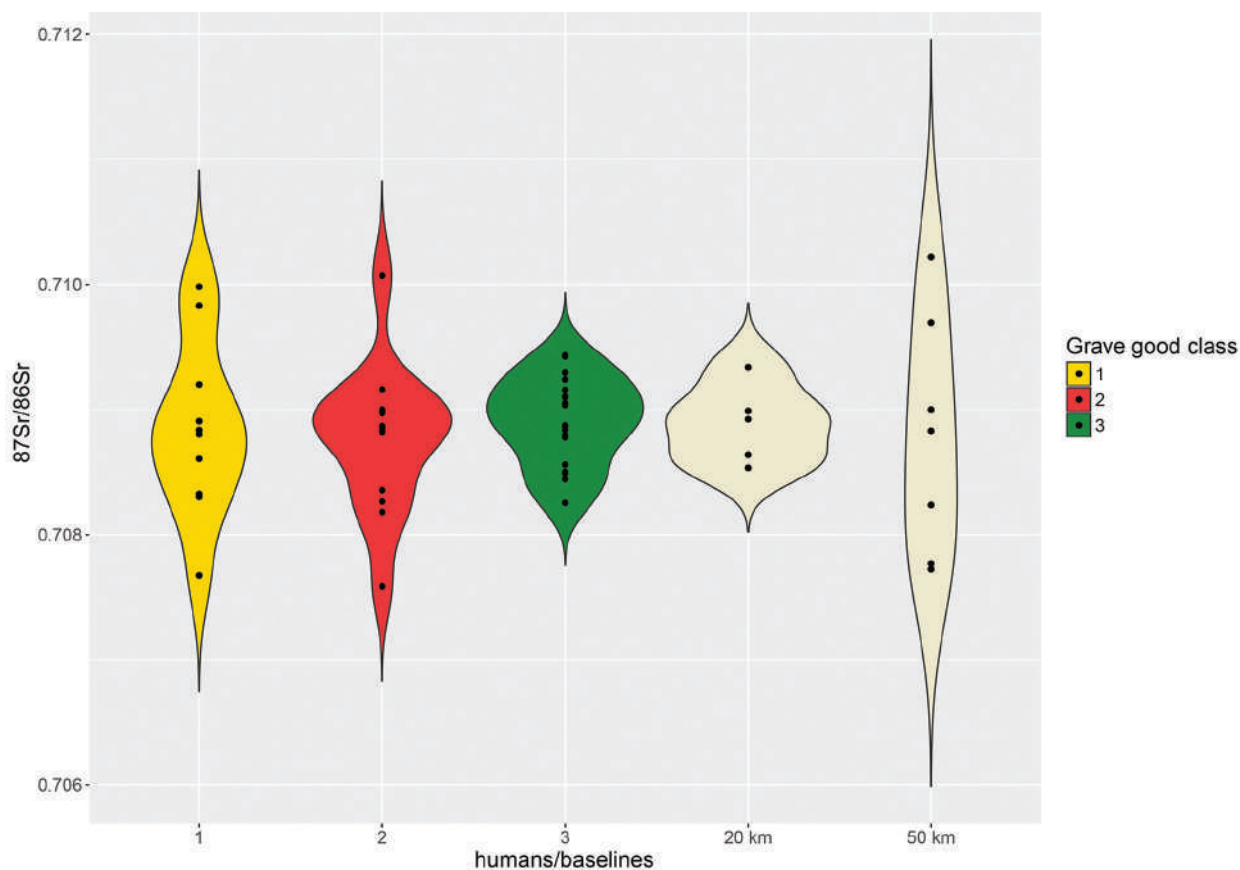

Figure 15. Distribution of the $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values among Le Narde di Frattesina's richest burials ("class 1", in the yellow violin plot), less rich burials ("class 2", in the red violin plot), and burials with no grave goods ("class 3" in the green violin plot) compared with 0-20 km (immediate hinterland) and 20-50 km (broader hinterland) environmental baselines. Each black dot represents one sample, human or baseline. The more variable of provenances among richer burials is indicated by the broader amplitude of the strontium isotope data in the yellow and red violins (after Cavazzuti *et al.* 2019b).

Slika 15. Razporeditev vrednosti $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ najbogatejših pokopov iz Le Narde v Frattesini (»razred 1« v rumenem violinskem prikazu), manj bogatih pokopov (»razred 2« v rdečem violinskem prikazu) in pokopov brez grobnih pridatkov (»razred 3« v zelenem violinskem prikazu) ter osnovne podlage območja oddaljenosti od 0 do 20 km (neposredno zaledje) in območja oddaljenosti od 20 do 50 km (širše zaledje). Vsaka črna pika predstavlja en vzorec (človeške kosti/zoba ali temeljne vrednosti). Bolj raznolik izvor med bogatimi pokopi je nakazan s širšim razponom vrednosti izotopov stroncija v v rumenem in rdečem violinskem prikazu (prirejeno po Cavazzuti *et al.* 2019b).

general picture of social dynamics during prehistory. What Kristian Kristiansen has defined as the "third science revolution in archaeology" (Kristiansen 2014) amplifies considerably our potential to capture the nuances of the archaeological record. Undoubtedly, the Italian contexts still lack an extensive analysis of aDNA series. When the genetic landscape is finally available, it will probably trigger further discussions on the theme of social stratification, and its connection with kinship,

ancestry, and ethnicity, similarly to what is happening in other regions of Europe.

Acknowledgements

We thank the journal's editors, and in particular, Brina Škvor Jernejčič, as well as the anonymous reviewers for their useful comments. Many thanks are addressed to Fiona Thompson and Maja Sužnik for English proofreading of the manuscript.

References / Literatura

- ALLENTOFT, M. E., M. SIKORA, K. G. SJÖGREN, S. RASMUSSEN, M. RASMUSSEN, J. STENDERUP, P. B. DAMGAARD, H. SCHROEDER, T. AHLSTRÖM, L. VINNER, A-S. MALASPINAS, A. MARGARYAN, T. HIGHAM, D. CHIVALL, N. LYNNERUP, L. HARVIG, J. BARON, P. DELLA CASA, P. DĄBROWSKI, P. R. DUFFY, A. V. EBEL, A. EPIMAKHOV, K. FREI, M. FURMANEK, T. GRALAK, A. GROMOV, S. GRONKIEWICZ, G. GRUPE, T. HAJDU, R. JARYSZ, V. KHARTANOVICH, A. KHOKHLOV, V. KISS, J. KOLÁŘ, A. KRIISKA, I. LASAK, C. LONGHI, G. MCGLYNN, A. MERKEVICIUS, I. MERKYTE, M. METSPALU, R. MKRTCHYAN, V. MOISEYEV, L. PAJA, G. PÁLFI, D. POKUTTA, Ł. POSPIESZNY, T. D. PRICE, L. SAAG, M. SABLIN, N. SHISHLINA, V. SMRČKA, V. I. SOENOV, V. SZEVEŘENYI, G. TÓTH, S. V. TRIFANOVA, L. VARUL, M. VICZE, L. YEPISKOPOSYAN, V. ZHITENEV, L. ORLANDO, T. SICHERITZ-PONTÉN, S. BRUNAK, R. NIELSEN, K. KRISTIANSEN, E. WILLERSLEV 2015, Population genomics of Bronze Age Eurasia. – *Nature* 522, 167–174.
- ARENA, A., A. CARDARELLI, A. M. TUNZI 2018, L'area dei castellieri del *Caput Adriae* e l'ambito adriatico nel Bronzo Medio e Recente. – V / In: Borgna, E., P. Càssola Guida, S. Corazza (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria del Caput Adriae*, Studi di Preistoria e Protostoria 5. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 301–308.
- ARENA, A., V. BARBARIĆ, A. CARDARELLI, B. GOVEDARICA, I. RADIĆ ROSSI, A. M. TUNZI 2020, The Adriatic Sea and the interactions between its two shores during the late Early and Middle Bronze Age. – *Rivista di Scienze Preistoriche* 70, 245–257.
- AARENA, F., GUALDI-RUSSO, E., OLSEN, J., PHILIPPSEN, B., MANNINO, M. 2020, New data on agro-pastoral diets in southern Italy from the Neolithic to the Bronze Age. – *Archaeological and Anthropological Science* 12(10), 1–15.
- BAIONI, M. 2001, La necropoli dell'antica età del Bronzo di Sorbara (Asola – MN). – *Quaderni di Archeologia del Mantovano* 2, 41–90.
- BARATELLA, V., M. CUPITÒ 2015, Le tombe a incinerazione della necropoli di Olmo di Nogara (Verona). Una revisione cronologica dei materiali ceramici. – V / In: Leonardi, G., V. Tiné (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria Del Veneto*, Studi Di Preistoria e Protostoria 2. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 341–348.
- BAUMGÄRTEL, E. 1951, The Cave of Manaccora, Monte Gargano. Part I: the Site. – *Papers of the British School at Rome* XIX, 23–42.
- BAUMGÄRTEL, E. 1953, The Cave of Manaccora, Monte Gargano. Part II: the Contents of Three Archaeological Strata. – *Papers of the British School at Rome* XXI, 1–31.
- BELLINTANI, P. 1987, I materiali dell'insediamento dell'età del Bronzo di Canàr (Castelnovo Bariano - Rovigo): le raccolte di superficie. – *Padusa* 23, 147–188.
- BERNABÒ BREA, M., A. CARDARELLI, M. CREMASCHI 1997, *Le Terramare. La più antica civiltà padana*. – Milano, Electa.
- BERNABÒ BREA, M., A. CARDARELLI, M. CREMASCHI 2018, L'Emilia tra antica e recente età del Bronzo. – V / In: Bernabò Brea, M. (ur. / ed.), *Preistoria e Protostoria Dell'Emilia Romagna*, Studi Di Preistoria e Protostoria 3. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 9–32.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 2008, L'età del bronzo finale nella penisola italiana. – *Padusa* 44, 7–54.
- BIETTI SESTIERI, A. M., L. SALZANI, C. GIARDINO, G. VERLY 2013, Ritual treatment of weapons as a correlate of structural change in the Italian LBA communities: the bronze hoard of Pila del Brancon (Nogara, Verona). – *Rivista di Scienze Preistoriche* 63, 155–169.
- BOCQUET-APPEL, J.-P., C. MASSET 1982, Farewell to paleodemography. – *Journal of Human Evolution* 11, 321–333.
- BOCQUET, J.-P., C. MASSET 1977, Estimateurs en paléodémographie. – *L'Homme* 4, 65–90.
- BOS, K. I. 2005, *Trinitapoli: a preliminary evaluation of the human skeletal material recovered from a Middle Bronze Age Burial Site in Southern Italy* (Neobjavljeni)

- magistrsko delo / Unpublished Master Thesis, McMaster University). – Hamilton, Canada.
- CANCI, A., D. CONTURSI, G. FORNACIARI 2005, La necropoli dell'età del bronzo di Olmo di Nogara (Verona): primi risultati dello studio paleopatologico. – V / In: Salzani, L. (ur. / ed.), *La necropoli dell'età del Bronzo all'Olmo di Nogara*. – Verona, Museo Civico di Storia Naturale, 495–501.
- CANCI, A., M. CUPITÒ, M. L. PULCINI, L. SALZANI, G. FORNACIARI, M. A. TAFURI, G. DALLA ZUANNA 2015, La necropoli della media e recente Età del bronzo di Olmo di Nogara (Verona). Risultati della ricerca osteoarcheologica, paleochimica e paleodemografica. – V / In: Leonardi, G., V. Tiné (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria Del Veneto*, Studi Di Preistoria e Protostoria 2. – Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze, 327–340.
- CARANCINI, G. L. 2019, La lezione di metodo di Renato Peroni e la sua visione della protostoria come evoluzione della dialettica dei gruppi sociali: dalla comunità di villaggio alla vigilia delle società di classi. – *Ostraka XXVII/2018*, 23–33.
- CARDARELLI, A. 2009, The collapse of the Terramare culture and growth of new economic and social systems during the Late Bronze Age in Italy. – *Scienze dell'Antichità* 15, 449–519.
- CARDARELLI, A. 2014, *La necropoli della Terramara di Casinalbo* – Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 15. – Firenze, All'Insegna del Giglio.
- CARDARELLI, A. 2015, Different forms of social inequalities in Bronze Age Italy. – *Origini* 38, 151–200.
- CARDARELLI, A. 2018, Before the city: the last villages and proto-urban centres between the Po and Tiber rivers. – *Origini* 41, 349–373.
- CARDARELLI, A., I. TIRABASSI 1997, Le necropoli delle Terramare emiliane. – V / In: Bernabò Brea, M., A. Cardarelli, M. Cremaschi (ur. / eds.), *Le Terramare. La più antica civiltà padana*. – Milano, Electa, 677–697.
- CARDARELLI, A., D. LABATE, G. PELLACANI 2006, Oltre la sepoltura. Testimonianze rituali ed evidenze sociali dalla superficie d'uso della necropoli della terramara di Casinalbo (MO). – V / In: *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni*. – Firenze, All'Insegna del Giglio, 624–642.
- CARDARELLI, A., G. PELLACANI, V. POLI 2014a, Cronologia. – V / In: Cardarelli, A. (ur. / ed.), *La necropoli della Terramara di Casinalbo*. – Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 15. – Firenze, All'Insegna del Giglio, 575–668.
- CARDARELLI, A., C. CAVAZZUTI, G. PELLACANI, V. POLI, L. SALVADEI 2014b, Confronto fra dati archeologici e antropologici e analisi distributive. – V / In: Cardarelli, A. (ur. / ed.), *La necropoli della Terramara di Casinalbo*. – Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 15. – Firenze, All'Insegna del Giglio, 709–773.
- CARDARELLI, A., C. CAVAZZUTI, M. FRITZL, M. GAVRANOVIĆ, T. HAJDU, V. KISS, K. KOHLER, G. KULCSÁR, E. MELIS, K. REBAY-SALISBURY, G. SZABÓ, V. SZEVERÉNYI 2020, The connections between the plains of the Po and the Danube during the Bronze Age seen through the spread of the 'urnfield model'. – *Rivista di Scienze Preistoriche* 70, 231–243.
- CATALDO, L. 1995, I reperti del dolmen la Chianca di Bisceglie nel Museo Archeologico di Bari. – *Taras XV*, 2, 263–274.
- CATALDO, L. 1999, I materiali di corredo. La ceramica. – V / In: Tunzi Sisto, A. M. (ur. / ed.), *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi, 234–253.
- CATHCART, A. 2006, *Kinship and Clientage. Highland Clanship, 1451–1609*. – *The Northern World* 20. – Leiden, Boston, Brill.
- CAVAZZUTI, C., L. SALVADEI 2014, I resti umani cremati dalla necropoli di Casinalbo. – V / In: Cardarelli, A. (ur. / ed.), *La necropoli della Terramara di Casinalbo*. – Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 15. – Firenze, All'Insegna del Giglio 669–708.
- CAVAZZUTI, C., R. SKEATES, A. R. MILLARD, G. NOWELL, J. PETERKIN, M. BERNABÒ BREA, A. CARDARELLI, L. SALZANI 2019a, Flows of people in villages and large centres in Bronze Age Italy through strontium and oxygen isotopes. – *PLoS One* 14, 1–43.

- CAVAZZUTI, C., A. CARDARELLI, F. QUONDAM, L. SALZANI, M. FERRANTE, S. NISI, A. R. MILLARD, R. SKEATES 2019b, Mobile elites at Frattesina: flows of people in a Late Bronze Age “port of trade” in northern Italy. – *Antiquity* 93, 624–644.
- CAVAZZUTI, C., A. ARENA, A. CARDARELLI, M. FRITZL, M. GAVRANOVIĆ, T. HAJDU, V. KISS, K. KÖHLER, G. KULCSÁR, E. MELIS, K. REBAY-SALISBURY, G. SZABÓ, V. SZEVEÉNYI *v tisku / in press*, The first ‘urnfields’ in the plains of the Danube and the Po. – *Journal of World Prehistory*.
- CAZZELLA, A. 2010, Usi funerari ed elementi culturali nell’Italia sud-orientale durante il II millennio a.C. – V / In: Radina, F., G. Recchia (ur. / eds.), *Ambra per Agamennone. Indigeni e Micenei tra Adriatico, Ionio ed Egeo. Catalogo della Mostra a Bari Palazzo Simi e Museo Civico*, 28 maggio–16 ottobre 2010. – Bari, Ada, 85–89.
- CAZZELLA, A., G. RECCHIA 2006, Altri modelli di società. – V / In: *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni*. – Firenze, All’Insegna del Giglio, 754–763.
- CAZZELLA, A., G. RECCHIA, A. M. TUNZI 2017, La Puglia tra Bronzo Antico e Bronzo recente. – V / In: Radina, F. (ur. / ed.), *Preistoria e Protostoria della Puglia*, Studi Di Preistoria e Protostoria 4. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 431–442.
- CENNI, S., C. NENCIONI, F. MELLEGANI, F. BARTOLI, O. RICKARDS, C. MARTÍNEZ-LABARGA 1999, Paleobiologia del campione umano relativo ai settori AB e C di Madonna di Loreto. – V / In: Tunzi Sisto, A. M. (ur. / ed.), *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi, 304–316.
- CHAPMAN, R. 2008, Producing inequalities: Regional sequences in later prehistoric Southern Spain. – *Journal of World Prehistory* 21, 195–260. doi: 10.1007/s10963-008-9014-y
- CHILDE, V. G. 1958, *The prehistory of European society*. – London, Cassell.
- CIPOLLONI SAMPÒ, M. 1986, La tomba tre dell’acropoli di Toppo Daguzzo (Potenza), elementi per uno studio preliminare. – *Annali dell’Istituto universitario Orientale di Napoli* VIII, 1–40.
- CIPOLLONI SAMPÒ, M. 1994, Paleobiologia delle popolazioni umane: l’Eneolitico e l’età del bronzo in Italia centro meridionale. – *Bullettino di Paleontologia Italiana* 85, 261–286.
- CIPOLLONI SAMPÒ, M. 1999, Ipogeismo funerario e culturale nella Daunia meridionale. – V / In: Gravina, A. (ur. / ed.), *Atti del 19° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia* (San Severo 27-29 novembre 1998). – San Severo, Archeoclub d’Italia, 156–188.
- COLES, J. M., A. F. HARDINH 1979, *The Bronze Age in Europe*. – London, Methuen.
- CUPITÒ, M., G. LEONARDI 2005, Proposta di lettura sociale della necropoli di Olmo di Nogara. – V / In: Salzani, L. (ur. / ed.), *La necropoli dell’età del bronzo all’Olmo di Nogara*. – Verona, Museo civico di storia naturale.
- CUPITÒ M. 2006, La necropoli dell’età del bronzo di Povegliano Veronese. Rilettura dei dati e nuove ipotesi interpretative a quarant’anni dalla revisione peroniana. – V / In: G. Leonardi, V. Tiné (ur. / eds.) *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni*. – Firenze, All’Insegna del Giglio, 30–41.
- CUPITÒ, M., G. LEONARDI 2005, La necropoli di Olmo di Nogara e il ripostiglio di Pila del Brancón. Proposte interpretative sulla struttura e sull’evoluzione sociale delle comunità della pianura veronese tra Bronzo medio e Bronzo recente. – V / In: Attema, P., A. Nijboer, A. Zifferero (ur. / eds.), *Communities and Settlements from the Neolithic to the Early Medieval Period, Proceedings of the 6th Conference of Italian Archaeology Held at the University of Groningen*. – Papers in Italian Archaeology VI. – Oxford, Archeopress, 143–155.
- DAVID-ELBIALI, M. 2010, Sous l’angle du genre: analyse de nécropoles de l’âge du Bronze (15e-13e siècle av. J.-C.) d’Italie du Nord et comparaisons avec le nord des Alpes. – *Rivista di Scienze Preistoriche* 60, 203–256
- DE MARINIS, R. C., M. RAPI, L. SALZANI, G. SPINELLI 2015, L’abitato dell’antica Età del bronzo di Canàr (Castelnovo Bariano, Rovigo). – V / In: Leonardi, G., V. Tiné (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria Del Veneto*, Studi Di Preistoria e Protostoria 2. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 279–288.

- DE MARINIS, R. C. 2010, Il ripostiglio dell'antica età del Bronzo dal Lodigiano. – *Rivista di Scienze Preistoriche* 60, 167–202.
- DE MARINIS, R. C., E. VALZOLGHER 2013, Riti funerari dell'antica età del Bronzo in area padana. – V / In: de Marinis, R. C. (ur. / ed.), *L'età del Rame La Pianura padana e le Alpi al tempo di Ötzi*. – Roccafranca, Compagnia della Stampa Massetti Rodella, 545–549.
- DÍAZ-DEL-RÍO, P. 2006, An appraisal of social inequalities in Central Iberia (c. 5300–1600 CAL BC). – V / In: Díaz-del-Río, P., L. García Sanjuán (ur. / eds.), *Social Inequality in Iberian Late Prehistory*, BAR International Series 1525. – Oxford, Archeopress, 1–9.
- DOLFINI, A. 2019, From the Neolithic to the Bronze Age in Central Italy: Settlement, Burial, and Social Change at the Dawn of Metal Production. – *Journal of Archaeological Research* 28, 503–556.
- EARLE, T., J. LING, C. UHNÉR, Z. STOS-GALE, L. MELHEIM 2015, The Political Economy and Metal Trade in Bronze Age Europe: Understanding Regional Variability in Terms of Comparative Advantages and Articulations. – *European Journal of Archaeology* 18, 633–657.
- FREI, K. M., U. MANNERING, K. KRISTIANSEN, M. E. ALLENTOFT, A. S. WILSON, I. SKALS, S. TRIDICO, M. L. NOSCH, E. WILLERSLEV, L. CLARKE, R. FREI 2015, Tracing the dynamic life story of a Bronze Age Female. – *Nature Scientific Reports* 5, 10431.
- FREI, K. M., C. VILLA, M. L. JØRKOV, M. E. ALLENTOFT, F. KAUL, P. ETHELBERG, S. S. REITER, A. S. WILSON, M. TAUBE, J. OLSEN, N. LYNNERUP, E. WILLERSLEV, K. KRISTIANSEN, R. FREI 2017, A matter of months: High precision migration chronology of a Bronze Age female. – *PLoS One* 12, 1–20.
- FREI, K. M., S. BERGERBRANT, K.-G. SJÖGREN, M. L. JØRKOV, N. LYNNERUP, L. HARVIG, M. E. ALLENTOFT, M. SIKORA, T. D. PRICE, R. FREI, K. KRISTIANSEN 2019, Mapping human mobility during the third and second millennia BC in present-day Denmark. – *PLoS One* 14, e0219850.
- FRIEDMAN, J. 1975, Tribes, states and transformations. – V / In: Bloch, M. (ur. / ed.), *Marxist Analyses and Social Anthropology*. – London, Malaby Press, 161–202.
- GERLING, C. 2015, *Prehistoric Mobility and Diet in the West Eurasian Steppes 3500 to 300 BC. An isotopic approach*, Studies of the Ancient World 25. – Berlin, De Gruyter.
- GILMAN, A. 1981, The development of social stratification in Bronze Age Europe. – *Current Anthropology* 22, 1–22.
- GIMBUTAS, M. 1965, *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe*. – Paris, The Hague, London, De Gruyter.
- GORGOGNONE, M. 2002, Torre Castelluccia. La storia degli scavi. – V / In: Gorgoglione, M. (ur. / ed.), *Strutture e modelli di abitati del Bronzo tardo da Torre Castelluccia a Roca Vecchia. Rapporti ed interrelazioni sull'arco ionico da Taranto al canale d'Otranto e sul versante adriatico*, Atti del convegno (Pulsano, 28-29 novembre 1996). – Manduria, Filo, 21–84.
- GUIDI, A. 2009, *Preistoria della complessità sociale*. – Bari, Roma, GLF editori Laterza.
- HAAK, W., I. LAZARIDIS, N. PATTERSON, N. ROHLAND, S. MALLICK, B. LLAMAS, G. BRANDT, S. NORDENFELT, E. HARNEY, K. STEWARDSON, Q. FU, A. MITNIK, E. BÁNFFY, C. ECONOMOU, M. FRANCKEN, S. FRIEDERICH, R. GARRIDO PENA, F. HALLGREN, V. KHARTANOVICH, A. KHO-KHLOV, M. KUNST, P. KUZNETSOV, H. MELLER, O. MOCHALOV, V. MOISEYEV, N. NICKLISCH, S. L. PICHLER, R. RISCH, M. A. ROJO GUERRA, C. ROTH, A. SZÉCSÉNYI-NAGY, J. WAHL, M. MEYER, J. KRAUSE, D. BROWN, D. ANTHONY, A. COOPER, K. WERNER ALT, D. REICH 2015, Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. – *Nature* 522, 207–211.
- HAGE, P. 2000, The conical clan in Micronesia: The Marshall islands. – *The Journal of the Polynesian Society* 109/3, 295–309.
- HANSEN, S., J. MÜLLER (ur. / eds.) 2017, *Rebellion and Inequality in Archaeology*. – Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt.

- HUNDT, H. 1974, Donaülandische Einflüsse in der frühenbronzezeit Norditaliens. – *Preistoria Alpina* 10, 143–178.
- IACONO, F. 2019, *The Archaeology of Late Bronze Age Interaction and Mobility at the Gates of Europe: People, Things and Networks around the Southern Adriatic Sea*. – New York, Bloomsbury.
- INNERHOFER, F. 1997, Frühbronzezeitliche Barrenhortfunde – Die Schätze aus dem Boden kehren zurück. – V / In: Hänsel, A., B. Hänsel (ur. /eds.), *Gaben an die Götter: Schätze der Bronzezeit Europas*, Bestandskataloge Bd. 4. – Berlin, Staatliche Museum zu Berlin, 53–59.
- JONES, R., S. T. LEVI, M. BETTELLI, L. VAGNETTI 2014, *Italo-Mycenaean pottery: the archaeological and archaeometric dimensions*. – Rome, Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico.
- KIRCHOFF, P. 1955, The Principles of Clanship in Human Society. – *Davidson Journal of Anthropology* 1, 1–10.
- KNIPPER, C., P. HELD, M. FECHER, N. NICKLISCH, C. MEYER, H. SCHREIBER, B. ZICH, C. METZNER-NEBELSICK, V. HUBENSACK, L. HANSEN, E. NIEVELER, W. K. ALT 2015, Superior in life – superior in death: Dietary distinction of central European prehistoric and medieval elites. – *Current Anthropology* 56, 579–589.
- KNIPPER, C., A. MITTNIK, K. MASSY, C. KOCIUMAKA, I. KUCUKKALIPCI, M. MAUS, F. WITTENBORN, S. E. METZ, A. STASKIEWICZ, J. KRAUSE, P. W. STOCKHAMMER 2017, Female exogamy and gene pool diversification at the transition from the Final Neolithic to the Early Bronze Age in central Europe. – *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 201706355.
- KRAUSE, R. 1988. *Die endneolithischen und frühbronzezeitlichen Grabfunde auf der Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 32. – Stuttgart, Theiss.
- KRISTIANSEN, K. 2010, Decentralized Complexity: The Case of Bronze Age Northern Europe. – V / In: Price, T. D., G. M. Feinmann (ur. / eds.), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*. – New York, Springer, 169–192.
- KRISTIANSEN, K. 2014, The third science revolution and its possible consequences in archaeology: A personal reflection. – *Current Swedish Archaeology* 22, 10–71.
- LÓPEZ, M. 2013, Elite theory. – *Sociopedia.isa*, 1–12.
- LO PORTO, F. G. 1963, Sepolcreto tardo-appenninico con ceramica mienea a D. Sabina presso Brindisi. – *Bollettino d'Arte* 48 (S. IV), 123–131.
- LO PORTO, F. G. 1967, Il dolmen a galleria di Giovinazzo. – *Bollettino di Paleontologia Italiana Nuova Serie XVIII Vol.* 76, 137–173.
- LO PORTO, F. G. 1973, *Torre Castelluccia*. – Atti del X Convegno di Studi sulla Magna Grecia XIII, Napoli, Arte Tipografica.
- LO PORTO, F. G. 1993, Il tumulo di Torre S. Sabina nel Brindisino alla luce di nuove indagini. – *Magna Grecia* 4/6, 8–12.
- LO PORTO, F. G. 1997, Kanysion 1. La necropoli protostorica a cremazione di contrada Pozzillo. – *Studi di Antichità* 10, 71–118.
- LO PORTO, F. G. 2004, Le tombe recenti del sepolcreto del Pozzillo (Canosa, Bari). – V / In: Cocchi Genick, D. (ur. / ed.), *L'età del bronzo recente in Italia. Atti del congresso nazionale di Lido di Camaiore (26-29 ottobre 2000)*. – Viareggio, M. Baroni, 159–166.
- MAFFEI, M. 1994, Analisi del DNA mitocondriale negli individui della Tomba 3 di Toppo Daguzzo (media età del bronzo). – *Bollettino di Paleontologia Italiana* 85, 367–384.
- MAGNO, G., M. L. PULCINI, L. SALZANI, L. A. CANCI 2015, I resti cremati dalla necropoli di Olmo di Nogara (Verona): applicazione di nuove metodologie di indagine. – V / In: Leonardi, G., V. Tiné (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria Del Veneto*, Studi di Preistoria e Protostoria 2. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 789–792.
- MANCINELLI, D. 2003, Gli incinerati della necropoli di “Vigna Coretti” presso Timmari (Matera). – V / In: Gravina, A. (ur. / ed.), *Atti del 23° Convegno Nazionale*

- sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia (San Severo 23-24 novembre 2002). – San Severo, Archeoclub d'Italia, 149–152.
- MANN, M. 1986, *The Sources of Social Power: Volume 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- McKINLEY, J. I. 1993, Bone fragment size and weights of bone from modern British cremations and the implications for the interpretation of archaeological cremations. – *International Journal of Osteoarchaeology* 3, 283–287.
- McPHERSON, M., L. SMITH-LOVIN, J. M. COOK 2001, Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. – *Annual Review of Sociology* 27, 415–444.
- MELLER, H. H., P. HAHN, R. JUNG, R. RISCH (ur. / eds.) 2016, *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften*. – Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte 14/I. – Halle, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.
- MINOZZI, S., A. CANCI, S. M. BORGOGNINI TARLI, E. REPETTO 1994, Stress e stato di salute in serie scheletriche dell'età del bronzo. – *Bullettino di Paleontologia Italiana* 85, 333–348.
- MINOZZI, S., A. CANCI, V. SCATTARELLA, S. M. BORGOGNINI TARLI 1999, Studio antropologico di resti scheletrici umani. – V / In: Tunzi Sisto, A. M. (ur. / ed), *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi, 295–303.
- MINOZZI, S., A. VANZETTI, S. M. BORGOGNINI TARLI 2006, Il sepolcreto a cremazione del Pozzillo (Canosa, Bari) dell'età del Bronzo: esame antropologico dei resti incinerati. – V / In: Guerri, A., S. Consigliere, S. Castagno (ur. / eds.), *Il processo di umanizzazione. Atti del XVI Congresso degli Antropologi Italiani* (Genova 29–31 ottobre 2005). – Genova, Edicolors, 701–710.
- MITTNIK, A., K. MASSY, C. KNIPPER, F. WITTENBORN, R. FRIEDRICH, S. PFRENGLE, M. BURRI, N. CARLICH-WITJES, H. DEEG, A. FURTWÄNGLER, M. HARBECK, KR. VON HEYKING, C. KOCIUMAKA, I. KUCUKKALIPCI, S. LINDAUER, S. METZ, A. STASKIEWICZ, A. THIEL, J. WAHL, W. HAAK, E. PERNICKA, S. SCHIFFELS, P. W. STOCKHAMMER, J. KRAUSE 2019, Kinship-based social inequality in Bronze Age Europe. – *Science* 366/6466, 731–734.
- MÜLLER-KARPE, H. 1960–1961, Osservazioni intorno ai bronzi delle tombe ad incinerazione di Torre Castelluccia. – *Bullettino di Paleontologia Italiana* LXIX–LXX, 187–206.
- NAFPLIOTI, A. 2008, “Mycenaean” political domination of Knossos following the Late Minoan IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis (87Sr/86Sr). – *Journal of Archaeological Science* 35, 2307–2317.
- NAFPLIOTI, A. 2009, Mycenae Revisited Part 2. Exploring the Local versus Non-local Geographical Origin of the Individuals from Grave Circle A: Evidence from Strontium Isotope Ratio (87Sr/86Sr) Analysis. – *The Annual of the British School at Athens* 104, 279–291.
- NAFPLIOTI, A. 2016, Eating in prosperity: First stable isotope evidence of diet from Palatial Knossos. – *Journal of Archaeological Science: Reports* 6, 42–52.
- NEUMANN, D. 2009, Bemerkungen zu den Schwertern der Typenfamilie Sauerbrunn-Boiu-Keszthely. – V / In: Bagley, J. M., C. Eggl, D. Neumann, M. Schefzik (ur. / eds.), *Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 30. – Rahden, Westfalia, Verlag Marie Leidorf, 97–113.
- OBINU, D. A., G. MELAS, P. FRANCALACCI 2005, Estrazione e caratterizzazione degli acidi nucleici da denti umani provenienti dalla necropoli di Olmo di Nogara. – V / In: Salzani, L. (ur. / ed.), *La necropoli dell'età del Bronzo all'Olmo di Nogara*. – Verona, Museo Civico di Storia Naturale, 502–504.
- OELZE, V. M. 2012, *Mobility and Diet in Neolithic, Bronze Age and Iron Age Germany: evidence from multiple isotope analysis*. (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Leiden University). – Leiden.
- OELZE, V. M., O. NEHLICH, M. P. RICHARDS 2012, “There’s no place like home” – No isotopic evidence for mobility at the Early Bronze Age Cemetery of Singen, Germany. – *Archaeometry* 54/4, 752–778.

- OTTO, K.-H. 1955, *Die Sozialökonomischen Verhältnisse bei den Stämmen der Leubinger Kultur in Mitteldeutschland*. – Ethnographisch-archaeologische Forschungen 31. – Berlin, Deutscher Verl. d. Wissenschaften.
- OLALDE, I., S. BRACE, M. E. ALLENTOFT, I. ARMIT, K. KRISTIANSEN, T. BOOTH, N. ROHLAND, S. MALLICK, A. SZÉCSÉNYI-NAGY, A. MITTNIK, E. ALTENA, M. LIPSON, I. LAZARIDIS, T. K. HARPER, N. PATTERSON, N. BROOMANDKHOSHBAKHT, Y. DIEKMANN, Z. FALTYSKOVA, D. FERNANDES, M. FERRY, E. HARNEY, P. DE KNIJFF, M. MICHEL, J. OPPENHEIMER, K. STEWARDSON, A. BARCLAY, K. WERNER ALT, C. LIESAU, P. RÍOS, C. BLASCO, J. VEGA MIGUEL, R. MENDUIÑA GARCÍA, A. AVILÉS FERNÁNDEZ, E. BÁNFFY, M. BERNABŇ-BREA, D. BILLOIN, C. BONSALE, L. BONSALE, T. ALLEN, L. BÜSTER, S. CARVER, L. CASTELLS NAVARRO, O. E. CRAIG, G. T. COOK, B. CUNLIFFE, A. DENAIRE, K. EGGING DINWIDDY, N. DODWELL, M. ERNÉE, C. EVANS, M. KUCHARÍK, J. FRANCÈS FARRÉ, C. FOWLER, M. GAZENBEEK, R. GARRIDO PENA, M. HABER-URIARTE, E. HADUCH, G. HEY, N. JOWETT, T. KNOWLES, K. MASSY, S. PFRENGLE, P. LEFRANC, O. LEMERCIER, A. LEFEBVRE, C. HERAS MARTÍNEZ, V. GALERA OLMO, A. BASTIDA RAMÍREZ, J. LOMBA MAURANDI, T. MAJÓ, J. I. MCKINLEY, K. MCSWEENEY, B. G. MENDE, A. MODI, G. KULCSÁR, V. KISS, A. CZENE, R. PATAY, A. ENDRÓDI, K. KÖHLER, T. HAJDU, T. SZENICZEY, J. DANI, ZS. BERNERT, M. HOOLE, O. CHERONET, D. KEATING, P. VELEMÍNSKÝ, M. DOBEŠ, F. CANDILIO, F. BROWN, R. FLORES FERNÁNDEZ, A.-M. HERRERO-CORRAL, S. TUSA, E. CARNIERI, L. LENTINI, A. VALENTI, A. ZANINI, C. WADDINGTON, G. DELIBES, E. GUERRA-DOCE, B. NEIL, M. BRITAIN, M. LUKE, R. MORTIMER, J. DESIDERI, M. BESSE, G. BRÜCKEN, M. FURMANEK, A. HAŁUSZKO, M. MACKIEWICZ, A. RAPIŃSKI, S. LEACH, I. SORIANO, K. T. LILLIOS, J. L. CARDOSO, M. PARKER PEARSON, P. WŁODARCZAK, T. D. PRICE, P. PRIETO, P.-J. REY, R. RISCH, M. A. ROJO GUERRA, A. SCHMITT, J. SERRALONGUE, A. M. SILVA, V. SMRČKA, L. VERGNAUD, J. ZILHÃO, D. CARAMELLI, T. HIGHAM, M. G. THOMAS, D. J. KENNETT, H. FOKKENS, V. HEYD, A. SHERIDAN, K.-G. SJÖGREN, P. W. STOCKHAMMER, J. KRAUSE, R. PINHASI, W. HAAK, I. BARNES, C. LALUEZA-FOX, D. REICH 2018, The Beaker phenomenon and the genomic transformation of northwest Europe. – *Nature* 555, 190–196.
- OLALDE, I., S. MALLICK, N. PATTERSON, N. ROHLAND, V. VILLALBA-MOUCO, M. SILVA, K. DULIAS, C. J. EDWARDS, F. GANDINI, M. PALA, P. SOARES, M. FERRANDO-BERNAL, N. ADAMSKI, N. BROOMANDSHOSHBATCH, O. CHERONET, B. J. CULLETON, D. FERNANDES, A. M. LAWSON, M. MAH, J. OPPENHEIMER, K. STEWARDSON, Z. ZHANG, J. M. J. ARENAS, I. J. T. MOYANO, D. C. SALAZAR-GARCÍA, P. CASTANYER, M. SANTOS, J. TREMOLEDA, M. LOZANO, P. G. BORJA, J. FERNÁNDEZ-ERASO, J. A. MUJICA-ALUSTIZA, C. BARROSO, F. J. BERMÚDEZ, E. V. MÍNGUEZ, J. BURCH, N. COROMINA, D. VIVÓ, A. CEBRIÀ, J. M. FULLOLA, O. GARCÍA-PUCHOL, J. I. MORALES, F. X. OMS, T. MAJÓ, J. M. VERGÈS, A. DÍAZ-CARVAJAL, I. OLLICH-CASTANYER, F. J. LÓPEZ-CACHERO, A. M. SILVA, C. ALONSO-FERNÁNDEZ, G. D. DE CASTRO, J. J. ECHEVARRÍA, A. MORENO-MÁRQUEZ, G. P. BERLANGA, P. RAMOS-GARCÍA, J. RAMOS-MUÑOZ, E. V. VILA, G. A. ARZO, A. E. ARROYO, K. T. LILLIOS, J. MACK, J. VELASCO-VÁZQUEZ, A. WATERMAN, L. B. DE LUGO ENRICH, M. B. SÁNCHEZ, B. AGUSTÍ, F. CODINA, G. DE PRADO, A. ESTALRRICH, A. F. FLORES, C. FINLAYSON, G. FINLAYSON, S. FINLAYSON, F. GILSGUZMÁN, A. ROSAS, V. B. GONZÁLEZ, G. G. ATIÉNZAR, M. S. H. PÉREZ, A. LLANOS, Y. C. MARCO, I. C. BENEYTO, D. LÓPEZ-SERRANO, M. S. TORMO, A. C. VALERA, C. BLASCO, C. LIESAU, P. RÍOS, J. DAURA, M. J. DE PEDRO MICHÓ, A. A. DIEZ-CASTILLO, R. F. FERNÁNDEZ, J. F. FARRÉ, R. GARRIDO-PENA, V. S. GONÇALVES, E. GUERRA-DOCE, A. M. HERRERO-CORRAL, J. JUAN-CABANILLES, D. LÓPEZ-REYES, S. B. MCCLURE, M. M. PÉREZ, A. O. FOIX, M. S. BORRÀS, A. C. SOUSA, J. M. V. ENCINAS, D. J. KENNETT, M. B. RICHARD, K. W. ALT, W. HAAK, R. PINHASI, C. LALUEZA-FOX, D. REICH 2019, The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years. – *Science* 363, 1230–1234.
- ONNIS, E. 2010, Il tumulo di Torre S. Sabina. – V / In: Radina, F., G. Recchia (ur. / eds.), *Ambra per Agamennone. Indigeni e Micenei tra Adriatico, Ionio ed Egeo*.

- Catalogo della Mostra a Bari Palazzo Simi e Museo Civico*, 28 maggio-16 ottobre 2010. – Bari, Adda, 228–231.
- ONNIS, E. 2011, The Torre S. Sabina Tumulus (Brindisi, Italy) in the context of the transmarine relations during the 14th century B.C. – V / In: Borgna, E., S. Müller Celka (ur. / eds.), *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.): Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*. – Lyon, Maison de l’Orient et de la Méditerrané, 329–340.
- PACCIARELLI, M. 2012, La multiforme realtà delle pratiche funerarie del Bronzo nel Sud Italia. Esempi Daunie non. – V / In: Gravina, A. (ur. / ed.), *Atti del 32° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia* (San Severo 12-13 novembre 2011). – San Severo, Archeoclub d’Italia, 217–234.
- PERONI, R. 1989, *Protostoria dell’Italia continentale. La penisola italiana nell’età del bronzo e del ferro*. – Popoli e Civiltà Dell’Italia Antica 9. – Roma, A cura dell’Ente per la diffusione e educazione storica.
- PERONI, R. 1996, *L’Italia alle soglie della storia*. – Roma, Bari, GLF editori Laterza.
- PERONI, R. 1997, Le terramare nel quadro dell’età del bronzo europea. – V / In: Bernabò Brea, M., A. Cardarelli, M. Cremaschi (ur. / eds.), *Le Terramare. La più antica civiltà padana*. – Milano, Electa, 30–36.
- PERONI, R. 1999, La nascita della formazione gentilio-clientelare preurbana in Puglia. – V / In: Tunzi Sisto, A. M. (ur. / ed), *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi, 220–221.
- PETROUTSA, E., S. K. MANOLIS 2010, *Reconstructing Late Bronze Age diet in mainland Greece using stable isotope analysis*. – *Journal of Archaeological Science* 37, 614–620.
- POKUTTA, D. A., J. BARON, P. DABROWSKI, K. KARLSSON 2015, Bioarchaeology of social inequality in the Unetice Culture. A case study. – V / In: Suchowska-Ducke, P., S. S. Reiter, H. Vandkilde (ur. / eds.), *Forging identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe: Volume 1*, British Archaeological Reports, BAR International series 2771/2. – Oxford, Archeopress, 111–119.
- PRICE, T. D., G. M. FEINMANN 1995, *Foundations of Social Inequalities*. – London, New York, Springer Science+Business Media.
- PRINCIGALLI, E. C. 2010, Giovinazzo – Centro Storico. – V / In: Radina, F., G. Recchia (ur. / eds.), *Ambra per Agamennone. Indigeni e Micenei tra Adriatico, Ionio ed Egeo. Catalogo della Mostra a Bari Palazzo Simi e Museo Civico*, 28 maggio-16 ottobre 2010. – Bari, Adda, 197–199.
- PULCINI, M. L. 2014, *La necropoli di Olmo di Nogara (Verona). Studio paleobiologico dei resti umani per la ricostruzione dell’organizzazione di una comunità dell’Età del bronzo padana* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Università degli Studi di Padova). – Padova.
- QUAGLIATI, Q., D. RIDOLA 1906, *Necropoli arcaica ad incinerazione presso Timmari nel Materano*. – Monumenti Antichi 16. – Roma, Tip. della R. Accademia dei Lincei.
- RAINBIRD, P. 2006, The archaeology of the conical clan in Micronesia. – V / In: Lilley, I. (ur. / ed.), *Archaeology of Oceania: Australia and the Pacific Islands*. – Malden, Oxford, Carlton, Blackwell, 302–320.
- RECCHIA, G. 1993, Grotta Manaccora (Peschici): considerazioni sulla Grotticella funeraria e sull’area antistante (scavi Rellini-Baumgärtel). – *Origini* XVII,2, 317–401.
- RECCHIA, G. 1995, Grotta Manaccora: rilettura del saggio Baumgärtel “TG 1933”. – *Taras* XV,2, 55–86.
- RECCHIA, G. 1999, Rituale funerario e aspetti sociali a Grotta Manaccora e negli ipogei sepolcrali delle aree circostanti durante l’età del bronzo. – V / In: Gravina, A. (ur. / ed.), *Atti del 19° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia*, San Severo 27–29 novembre 1998. – San Severo, Archeoclub d’Italia, 21–50.
- REITER, V. 2008, *Grabrituale und Gesellschaft Brandbestattung in der Ur- und Frühgeschichte und in historischer Zeit. Die frühbronzezeitlichen Brandbestattungen von Franzhausen II und Ratzersdorf im Unteren Traisental* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Universität Wien). – Wien.

- RENFREW, C. 1972, *The emergence of civilisation: The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.* – London, Oxbow.
- RICHARDS, M. P., E. E. M. HEDGES 2008, Stable Isotope Evidence of Past Human Diet at the Sites of the Neolithic Cave of Gerani; the Late Minoan III Cemetery of Armenoi; Grave Circles A and B at the Palace Site of Mycenae; and Late Helladic Chamber tombs. – V / In: Marttew, H., Y. Tzedakis, M. Jones, (ur. / eds.), *Archaeology Meets Science: Biomolecular and Site Investigations in Bronze Age Greece*. – Oxford, Oxbow, 220–230.
- ROBB, J. 1994, Gender Contradictions, Moral Coalitions, and Inequality in Prehistoric Italy. – *Journal of European Archaeology* 2/1, 20–49.
- ROGERS, E. 2003, *Diffusion of innovations* (5. izd. / ed.) – New York, New York Free Press.
- SAHLINS, M. 1963, Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia. – *Comparative Studies in Society and History* 5/3, 285–303.
- SALZANI, L. (ur. / ed.) 2005, *La necropoli dell'età del Bronzo all'Olmo di Nogara*. – Verona, Museo Civico di Storia Naturale.
- SALZANI, P., L. SALZANI, I. DORI, S. BORTOLUZZI, S. BOCCONE, J. MOGGI CECCHI 2015, La necropoli del Bronzo antico di loc. Arano, Cellere di Illasi, Verona (2007). – V / In: Leonardi, G., V. Tiné (ur. / eds.), *Preistoria e Protostoria Del Veneto*, Studi Di Preistoria e Protostoria 2. – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 289–294.
- SANJUÁN, L. G. 1999, Expressions of inequality: settlement patterns, economy and social organization in the southwest Iberian Bronze Age (c. 1700-1100 BC). – *Antiquity* 73, 337–351.
- SHENNAN, S. 1975, The social organization at Branč. – *Antiquity* 49, 279–288.
- SJÖGREN, K.-G., I. OLALDE, S. CARVER, M. E. ALLENTOFT, T. KNOWLES, G. KROONEN, A. W. G., PIKE, P. SCHRÖTER, K. A. BROWN, K. ROBSON BROWN, R. J. HARRISON, F. BERTEMES, D. REICH, K. KRISTIANSEN, V. HEYD 2020, Kinship and social organization in Copper Age Europe. A cross-disciplinary analysis of archaeology, DNA, isotopes, and anthropology from two Bell Beaker cemeteries. – *PLoS One* 5,11, 1–28.
- SOFAER, J., L. BENDER JORGENSEN, A. CHOYKE 2013, Craft production: ceramics, textiles, and bone. – V / In: Fokkens, H., A. Harding (ur. / eds.), *The Oxford Handbooks of the European Bronze Age*. – Oxford, Oxford University Press, 469–491.
- ŠKVOR JERNEJČIČ, B. 2019, Considerazioni su alcuni aspetti cronologici e funerari dell' Età del Bronzo Recente in Slovenia e in Italia. – V / In: Danckers, J., C. Cavazzuti, M. Cattani (ur. / eds.), *Facies e Culture dell'età del Bronzo italiana?*. – Roma, Institut Hisotrique Belge de Roma, 183–196.
- TAFURI, M. A., O. E. CRAIG, A. CANCI 2009, Stable Isotope Evidence for the Consumption of Millet and other Plants in Bronze Age Italy. – *American Journal of Physical Anthropology* 139, 146–153.
- TAFURI, M. A., M. ROTTOLI, M. CUPITÒ, M. L. PULCINI, G. TASCA, N. CARRARA, F. BONFANTI, L. SALZANI, A. CANCI 2018, Estimating C4 plant consumption in Bronze Age Northeastern Italy through stable carbon and nitrogen isotopes in bone collagen. – *International Journal of Osteoarchaeology* 28, 131–142.
- TRIANTAPHYLLOU, S., M. P. RICHARDS, C. ZERNER, S. VOUTSAKI 2008, Isotopic dietary reconstruction of humans from Middle Bronze Age Lerna, Argolid, Greece. – *Journal of Archaeological Science* 35, 3028–3034.
- TUNZI SISTO, A. M. (ur. / ed.) 1999, *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi.
- TUNZI SISTO, A. M. 2005, L'ipogeismo minore di Trinitapoli. – V / In: Gravina, A. (ur. / ed.), *Atti del 25° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia* (San Severo 3–5 dicembre 2004). – San Severo, Archeoclub d'Italia, 189–198.
- VANDKILDE, H. 2005, A Biographical Perspective on Ösenringe from the Early Bronze Age. – V / In: Kienlin, T. L. (ur. / ed.), *Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und materieller Kultur Internationale Fachtagung an der Johan Wolfgang Goethe-Universität* (Frankfurt am

---

Main 3-5 April 2003), *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 127. – Bonn, Habelt, 263–282.

VANZETTI, A. 1999, Combinazioni di corredo delle sepolture all'interno dell'ipogeo dei Bronzi di Trinitapoli. – V / In: Tunzi Sisto, A. M. (ur. /ed), *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*. – Foggia, C. Grenzi, 222–226.

VANZETTI, A. 2010, Social structure across the Alps in the Early and the Middle Bronze Age. – V / In: Meller, H., F. Bertemes (ur. /eds.), *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte 5. – Halle, Martin-Luther-Universität, 239–252.

VANZETTI, A. 2014, Dall'Età del Bronzo all'Età del Ferro: il contesto archeologico della più antica Italia. – V / In: *Da Italia a Italia. Le radici di un'identità. Atti del 51° Convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Taranto 29 settembre-2 ottobre 2011). – Taranto, Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 79–106.

VANZETTI, A., S. M. BORGOGNINI TARLI 2003, Alcuni problemi relativi alle sepolture ad incinerazione della tarda età del bronzo in Italia centrale e meridionale, affrontati a partire dalle determinazioni antropologiche. – V / In: *Atti della XXXV Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria in memoria di L. Bernabò Brea. Le comunità della Preistoria Italiana: studi e ricerche sul Neolitico e le età dei metalli* (Lipari 2-7 giugno 2000). – Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 345–365.

VARALLI, A., J. MOGGI-CACCHI, I. DORI, S. BOC-CONE, S. BORTOLUZZI, P. SALZANI, M. A. TAFURI 2016, Dietary continuity vs. discontinuity in Bronze Age Italy. The isotopic evidence from Arano Cellore (Illasi, Verona, Italy). – *Journal of Archaeological Science: Reports* 7, 104–113.

WAHL, J., T. D. PRICE 2013, Local and foreign males in a late Bronze Age cemetery at Neckarsulm, south-western Germany: strontium isotope investigations. – *Anthropologische Anzeiger* 70/3, 289–307.

Bioarheologija in preučevanje družbene razslojenosti v bronasti dobi Italije

(Povzetek)

Prispevek obravnava družbeno razslojenost skupnosti srednje in pozne bronaste dobe v severni in jugovzhodni Italiji. Zaradi številnih novih arheoloških in bioarheoloških podatkov imamo zdaj možnost, da te podatke med seboj povežemo, hkrati pa na tak način raziskujemo družbene neenakosti tudi na področjih, kot so zdravstveno stanje, prehrana, sorodstvene vezi, demografija ter mobilnost. S pomočjo primerjalne analize smo se posvetili predvsem preučevanju dinamike pojava elit.

V analizi smo se osredotočili na štiri grobišča: Olmo di Nogara in Casinalbo v Padski nižini ter Trinitapoli-Ipogeo dei Bronzi in Toppo Daguzzo na jugovzhodu Apeninskega polotoka (slika 1). Najdišče Olmo di Nogara leži na severnem delu Padske nižine in je eno najbolj znanih grobišč na področju t. i. kulture *Terramare*. Na tem najdišču so bili najdeni tako skeletni kot tudi žgani pokopi v žarah (slika 2). Na območju C1 je bila pokopana skupina posameznikov, ki bi jo lahko, glede na prisotnost mečev tipa Boiu-Sauerbrunn-Keszthely v moških grobovih in prestižnih nakitnih predmetov, kot so jantarne jagode, v ženskih grobovih, prepoznali kot vodilno (slika 3). Sicer redki genetski podatki nakazujejo, da so bile vsaj nekatere od teh uglednih oseb med seboj v sorodstvu, in je bil potemtakem družbeni status verjetno podedovan. Osteološke analize so pokazale, da so bile poškodbe na kosteh, ki bi bile lahko posledica vojskovanja in drugih vojnih aktivnosti, pogoste. Kljub očitni hierarhični družbeni ureditvi skupnosti, analiza stabilnih izotopov ogljika in dušika ni pokazala bistvenih razlik v prehrani elite in »običajnih ljudi«.

Grobišče Casinalbo se nahaja na južnem delu Padske nižine (slika 2). Žarno grobišče s pripadajočo naselbino (t. i. *terramara*) je bilo organizirano v ločene skupine grobov z različnim številom pokopov (slika 4). Celotna analiza arheološke stratigrafije najdišča, arheoloških najdb in sežganih človeških ostankov je pokazala obstoj različnih modelov socialnega združevanja. Majhne in srednje velike skupine razlagamo kot skupino posameznikov enega rodu nekaj generacij (slika 5). Drugače pa so velike skupine grobov, ki so se pojavile od približno 1400–1350 pr. n. št., vključevale več kot eno rodovno linijo. V njih bi lahko prepoznali razširjeno sorodstveno skupino, za katero je značilna velika demografska moč (sliki 6 in 7).

Znano je, da v okviru obredja kremacije v času najzgodnejših žarnih grobišč bronasto orožje ni bilo deponirano

v grobove. Osteološka analiza je zdaj prvič razkrila prisotnost zelenkastih lis na kremiranih kosteh, ki jih lahko razlagamo kot posledico prisotnosti kovinskih predmetov med kremacijo pokojnika na grmadi, odlomki kovinskih predmetov pa so bili sicer najdeni na posebnih obrednih območjih na grobišču (slika 4). Zanimivo je, da se odstotek posameznikov z grobnimi pridatki z grmade iz Casinalba ne razlikuje od odstotka, zabeleženega med skeletnimi grobovi z grobnimi pridatki na grobišču Olmo di Nogaro. Kljub razlikam v pogrebnih običajih in manjši razliki v sami dataciji pokopov z obeh najdišč, bi lahko za obe grobišči predpostavili podoben model družbene hierarhije. Analiza stabilnih izotopov stroncija izvedena na 24 osebkih je pokazala, da je bila eksogamija znotraj širšega zaledja običajna praksa, zlasti pri ženskah z visokim družbenim statusom (slike 8 – 10).

Hipogejska grobnica »Ipogeo dei Bronzi« je ena največjih od petnajstih grobnic, izkopanih na najdišču Trinitapoli v severni Apuliji, v njej pa so bili najdeni med seboj premešani ostanki skoraj 200 oseb (slika 11). V anatomski legi je bila najdena le ena odrasla ženska. To je bila tako imenovana »*La signora delle ambre*« (dama z jantarjem) – bogata ženska, najdena v središču grobnice (slika 12), okrašena z jantarjevim in očalasto-spiralam nakitom, značilnim za širši jadranski prostor. Bronasti grobni pridatki (orožje in ženski nakit) so bili zbrani v posebnem delu grobnice (območje C1), v katerem je bil verjetno pokopan vladajoči rod. Iz na celotne demografske slike in splošne kronologije je razvidno, da je celotna grobnica vključevala več kot le enolinearno agnatsko sorodstvo (en rod). Potemtakem je moč sklepati, da so bili v grobnici najdeni skeletni ostanki razširjenega sorodstva, »stožčastega klana« ali bogatejšega rodu (območje C1), ki je vključeval večje število ostalih nečlanov, ki so bili na nek način odvisni in povezani z vladajočim rodom.

Grob 3 iz Toppo Daguzza predstavlja eno od najbolj raziskanih hipogejskih ali podzemnih grobnic na tem najdišču, umeščeno na pobočje hriba nedaleč od Matera v Bazilikati. Hipogej sestavljajo 10 m dolg *dromos*, *stomion* in široka pravokotna kamra, v kateri so bili najdeni človeški ostanki enajstih oseb, ki so bili sodeč po analizah aDNA verjetno članov iste družine. Grobni pridatki, kot sta orožje in bogat nakit (jantar in steklo) (slika 13), kažejo na visok družbeni položaj te skupine. Za moške so bile značilne pogoste travmatične poškodbe, ki so posledica medosebnih konfliktov. Kljub »aristokratske-

mu« videzu skupine je analiza stabilnih izotopov ogljika in dušika razkrila »slabo« prehrano z nizkim vnosom beljakovin.

Pričujoči pregled je pokazal, da lahko na prehodu med srednjo in pozno bronasto dobo v okviru vaških skupnosti prepoznamo veliko notranjo raznolikost med posameznimi družbenimi skupinami. Izrazita razslojenost, ki jo je povzročilo tekmovanje za vire in prestiž, ni obstajala le med različnimi skupnostmi, temveč tudi znotraj ene skupnosti. Osnovni predpogoji za nastanek skupin so bili: a) demografska moč razširjenega sorodstva; b) vpletenost in uspeh v vojskovanju; c) visoka stopnja vpetosti v regionalne in nadregionalne komunikacijske mreže.

Kljub naraščajočim razlikam med elitami in podrejenimi deli družbe, ki so na najdišču Toppo Daguzzo razvidne bolj kot kjerkoli drugje, ugledne skupine Apeninskega polotoka niso dosegle ravni aristokracij iz vzhodnega

Sredozemlja, to pa se zlasti kaže v prehrani in z vnosom beljakovin (slika 14).

Arheološki in biogeokemijski podatki so pokazali, da so bile poleg stabilnosti, ki so jo zagotavljale trdne sorodstvene vezi, prav mobilnost, eksogamija in širše medsebojne veze, temeljne pri vzpostavljanju »medorganizacijskih« zavezništov z drugimi elitnimi skupinami, ostalimi člani komunikacijske mreže (slika 15). Te porajajoče se skupine so imele enak družbeni izziv (rivalstvo) in enake cilje, kar je ustvarjalo skupni etos, nekakšno »homofilijo«. To je ustvarjalo strukturo moči, v kateri so vodje s svojimi viri in svojim skupnim sistemom vrednot vzpostavili meje, zaradi katerih so ljudje od zunaj ali iz dna družbene lestvice vedno težje sodelovali pri upravljanju družbe, hkrati pa je to strukturno stanje tekmovalnosti povzročalo nenehno rivalstvo z drugimi skupinami elite.

Visualizing Antiquarian Excavations: Digital Reunification of the Mecklenburg Collection

Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke

© Adrienne C. Frie

Department of Anthropology, Global Religions, and Cultures, University of Wisconsin, Oshkosh; friea@uwosh.edu

© Kevin Garstki

Department of Anthropology, Global Religions, and Cultures, University of Wisconsin, Oshkosh; garstkik@uwosh.edu

Abstract: This article outlines the first stages of the project, *Visualizing Antiquarian Excavations: Digital Reunification of the Mecklenburg Collection*, which uses digital techniques to document and visualise archaeological materials excavated by the Duchess of Mecklenburg. This is an archaeological collection from Iron Age mortuary sites in Slovenia and Austria excavated prior to World War I, composed of artefacts, human remains, faunal material, and archives from the excavation and auction of the collection. The majority of this collection was auctioned off to foreign museums, and a small proportion remained in Slovenia at the National Museum of Slovenia. The dispersal of this collection has made analysing these assemblages as a whole nearly impossible. This project is publishing this material using 3D models, high-resolution artefact photographs, and archival documentation in an open-access format, allowing researchers to re-analyse a foundational European Iron Age archaeological collection.

Keywords: Iron Age, Mecklenburg Collection, 3D Scanning, Open Access, Antiquarian

Introduction

During the late 19th and early 20th centuries, numerous antiquarian excavations took place in continental Europe and the Mediterranean under the auspices of the German, Ottoman, and Austro-Hungarian Empires. These excavations provided the foundational archaeological collections of many museums in Europe and the United States. The artefacts are still held by these museums, and due to issues of distance and limited research funds, have remained largely unavailable to local scholars and the public in the countries of origin. This has been the case with the Mecklenburg Collection, which was excavated prior to World War I by the Duchess of Mecklenburg when the modern nation of Slovenia was part of the Austro-Hungarian Empire. Princess Marie Gabriele Ernestine Alexandra von Windischgrätz, Duchess Paul Friedrich of Mecklenburg, sponsored and participated in excavations of over 20 sites in her nine years (1905–1914) of archaeological work in Slovenia and Austria. While this work was far from today's standards of excavation, later in her career she and her assistant adhered to collection and recording standards of the time, marking her as an important figure in the development of archaeology in

Izvleček: Prispevek predstavlja začetne faze projekta *Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke*, ki z uporabo digitalnih tehnik dokumentira in predstavlja arheološke materiale, ki jih je izkopala vojvodinja Mecklenburška. Gre za arheološko zbirko najdb z grobišč železne dobe v Sloveniji in Avstriji, ki so bila izkopana pred prvo svetovno vojno. Zbirko sestavljajo predmeti, človeški posmrtni ostanki, arheozoološko ostanki ter arhivska dokumentacija in dražbe. Večina zbirke je bila prodana tujim muzejem na dražbi, manjši delež pa je ostal v Sloveniji, v Narodnem muzeju Slovenije. Zaradi razpršenosti je zbirko skoraj nemogoče analizirati kot celoto. Projekt prinaša prosto dostopne 3D-modele, visokoločljivostne fotografije predmetov in arhivske dokumentacije, kar raziskovalcem omogoča ponovno analizo te temeljne arheološke zbirke.

Ključne besede: železna doba, Mecklenburška zbirka, 3D skeniranje, odprti dostop, starinarski

this region. This collection was put up for auction in the 1930s and purchased by the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology at Harvard University and the Ashmolean Museum at Oxford University (Ložar 1934; Mahr 1934; Hencken 1968; 1978; Wells 1981; Greis 2006; Dular 2009). Only a fraction of the collection remained in Slovenia, given as a gift to the National Museum in Ljubljana (Ložar 1934).

This is an important collection for the study of the Iron Age in continental Europe, consisting of the contents of nearly 1000 graves from over 20 sites (Ložar 1934; Mahr 1934; Greis 2006; Dular 2009). In addition, the material from this collection is in unusually good condition, including the preservation of human and animal osteological material, which are only rarely preserved in more recent excavations at these sites.

Although these items represent some of the most significant and best-preserved Iron Age artefacts from Slovenia, only a handful of archaeologists have ever had the opportunity to study the entire collection in person due to its dispersed nature. The collection's lack of accessibility for research and public engagement is a product of the assemblage being outside its country of origin but also of

Figure 1. 3D Model of an iron axe from Tumulus VI, Grave 32, Preloge at Magdalenska gora (Peabody Museum inventory number 34-25-40/8721).

Slika 1. 3D model železne sekire iz gomile VI, grob 32, Preloge pri Magdalenski gori (inventarna številka muzeja Peabody 34-25-40/8721).

it literally being fragmented through space. Take for example the part of the collection recovered from Magdalenska gora Tumulus VI. Of the forty-seven graves identified in this tumulus, five have artefact assemblages split between the Peabody Museum in the United States and the National Museum of Slovenia. Grave 27 from Tumulus VI was a cremation grave that included a variety of bronze and iron personal ornaments as well as ceramic vessels (Hencken 1978, 47). While all the metal pieces are housed at the Peabody, a ceramic vessel remains at

the National Museum. In addition, archival documentation from the excavation, storage, sale, and re-housing of these materials over the last hundred years exists in both museums. This remains a problem with global collections that are fragments of larger assemblages, divorced from their original archaeological contexts. Physical repatriation of this material is not a feasible or desirable solution for the institutions involved; however, by utilising digital techniques for documentation and visualisation, this project facilitates the digital accessibility of this collection and makes the material available for widespread scholarly research and public dissemination.

Archaeological Context

The Duchess of Mecklenburg was a prolific excavator and investigated 19 sites in modern-day Slovenia between 1905 and 1914 (Ložar 1934, 6–7; Dular 2003, 71–83; Greis 2006, 5). Her largest investigations were at sites in the vicinity of Magdalenska gora, Vinica, and Stična, where over 850 graves were uncovered (Ložar 1934, 7). She should be considered an archaeological hobbyist and sponsor of archaeological work rather than a professional archaeologist, though her assistant Gustav Goldberg started keeping excavation records after 1906 and often, the later graves they excavated can be reconstructed (Hencken 1978; Wells 1981; Tecco Hvala 2012). The outbreak of World War I ended her archaeological career, and subsequently the excavated artefacts were put in storage until the 1930s, when they were catalogued for auction and sold to the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology at Harvard University¹ and the Ashmolean Museum at Oxford University² (Ložar 1934; Mahr 1934; Hencken 1978; Wells 1981; Greis 2006). Some artefacts had already been sent to Berlin and Marburg³ after the Duchess gifted impressive artefacts to relatives and patrons including Kaiser Wilhelm II of Germany (Weiss 1999; Greis 2006, 33–35; Tecco Hvala 2012, 15).

There has been significant work done in Slovenia on systematically analysing the artefacts and records from old excavations to try to reconstruct original grave contexts, which has allowed a more complete understanding

1 Finds from Stična, Magdalenska gora, and Vinica.

2 Finds from Vače.

3 At the Museum für Ur- und Frühgeschichte [Museum of Prehistory and Early History] in Berlin and in the lecture collection for the prehistoric seminar at the University of Marburg.

of these sites (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004; Gabrovec 2006; Gabrovec, Teržan 2008(2010); Tecco Hvala 2012; Teržan *in press*). However, the reconstruction of certain contexts remains problematic due to the haphazard nature of antiquarian excavations and imperfect or missing archival records (Božič 2009; 2010; Tecco Hvala 2012, 28). For example, there are only a few maps of excavated tumuli, and so we cannot reconstruct the spatial distribution of most graves within the tumuli. In addition, the original excavation records were often cut up and re-assembled in the creation of discrete lots for auction, limiting their analytical utility in certain cases.

Project Methods and Goals

One of the primary goals of the Visualizing Antiquarian Excavations project is to make the reconstruction of grave contexts and the assessment of their reliability more transparent through the provision of all associated museum and archival records in addition to the archaeological materials. The authors are documenting artefacts using 3D scanning technologies and publishing these data through an open-access online digital repository and archive in order to provide access to the global research community. Three-dimensional representations of artefacts are dynamic datasets that enhance the research potential of traditional representations, such as photographs or illustrations. These 3D models will act as the centrepiece of an archaeological digital archive of the Mecklenburg Collection, removing the research barriers of funding and location, and providing widespread access to this material, which has not been possible since the 1930s.

The digital 3D models of artefacts will be created using the HDI Advanced R1X Scanner from GoMeasure3D, a structured light scanner which produces high-density scans replicating surface morphology with high-resolution colour-mapping that captures the surface appearance of the object. The use of 3D models in archaeology extends the long tradition of visual representation in the field, building on artefact illustration and photography (Garstki 2017). Each of these representational media bring certain benefits that help express features of an archaeological object. The level of manipulation afforded by a 3D model means that significant analysis can be conducted without physically holding the artefact, a prime concern when avoiding damage to fragile items

or trying to study an otherwise inaccessible artefact. 3D artefact models can be digitally measured, viewed from all angles, and visualised with different rendering options (such as without the photo texture) to illuminate features on the surface that are otherwise hidden. Moreover, due to the increase in web-based 3D viewers, digital 3D models can be viewed and interacted with by a much larger audience than solely academic researchers or local museum visitors. Providing opportunities to engage with these materials to those outside the academy increases public visibility and support for archaeology broadly.

The 3D models will be interacted with through the 3D viewer, 3D Heritage Online Presenter (3DHOP⁴), developed by the Visual Computing Lab of ISTI-CNR (Pozenziani *et al.* 2015). 3DHOP is an open-source software package for presenting 3D models, specifically developed for the cultural heritage field. This tool is meant to be used by institutions creating their own platforms for displaying 3D models, and in this case, 3DHOP will be embedded in the database on Open Context (see below). The second author has worked with Open Context to establish best practices for using 3DHOP on the platform.⁵

Not all artefacts are suitable for 3D scanning due to their shape, material, or state of preservation. In these cases, photos of the artefacts are used to facilitate study. The authors have produced high-resolution, publication-quality photographs of all the artefacts. Detailed physical descriptions and dimensions of all artefacts are also included. The aim is to provide scholars with the necessary data to study these artefacts remotely or to facilitate the pursuit of more detailed questions with the museums housing the artefacts.

One of the primary difficulties of working with antiquarian excavations is the lack of access to archival documentation to support reconstructions of artefact provenience, particularly in cases like the Mecklenburg Collection where documentation is held by multiple institutions. To facilitate the study and accurate reconstruction of provenience, all archival documents related to the excavation and auction of these items have been kindly scanned in high resolution by the Peabody Museum and the National Museum of Slovenia. Archaeological study of this collection in particular has been hampered by concerns

⁴ <http://vcg.isti.cnr.it/3dhop/>.

⁵ See <https://opencontext.org/media/3b702ac1-ffbf-4a92-aa96-762a2b6bff66> for an example.

Figure 2. 3D Model of a bronze neck ring from Tumulus VI, Grave 1, Preloge at Magdalenska gora (Peabody Museum inventory number 34-25-40/8624).

Slika 2. 3D model bronaste ovratnice iz gomile VI, grob 1, Preloge pri Magdalenski gori (inv. št. muzeja Peabody 34-25-40/8624).

over the quality and reliability of the Duchess' original excavations (Božič 2009; 2010; Tecco Hvala 2012, 28), and the only way for modern researchers to assess the reliability of items' provenience is to assess the original documentation in full. To this end, our aim is to make this material readily available for study and reconstruction by archaeologists around the world. The dynamic nature of this type of publishing platform will also facilitate the creation of a living data archive, where new discoveries made by scholars studying the collection can be incorporated into the online dataset in a citable way.

The compiled media and data will be published through Open Context,⁶ an open-access, web-based data pub-

lisher. Open Context takes a somewhat unique approach to open-access data: they have developed a system for open-access data publishing where data are not only curated but are first peer reviewed by an editorial board to assure data quality (Kansa, Kansa 2013). Open Context's approach to data publishing, where each object is given a unique and stable record, is best suited for this particular project. Each artefact, set of osteological remains, archival document, and grave/find context in this collection will have its own stable Uniform Resource Identifier (URI). A URI is a string of characters that are unique to a web resource, providing a stable web presence.

Each object record will come complete with a description of the find context, links to other finds and archival records from the same context, and links objects to related

⁶ <https://opencontext.org/>.

materials. The artefact records and archival documents will include high-resolution photographs and there will also be 3D models of many artefacts. These data will be hierarchically organised, allowing the artefacts or osseous remains to be understood in relation to various contextual scales (e.g., grave, tumulus, site), and in relation to similar finds. Since individual artefacts and osseous remains represent an individual database record with distinct URIs, each item can then be cited and linked to in future publications to facilitate scholarly dissemination of these data.

Current Progress

Due to the large scale of this collection, estimated at 20,000 finds,⁷ the authors are taking a site-by-site approach and have started with materials from the site of Magdalenska gora, to which the Peabody Museum and National Museum of Slovenia have both kindly provided access. During the summer of 2019, the authors began 3D scanning, photographing, and collecting archival documents for Tumulus VI from Magdalenska gora, which was chosen for its manageable scale, the variety of artefact types, preservation of human remains, and the relatively detailed archival records from the excavation (Hencken 1978, 41–51). Eighty-nine artefacts were 3D scanned using the structured light system at the Peabody Museum (Figures 1 and 2). It was not possible to scan the other artefacts due to their fragility. In addition, nearly 800 publication-quality photographs of the artefacts from the Peabody Museum will be made available along with photos of artefacts housed at the National Museum of Slovenia. The Peabody Museum also houses human remains materials from Tumulus VI, though there will not be photographs or 3D models of human remains to align with ethical positions in the discipline and to respect the Peabody Museum's restrictions on public dissemination of these data. The condition of the human remains, as well as the age, sex, and minimum number of individuals associated with each grave will be made available, and the authors maintain high-quality photographs of these remains for research purposes. Tumulus VI did not contain any preserved animal bones, though presentations of future tumuli will include detailed records and photographs of faunal remains.

⁷ See Ložar 1934, 7 for discussion of the difficulty estimating the size of this collection.

Processing of the photographs and 3D models took place over the second half of 2019, and all models, images, and archival documents have been approved for use by the Peabody Museum. The authors are currently working with Open Context to populate the site. The project landing page can be found here⁸ and it is anticipated that the site will be live in early 2021.

Discussion

In order to use archaeological data to their full potential, archaeologists must think long-term when it comes to data management. Long-term storage, dissemination, publication, and interoperability are all aspects of a broader data management strategy, and all have unique challenges to overcome. The development of best practices and standards for preserving and sharing archaeological data in Europe has made significant strides in recent years. As a result, we are seeing the benefits for digital heritage management broadly, which have been expanded by following general frameworks for ethical data management, such as the FAIR data principles.⁹ Developed by an interdisciplinary group of international scholars, these principles represent a simplified framework for creating, maintaining, and reusing data (Wilkinson *et al.* 2016). The acronym stands for **F**indable **A**ccessible **I**nteroperable **R**eusable. These principles have been implicitly and explicitly applied to archaeological data, increasing the sustainability of digital data in archaeological practice. This project aims to adhere to these principles by using the Open Context platform, which allows us to organise and publish these data in responsible ways.

A significant limitation for archaeological open data is that many are not structured in ways that they are easily findable to a researcher searching for them online. It is important that these data are associated with human and machine-readable metadata¹⁰ that allow automatic discovery by search engines or digital infrastructures that collect distinct datasets. In the Mecklenburg digital collection on Open Context, each set of osteological remains, artefact, archival document, and find context includes extensive metadata and paradata that allows them

⁸ <https://opencontext.org/projects/b0b44b5d-80f8-4aff-9306-22183c319710>.

⁹ <https://www.go-fair.org/fair-principles/>.

¹⁰ Data about data that can include anything from artefact metrics to archaeological contexts.

to be found when searched by a number of parameters.¹¹

Open Context also structures its metadata by utilising the CIDOC Conceptual Reference Model (CIDOC CRM)¹² as a standard schema for structuring and defining their cultural heritage data and their relationships. These shared standards for data organisation allow easy cross-platform interoperability (Kansa 2014). This means that this data is connected between systems, platforms, and content that allows it to be exchanged and utilised by other sources. In other words, other web resources or researchers can pull these data from Open Context for additional analysis or to combine them with larger, related datasets.

Accessibility of archaeological data has become an important aspect of heritage studies throughout the world, seen with the rise of open-access publication and data across the discipline. Publishing this project through Open Context allows these data to be accessed by anyone, at no cost. This also addresses the fragmentation of the collection, where artefacts, human remains, and archival documentation are spread among several institutions and multiple countries. This web platform allows these disparate materials to be analysed together, despite their global distribution.

As a number of recent projects have highlighted,¹³ while archaeologists produce an enormous amount of physical and digital data, there remains a gap in the actual reuse of said data – material culture is left to sit in storehouses for a generation and digital databases are lost to the curse of evolving technology or the lack of a digital curation strategy. Even those data that are properly archived and accessible through open-access platforms largely remain unused. Open-access data allows researchers to revisit the processes by which an archaeologist arrived at their conclusions, bringing different experiences and perspectives to the data (Beck, Neylon 2012). The project's aim is to (re)use the digital Mecklenburg Collection, facilitating researchers utilising artefact media and archival material to reinterpret the archaeological context or identify patterns in the dataset based on their own expertise.

¹¹ Data about how the primary data was created. *E.g.*, the 3D scanning technique used in the case of a 3D model.

¹² <http://www.cidoc-crm.org/>.

¹³ See the Saving European Archaeology from the Digital Dark Age Cost Action (SEADDA): <https://www.seadda.eu/>.

Conclusion

The *Visualizing Antiquarian Excavations: Digital Reunification of the Mecklenburg Collection* project has a two-fold significance, both methodological and topical. The project takes an innovative approach to disseminating artefactual and archival data, focusing on reusability and accessibility of a dispersed collection. Artefact catalogues are not a new phenomenon in archaeological research, nor are digitally available archaeological datasets. The importance of this collection necessitates a hybrid approach to publishing these data that combines the strength of the artefact catalogue and digital dataset: sharing dynamic, high-resolution media is only possible through a digital platform (a printed publication could not handle the number of images nor would 3D models be useable). The uniqueness of Open Context's approach to data publishing, in which each object is archived with a stable URI, allows long-term reusability of this digital collection. While the entirety of the collection will require time to fully publish, the authors feel that this method of dissemination is forward-looking and fits well with a thorough and considered process of data publication.

In addition, this collection is foundational to understandings of the Slovenian Iron Age, from chronologies and typologies to our understanding of mortuary practices and the social identities of those interred at these sites (Gabrovec 1964–1965; 1966; 1987; 2006; Hencken 1968; 1978; Teržan 1980; 1985; *in press*; Wells 1981; Dular 1982; 2003; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004; Gabrovec, Teržan 2008(2010); Tecco Hvala 2012). This collection has been a touchstone for Slovene archaeology, yet there are long-standing concerns about the reliability of grave reconstructions and the provenience of many items. This project will allow scholars to address these issues, expand research on this collection and also facilitate increased use of this collection for education and public dissemination.

Acknowledgements

There are many people and institutions deserving of thanks, without whom this project would not be possible. The authors would like to thank the museums housing the Mecklenburg Collection for their support for this project. Specifically, we thank Laura Costello and Cindy Mackey who graciously facilitated our access to the

Mecklenburg Collection materials and archives housed at the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, as well as Dr. Boštjan Laharnar, Dr. Janka Istenič, and Barbara Jerin who provided access to the materials housed at the National Museum of Slovenia. We also thank Riley Drechsler, who has been an exemplary research assistant in the early stages of this project. The support offered by Open Context has been invaluable, and we can't thank them enough. We must also acknowledge the previous scholars who have studied the Mecklenburg Collection, this project is only possible due to their hard work.

References / Literatura

- BECK, A., C. NEYLON 2012, A Vision for Open Archaeology. – *World Archaeology* 44/4, 479–497.
- BOŽIČ, D. 2009, A Hallstatt grave containing a cuirass, excavated near Stična by the Duchess of Mecklenburg in 1913: The reliability of grave groups from the Mecklenburg Collection. – *Arheološki vestnik* 60, 63–95.
- BOŽIČ, D. 2010, Zum Panzergrab von Stična und der Verlässlichkeit der Grabzusammenhänge in der Sammlung Mecklenburg. – *Acta Praehistorica et Archaeologica* 42, 155–172.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji*. – Opera 23. – Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- DULAR, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6. – Ljubljana, Zaloba ZRC.
- DULAR, J. 2009, Kako je nastala in zakaj je odšla na tuje Mecklenburška zbirka (The origin of the Mecklenburg Collection and why it was moved abroad). – *Argo* 52/1–2, 30–47.
- GABROVEC, S. 1964–65, Halštatska kultura v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 15–16, 21–64.
- GABROVEC, S. 1966, Zur Halstattzeit in Slowenien. – *Germania* 44, 1–48.
- GABROVEC, S. 1987, Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom (Dolenjska grupa). – V / In: Benac, A., S. Gabrovec (ur. / eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezna doba*. – Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 29–119.
- GABROVEC, S. (ur. / ed.) 2006, *Stična II/1. Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*. – *Catalogi et Monographiae* 37. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- GABROVEC, S., B. Teržan (ur. / eds.) 2008, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien*. – *Catalogi et Monographiae* 38. – Ljubljana, Narodni Muzej Slovenije.
- GARSTKI, K. 2017, Virtual representation: the produc-

- tion of 3D digital artifacts. – *Journal of Archaeological Method and Theory* 24/3, 726–750.
- GREIS, G. P. 2006, *A Noble Pursuit: The Duchess of Mecklenburg Collection from Iron Age Slovenia*. – Cambridge, MA, Peabody Museum Press, Harvard University.
- HENCKEN, H. (ur. / ed.) 1968, *Mecklenburg Collection, Part I: Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe and Human Skeletal Material from Slovenia*. – American School of Prehistoric Research Bulletins 25. – Cambridge, MA, Peabody Museum Press, Harvard University.
- HENCKEN, H. 1978, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska Gora in Slovenia*. Mecklenburg Collection Papers. American School of Prehistoric Research, Bulletin 32. – Cambridge, MA, Peabody Museum Press, Harvard University.
- KANSA, E. 2014, Open context and linked data. – *ISAW Papers* 7.10. (URL: <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/7/kansa/>, access / dostop, 10. 11. 2020).
- KANSA, E., S. KANSA 2013, We all know that a 14 is a sheep: data publication and professionalism in archaeological communication. – *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 1/1, 88–97.
- LOŽAR, R. 1934, Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v Luči zbirke Mecklenburg (Die Vorgeschichte Sloweniens, insbesondere Krains, im Lichte der Sammlung Mecklenburg). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15, 5–91.
- MAHR, A. (ur. / ed.) 1934, *Treasures of Carniola. The Unique Collection of Prehistoric Antiquities Excavated by H. H. the Late Duchess Paul Friedrich of Mecklenburg*. – New York, American Art Association. Anderson Galleries Inc.
- POTENZIANI, M., M. CALLIERI, M. DELLEPIANE, M. CORSINI, F. PONCHIO, R. SCOPIGNO 2015, 3DHOP: 3D Heritage Online Presenter. – *Computers & Graphics* 52, 129–141.
- TECCO HVALA, S. 2012, *Magdalenska gora: Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora: Social structure and burial rites of the Iron Age community*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26. – Ljubljana, Založba ZRC.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. – Catalogi et Monographiae 36. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- TERŽAN, B. 1980, Posodje v grobovih halštatskih veljakov na Dolenjskem / Vessel-sets in the Graves of Hallstatt Chieftains in the Dolenjska Area. – V / In: T. Knez (ur. / ed.), *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*. – Situla 20–21. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 343–352.
- TERŽAN, B. 1985, Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu / Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschaftstruktur im Dolensko-Kreis der Hallstattzeit. – *Arheološki vestnik* 36, 77–106.
- TERŽAN, B. in press / v tisku, *Vače*. Catalogi et Monographiae. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- WELLS, P. S. 1981, *The Emergence of an Iron Age Economy: The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična*. – Mecklenburg Collection, Part III. American School of Prehistoric Research Bulletin 33. – Cambridge, MA, The Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- WEISS, R. M. 1999, Des Kaisers alte Funde. – V / In: W. Menghin (ur. / ed.), *Hallstattzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte*. – Mainz, Verlag P. von Zabern, 48–73.
- WILKINSON, M. D., M. DUMONTIER, I. J. AALBERSBERG., G. APPLETON, M. AXTON, A. BAAK, N. BLOMBERG, J. W. BOITEN, L. B. DA SILVA SANTOS, P. E. BOURNE, J. BOUWMAN 2016, The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. – *Scientific Data* 3 (URL: <https://www.nature.com/articles/sdata201618>, access / dostop, 10. 1. 2020).

Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke (Povzetek)

Prispevek opisuje začetne faze projekta *Vizualizacija starih izkopavanj: digitalna združitev Mecklenburške zbirke*, ki z uporabo digitalnih tehnik dokumentira in predstavlja arheološke materiale. Osredotoča se na zbirko, ki jo je pred prvo svetovno vojno izkopala vojvodinja Mecklenburška, ko je bila današnja Republika Slovenija še del avstro-ogrškega cesarstva.

Vojvodinja Paul Friedrich v. Mecklenburg je devet let (1905–1914) arheološko raziskovala na ozemlju današnjih Slovenije in Avstrije. Izkopavanja več kot dvajsetih najdišč je finančno podprla ali pri njih osebno sodelovala. Pri svojem delu se je držala takratnih standardov zbiranja in dokumentiranja, vendar ti niso primerljivi z današnjimi arheološkimi standardi. Kljub temu se je vojvodinja Mecklenburška umestila med osebnosti, ki so pomembno prispevale k razvoju arheologije te regije.

Njeno arheološko zbirko je družina Mecklenburg dala v tridesetih letih na dražbo, na kateri sta jo kupila Peabodyjev muzej za arheologijo in etnologijo z univerze Harvard ter muzej Ashmolean z univerze Oxford (Ložar 1934; Mahr 1934; Hencken 1968; 1978; Wells 1981; Greis 2006; Dular 2009). V Sloveniji je ostal le del zbirke, ki ga je družina podarila Narodnemu muzeju v Ljubljani (Ložar 1934).

Čeprav vključuje nekatere najpomembnejše in najbolj ohranjene železnodobne najdbe iz Slovenije, je priljubljenost neposrednega preučevanja celotne zbirke dobila zgolj peščica arheologov. Zaradi hrambe zunaj izvorne države in prostorske razdrobljenosti je dostop do zbirke omejen, s tem pa tudi njeno raziskovanje ter vključevanje v javni interes. Tako je eden od glavnih ciljev projekta *Vizualiziranje starih izkopavanj* zagotoviti dostop do arheološkega gradiva ter vseh pripadajočih muzejskih in arhivskih zapisov z namenom preglednejše in zanesljivejše rekonstrukcije grobnih kontekstov. Avtorji predmete iz zbirke dokumentirajo s tehnologijo 3D-skeniranja, pridobljene podatke pa objavljajo v odprto dostopnem spletnem digitalnem repozitoriju in arhivu, s čimer omogočajo dostop zbirke svetovni raziskovalni skupnosti. 3D-modeli omogočajo natančne analize predmetov brez fizičnega stika in s tem preprečujejo morebitne poškodbe oziroma omogočajo dostop do drugače nedostopnih predmetov. 3D-modele predmetov je mogoče digitalno izmeriti, si jih ogledati z vseh zornih kotov in vizualizirati z različnimi možnostmi upodabljanja (na primer brez

fototeksture) ter tako osvetliti sicer skrite značilnosti na površini.

Zaradi svoje oblike, materiala ali stanja ohranjenosti vsi predmeti vendarle niso primerni za 3D-skeniranje. V teh primerih so izdelali visokoločljivostne fotografije vseh predmetov, njihova kakovost pa je primerna za objave. Poleg tega ima vsak predmet tudi natančen fizični opis in navedene točne dimenzije. Cilj projekta je zagotoviti potrebne podatke za preučevanje zbirke na daljavo, v primeru dodatnih, podrobnejših vprašanj pa olajšati komunikacijo z muzeji, ki hranijo predmete.

Ena glavnih težav pri delu s starimi izkopavanji je tudi pomanjkanje dostopa do arhivske dokumentacije, ki bi omogočila preverbo porekla predmetov. V primerih, kot je Mecklenburška zbirka, je težava toliko večja, saj dokumentacijo hrani več institucij. Arheološko preučevanje te zbirke je bilo ovirano zaradi dvomov v kakovost in zanesljivost prvotnih izkopavanj vojvodinje (Božič 2009; 2010; Tecco Hvala 2012, 28), zato je edini način, da raziskovalci lahko sodijo o pravilnosti porekla predmetov, v celoti dostopna izvorna dokumentacija. Posledično je dostop do tovrstnega gradiva nujen. Zato sta, za potrebe tega projekta, muzej Peabody in Narodni muzej Slovenije prijazno posnela vse arhivske dokumente, ki so povezani z izkopavanji kot tudi dražbo zbirke.

Zbrani mediji in podatki bodo objavljeni na Open Context¹⁴, spletnem založniku z odprtim dostopom. Open Context ima do odprto dostopnih podatkov nekoliko edinstven pristop. Razvili so namreč sistem, ki poleg skrbi za podatke vključuje tudi uredniški odbor, ki te strokovno pregleda in zagotovi njihovo kakovost (Kansa, Kansa 2013). Ta sistem je najbolj primeren za v prispevku predstavljen projekt, saj vsak predmet, zbir osteoloških ostan- kov, arhivski dokument ali kontekst groba/najdbe iz zbirke dobi neponovljiv in stabilen zapis ter lasten, enoten identifikator vira (URI), edinstven niz znakov spletnega vira, ki zagotavlja stabilno spletno predstavitev.

Zapis vsakega predmeta bo opremljen z opisom najdiščnega konteksta, s povezavo do drugih najdb in arhivskih zapisov iz istega konteksta ter s povezavo do sorodnega gradiva. Zapisi in arhivski dokumenti bodo vključevali fotografije visoke ločljivosti, na voljo pa bodo tudi 3D-modeli številnih predmetov. Podatki bodo hierarhično

14 <https://opencontext.org/>.

organizirani, kar bo omogočilo iskanje predmetov ali zbirov osteoloških ostankov glede na različne kontekstne kategorije (npr. grob, gomila, najdišče) in glede na podobne najdbe. Ker posamezni predmeti in zbir osteoloških ostankov predstavljajo posamičen zapis v zbirki podatkov z različnimi URI-ji, v objavah lahko vsako enoto opremimo s citatom in povezavo ter s tem olajšamo širjenje podatkov.

Zaradi obsežnosti zbirke, ki je ocenjena na 20.000 najdb¹⁵, avtorji uporabljajo pristop »od najdišča do najdišča«. Začeli so z gradivom z najdišča Magdalenska

gora, dostop do katerega sta zagotovila muzej Peabody in Narodni muzej Slovenije. Poleti 2019 so avtorji začeli s 3D-skeniranjem, fotografranjem in zbiranjem arhivskih dokumentov za gomilo VI z Magdalenske gore. Gomila je bila izbrana zaradi obvladljivega obsega, raznolikosti predmetov, ohranjenosti osteoloških ostankov in razmera podrobnih arhivskih zapisov z izkopavanj (Hencken 1978, 41–51). Avtorji trenutno sodelujejo z Open Context in pripravljajo spletno mesto, ki bo v začetku leta 2021 zaživel na povezavi: <https://opencontext.org/projects/b0b44b5d-80f8-4aff-9306-22183c319710>.

---

¹⁵ Glej Ložar 1934, 7 za diskusijo o težavnosti ocene velikosti te zbirke.

Intervju z izr. prof. dr. Bojanom Djurićem, dobitnikom nagrade Slovenskega arheološkega društva za leto 2018

© Katharina Zanier

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; katharina.zanier@ff.uni-lj.si

Profesor, iskrene čestitke za nagrado Slovenskega arheološkega društva za življenjsko delo. Ab incunabulis: kdo ali kaj je spodbudilo vaše prvo zanimanje za arheologijo in umetnostno zgodovino?

Prav lepa hvala za čestitke. Glede mojega zgodnjega zanimanja za arheologijo in umetnostno zgodovino zadeve le niso tako jasne in premočrtne, kot bi se morda zdelo. V srednji šoli, ko se mlad človek običajno odloča, kam bo usmeril svoje nadaljnje korake, oziroma je v tako odločitve slej ko prej prisiljen, so bile moje preference drugačne. Najprej sta bili tu geologija in matematika oziroma naravoslovje nasploh, na koncu srednje šole pa tudi filozofija – vse vede torej, ki skušajo kar najširše razložiti svet, v katerem smo se znašli. Če danes pomislim na vsa pretekla leta, lahko ugotovim, da je bilo prav to zanimanje za človeka v fizičnem svetu, zanimanje za njuno interakcijo, moje osnovno gonilo. In prav arheologija je tista veda, ki naj bi znala najbolje analizirati to hkratno materialnost in duhovnost sveta v celoti njegovega obstoja. Zato sem se na koncu odločil zanjo, čeprav ne s tako jasno predstavo, kot bi se to morda zdelo iz povedanega. Nekaj pustolovske dimenzije tega poklica je nedvomno imelo vlogo pri moji izbiri študija. Umetnostna zgodovina oziroma, boljše, zgodovina umetnosti, saj gre vendarle za eno od zgodovin, mi je postala zanimiva predvsem kot možno okno za vpogled v mehanizme ustvarjanja, predvsem podob in vizualnih pripovedi, odločitev za ta študij pa sem sprejel povsem ob koncu srednješolskega obdobja. In čeprav ne obžalujem ne ene ne druge odločitve glede svojega študija in poznejše profesionalne poti, me včasih spreleti misel, da bi se morda lahko malo bolj posvetil tudi matematiki in fiziki.

Bili ste učenec Jožeta Kastelica: kateri je najpomembnejši nauk vašega učitelja?

Profesor Jože Kastelic je bil predvsem izredno širok, zelo izobražen in, ko sem ga spoznal, zelo izkušen človek. Bil je aktiven v slovenski kulturi že pred drugo svetovno vojno, bil je aktiven v OF med okupacijo, bil je aktiven na številnih področjih še dolgo po koncu vojne. V jugoslovanski arheologiji povojnih let je bil ena ključnih organizacijskih figur, v slovenski arheologiji prav tako, saj si na primer Slovenskega arheološkega društva oziroma njegovih začetkov brez njega ni mogoče predstavljati. Brez njega si ni mogoče zamisliti tudi povojnega vzpona Narodnega muzeja Slovenije v kadrovske, publicističnem,

knjižničnem in razstavnem pomenu. Prav tako si brez njega ni mogoče zamisliti povojnega razvoja ljubljanskega univerzitetnega študija arheologije, ki je z njegovimi, s preteklostjo neobremenjenimi mladimi kadri prestopil generacijske pasti in se v širšem prostoru odlično uveljavil. Jože Kastelic je bil tudi izreden, strasten predavatelj, ki je pokrival ne le klasično in provincialno arheologijo, temveč tudi antično umetnost, zgodovino, epigrafiko, numizmatiko itn. Njegova Izbrana poglavja iz rimske arheologije za višje letnike so bila vsaj zame še posebej zanimiva. Še vedno se živo spominjam nekaterih njegovih izvajanj, v katerih je poslušalcem, če so to le hoteli razumeti, dal na subtilen način vedeti, da se narava (takratne ali sedanje) oblasti in ljudi od antike do danes ni prav nič spremenila.

Če me sprašuješ o zame najpomembnejšem nauku Jožeta Kastelica, je to prav ta sposobnost širokega vpogleda v mehanizme človeške družbe in njihovo razumevanje. Ko namreč pridobiš to sposobnost, postane življenje manj zapleteno in veliko lažje. Za to njegovo širino in globino pogleda sem mu najbolj hvaležen. Dodal pa bi še, da je name precej vplivala tudi njegova izjemna sposobnost, da je študentom in mladim arheologom puščal prostor svobodnega razmisleka pri njihovem delu. Njegovo usmerjanje je bilo vseskozi bolj ali manj le posredno, izrečeno predvsem v obliki vprašanj.

Študij umetnostne zgodovine in arheologije ste zaključili leta 1975. Od takrat ste bili dejavni na področju arheologije pri nas in v tujini. Kateri so vaši najizrazitejši spomini na arheološko delo za časa Jugoslavije?

Iz tedanjega časa se najbolj spominjam delovanja v 80. letih, ko smo skušali povezati mlado generacijo arheologov iz vseh delov Jugoslavije. To je bil poskus, njegove odmeve lahko vidimo v revijah Arheo in Arheološki pregled, ki je šel vstric s takratnimi družbenimi procesi in demokratičnimi vrenji v Jugoslaviji, še posebej v Sloveniji. Ti procesi so se, žal, izšli v nasprotje tistega, za kar smo si prizadevali, namreč v uničujoče nacionalizme, ki so raztrgali Jugoslavijo in ki še danes obvladujejo vse dele bivše države. Se pa še vedno rad spominjam strokovne ekskurzije po grških kolonijah srednje Dalmacije, ki jo je aprila 1983 organiziral Arheo. V tednu dni potovanja z ladjo so se med nami, mladimi jugoslovanskimi arheologi, spletle številne trajne vezi.

Za jugoslovansko arheologijo, pa ne samo zanjo, je bilo značilno, da ni reflektirala svojih ideoloških usmeritev, da je bil v njej ekspliciten epistemološki razmislek odsoten. Je pa res, da se je bolj ali manj uspešno izognila povojnemu diamatu, vendar hkrati tudi nevtralizirala vse poskuse približevanja drugim ideološkim modelom. Ta pomanjkljivost je bila v 80. letih problematizirana predvsem v smislu ugotavljanja implicitnih ideologij v njej,

na primer prikritega nacionalizma, in kritike kulturno-zgodovinskih modelov t. i. tradicionalne arheologije. To je povzročilo zanimanje za takrat nove smeri v svetovni arheologiji, na primer za Binfordovo »novo arheologijo«, pozneje imenovano procesualna arheologija.

Hkrati se je na povsem drugi ravni naše aktivnosti pojavila zahteva po boljšem terenskem delu v smislu takrat v

Slika 1. Na avtocestnih izkopavanjih Pri Muri (arhiv SAD).

tujini uveljavljenega stratigrafskega izkopavanja in rabe Harrisove matrike. To je med slovenskimi arheologi nalletelo na nekaj odpora v smislu ohranitve domače terenske tradicije. Rezultat tega razmisleka sta bila prevoda Harrisove kulturne knjige *Načela arheološke stratigrafije* (SAD 1989) in Barkerjevega dela *Tehnike arheološkega izkopavanja* (SAD 1998).

Leta 1994 je bila ustanovljena Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije (SAAS) in vi ste prevzeli njeno koordinacijo. Kateri so največji uspehi tega tako ključnega projekta?

Namesto o uspehih bi raje govoril o koristih. O njih sem sicer nekajkrat že pisal in govoril, nazadnje na posvetu SAZU in SAD ob evropskem letu kulturne dediščine leta 2018, pa vendar naj jih še enkrat povzamem. Še pred tem pa naj poudarim, da je bila skupina, v kateri so ob predstavniku Uprave za kulturno dediščino RS in predstavniku akademske sfere sodelovali arheologi vseh tedanjih samostojnih Zavodov za spomeniško varstvo, ustanovljena v okviru tedanje Uprave (do leta 1994 Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine), kot edinem možnem mestu povezovanja raznovrstnih interesov. Pri tem je imela odločilno vlogo takratna direktorica Uprave dr. Jelka Pirkovič.

Med koristmi delovanja SAAS je treba najprej poudariti združitev oziroma usklajeno sodelovanje celotne arheološke konservatorske službe pri največjem državnem infrastrukturnem projektu, kar je bilo dotlej, tudi zaradi takrat samostojnega statusa zavodov za spomeniško varstvo, neobičajna novost. Infrastrukturni projekt je, če nič drugega, delovno presegal zmogljivosti takratne konservatorske službe, ki je imela po zakonu iz leta 1981 tihi monopol nad t. i. zaščitnimi arheološkimi deli, z novim zakonom iz leta 1999 pa je bil ta monopol uzakonjen. Tega so se vsi arheologi konservatorji dobro zavedali. Hkrati je bila dotedanja praksa zaščitnih del v smislu metod varovanja usmerjena predvsem v arheološka izkopavanja in dokumentiranje uničenj ob gradnjah in drugih posegih v zemeljske plasti. Takrat v svetu že dobro razvite in uporabljene metode – da ne govorim o samem konceptu – t. i. preventivne arheologije v Sloveniji še niso bile uporabljene, oziroma so bile preizkušene le v akademskem smislu. Zavedajoč se enormnega obsega dela, ki ga je bilo mogoče slutiti že na podlagi obstoječega registra arheoloških najdišč Slovenije, kaj šele na podlagi projekcije gostote arheoloških sledov v prostoru

spričo rezultatov podobnih projektov v tujini, je bilo treba oblikovati model varovanja, ki bi vključeval vse razpoložljive, že obstoječe strokovne vire in omogočil razvoj novih. Ob hkratni uporabi terenskih metod, ki bi podpirale osnovno idejo preventivne arheologije – odvratanje uničevalnih posegov od območij arheoloških ostalin –, naj mimogrede poudarim, da veskozi zavestno ločujem pojem arheoloških ostalin od pojma arheološke dediščine, ki se v naši stroki že nekaj časa nekritično uporablja za označevanje arheoloških ostalin. Ta pojem namreč označuje izključno njihov pravni status in je zato za označevanje ostalin preprosto preozek.

SAAS je imel določeno vlogo že v postopku izdelave državnega prostorskega načrta za avtoceste, v katerem so sodelovali t. i. »prostorci« iz konservatorske službe. Ena glavnih oseb, ki je v Zakonu o varstvu okolja iz leta 1993, oziroma v njem uzakonjeni evropski obvezi po izdelavi Celovite presoje vpliva na okolje (CPVO), uspela uveljaviti tudi oceno vpliva na arheološko dediščino, je bila Lenka Molek z omenjene Uprave. Prav CPVO pa je bila zakonska osnova za delovanje naše skupine, od katere se je pričakovalo, da bo načrtovalce opremljala s podatki o arheoloških vsebinah obdelovanega prostora že v času prvih preverb posameznih variant cestnih tras. To ob tedanji razvojni stopnji metod zajemanja arheoloških podatkov in skromnih kadrovskih možnostih ni imelo realne podlage. Je pa posledično v nadaljevanju omogočilo nagel razvoj tega sektorja in kritično ovrednotenje takratne informacijske baze arheoloških najdišč, generirane že v okviru starega Zavoda za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije, poznejše Uprave, danes hranjene v službi INDOK pri ministrstvu za kulturo. Če to izvajanje skrčim na temo problematike arheološke informacijske baze kod podpore načrtovanju posegov v prostor in varovanja, moram poudariti dve posledici delovanja SAAS. Prva je ugotovitev o pomanjkljivem poznavanju obstoja arheoloških ostalin v slovenskem prostoru. Kljub doslednemu izogibanju načrtovalcev vsem znanim območjem arheološke dediščine in arheološkim spomenikom smo identificirali v povprečju po eno neznano najdišče na vsakem drugem kilometru trase avtoceste. Druga posledica pa je odsotnost kakršnekoli hierarhizacije med znanimi območji dediščine ter spomeniki lokalnega in državnega pomena, če uporabim varstveno terminologijo, ki je načrtovalcem pri njihovem delu povzročala precejšnje težave, konservatorjem pa oteževala varovanje pomembnih,

v prostoru še vedno vidnih ostalin. Ta varstveno uniformna, notranje neartikulirana masa dediščine in spomenikov je v resnici velika cokla smiselnemu upravljanju z arheološko dediščino. Ima pa vsaj dva vzroka – v smislu znanosti sicer povsem upravičeno razumevanje pomembnosti vsake informacije, kar pa ne more implicirati enake vrste varovanja v vseh primerih, in nesposobnost strokovnega soočenja s celovitim in centralno vodenim ovrednotenjem arheološke dediščine. Vsi poskusi v to smer so se doslej sfizičili.

Poleg vseh metodoloških novosti pri soočanju s sistematično oceno arheološkega potenciala velikih površin je SAAS v fazi arheoloških izkopavanj preferiral izkopavanja velikih površin v nasprotju z do tedaj najbolj prakticirano obliko arheoloških sond. To je nujno povzročilo spremembe v izkopavalni metodologiji, logistiki in zajemanju oziroma hranjenju podatkov, tj. v njihovi digitalizaciji. Vzporedno s temi spremembami je prišlo do silovitega razvoja arheoloških zasebnih podjetij, v katera so bili vključeni skoraj izključno le mladi arheologi. Ob sodelovanju muzejev in nekaterih drugih ustanov pri teh izkopavanjih, pri čemer je treba izpostaviti delovanje Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti, so bili prav mladi arheologi v zasebnih podjetjih tisti, ki so odlično opravili težko terensko delo in poterenske priprave na objavo. Današnja arheološka podjetja so izšla prav iz te inicialne faze. Arheologi konservatorji so imeli pri izvedbi arheoloških izkopavanj manjšo vlogo, čeprav so pri njih vsi sodelovali oziroma jih vodili. Obseg terenskih del in njihov hkratni upravni angažma sta od njih zahtevala ogromne napore. Zelo hitro je postalo jasno, da veliki infrastrukturni posegi zahtevajo dosledno ločevanje strokovnih funkcij, da torej sočasno vodenje terenskih posegov in upravno-varstvenih postopkov ni izvedljivo – do določene mere tudi zaradi konflikta interesov. Zaradi tega in še zaradi nekaterih drugih razlogov smo predlagali reorganizacijo strukture Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v smislu ustanovitve posebnega Centra za preventivno arheologijo in posebne konservatorske službe, kar je bilo pri drugih strokah že dolgo uveljavljeno. Za umetnostne zgodovinarje konservatorje take naloge opravlja Restavratorski center.

Premik delovanja arheološke konservatorske službe od malih, predvsem zasebnih posegov v prostor k velikim državnim infrastrukturnim posegom, z vsem, kar taki projekti prinašajo v smislu postopkov in izvedbe, premik

od varovanja kot izkopavanja do uveljavitve načel Malteške konvencije oziroma načel preventivne arheologije, je imel za nujno posledico in pogoj spremembo Zakona o varstvu kulturne dediščine ter sprejetje podzakonskih aktov. Naj v zvezi z njim tokrat poudarim le dvoje – okrepitev vloge konservatorske službe in njenih nalog ter dovoljenje, da lahko arheološke raziskave opravljajo vse osebe, ki so zanje strokovno usposobljene.

Uspešna izvedba in komuniciranje rezultatov projekta varovanja arheoloških ostalin na trasi avtocest sta slovensko arheologijo v družbenem smislu postavila na precej drugačno mesto, kot ga je imela prej. Za to včasih uporabljam metaforo dolge sence, ki jo je projekt pod vodstvom SAAS vrgel na vse kasnejše javno delovanje arheološke stroke. Ob velikem javnem investiranju v varovanje arheoloških ostalin so bila (in so še vedno) družbena pričakovanja upravičeno visoka. Temu se ne moremo in ne smemo izogniti, saj gre ne le za našo prepoznavnost, temveč za našo vlogo pri ustvarjanju moderne slovenske kulture. Standarde varovanja arheoloških ostalin smo uspešno pripeljali na evropsko raven; upam, da jih provincialna različica neoliberalizma s pobesnelo deregulacijo posegov v prostor ne bo odpravila in s tem izničila truda generacij.

Leta 2009 ste nastopili funkcijo vršilca dolžnosti generalnega direktorja Direktorata za kulturno dediščino na ministrstvu za kulturo. Kateri so bili glavni izzivi tega zahtevnega položaja?

No, izzivov je bilo kar nekaj. Vendar naj najprej povem, sploh prvič, da sem takratno ministričino ponudbo sprejel predvsem zato, da zagotovim obstoj reform, ki so bile pred tem izpeljane v okviru ZVKD-1. Ena ključnih je bila ustanovitev Centra za preventivno arheologijo. Še sveže reforme, ki so bile sprejete v času vlade neke druge politične opcije, bi namreč v goščavi državne administracije kaj lahko opešale in se postopoma izgubile.

Izzivi, po katerih me sprašuješ, so bili na primer v ustreznem organiziranju Sektorja za nepremično kulturno dediščino, posebej tistega njegovega dela, ki se je ukvarjal z izdelavo smernic in mnenj pri sprejemanju prostorskih aktov – DPN-jev, OPN-jev, OPPN-jev ipd. –, in je bil v tistem času delovno močno obremenjen. To je bila izredno pomembna služba, saj so vsa ta mnenja in smernice imele tudi pomemben »arheološki del«, katerega izhodišča so bila poročila konservatorjev. Brez dobrega sodelovanja

služb ne bi bilo mogoče uveljaviti zakonskega varovanja, kar bi posledično povzročilo številne konfliktna situacije na terenu in vrglo slabo luč na arheologijo kot celoto.

Drugi veliki izziv je bil projekt obnove izbranih slovenskih gradov, ki je bil financiran iz evropskih sredstev. Meni je bil projekt potisnjen v naročje že v zaključni fazi, ko so v posameznih primerih ostali samo še skoraj nerešljivi problemi v zvezi z realizacijo v takih projektih obveznih kazalcev, in to ob iztekajočih se rokih in odpovedih ljudi, ki so do takrat projekt vodili, kakor so pač znali. To je bil pravzaprav največji izziv mojega kratkega službovanja na ministrstvu.

No, eden večjih izzivov je bilo tudi delovanje novoustanovljene Službe za premično dediščino in muzeje, ki je bila ob odsotnosti drugih možnosti pripojena Narodnemu muzeju Slovenije. Velika angažiranost vodje te službe in njena velika želja po izboljšanju muzejske organiziranosti in delovanja v Sloveniji ter njen izredno velik delovni vložek, vse to je bilo soočeno predvsem s politično nezainteresiranostjo. To je povzročalo precejšnje napetosti na relaciji MK–NMS, ki jih ni bilo mogoče uspešno rešiti. Muzeji še danes niso ustrezno organizirani in financirani, politične volje po ureditvi teh razmer pa tudi ni, saj tak angažma ne prinaša veliko političnih točk. Prej nasprotno.

Slika 2. Leta 2014 na Metelkovi (foto: Leon Vidic/Delo).

Sicer pa lahko rečem, da je služba generalnega direktorja Direktorata za kulturno dediščino delovno zelo naporna, izpostavljena številnim upravičenim in neupravičenim interesom ter pričakovanjem.

Sodelovali ste pri vseh pomembnejših dejanjih, s katerimi je bila utemeljena sodobna preventivna arheologija v Sloveniji, od aktov, ki so (preventivne) arheološke raziskave uvrstili med obvezne študije vpliva fizičnih posegov v prostor, prek aktualnega Zakona o varstvu kulturne dediščine (2008) in Pravidnika o arheoloških raziskavah (2013) do reorganizacije Zavoda za varstvo kulturne dediščine in ustanovitve Centra za preventivno arheologijo. Kako komentirate nedavne spremembe v gradbeni zakonodaji?

V tej zvezi lahko le citiram enega boljših okoljskih ministrov, ki jih je imela Slovenija, dr. Pavla Gantarja: »SedANJI minister Andrej Vizjak v ničemer ne skriva, da je njegova zgodba odstranjevanje okoljskih ovir pri gospodarskih mega infrastrukturnih projektih. ... V tem času (do 31. decembra 2021) bodo prav gotovo spremenili Zakon o varstvu okolja, Gradbeni zakon in recimo Zakon o urejanju prostora in počasi uveljavili merila, o katerih se niso niti slučajno pogovarjali z nevladnim sektorjem. Temu je naklonjeno tudi neko splošno vzdušje, saj so vsi po vrsti veseli. Gospodarska zbornica je vesela, Obrtno-podjetniška zbornica je vesela, potem poslušamo izjave direktorja nekega gradbenega podjetja, kako okoljske zahteve zavirajo gradnjo in podobno. Vsi so skrajno veseli, tako da nekih hudih političnih konfliktov ali sporov ni pričakovati. Konflikti se bodo odvijali le s tistimi, ki so neposredno prizadeti, pri čemer moramo povedati, da so preprosto odstranili varovalni mehanizem in posledice tega bodo lahko zelo resne.«

To, o čemer govori Gantar, se trenutno sicer res nanaša predvsem na naravovarstveno področje, toda napovedana deregulacija prostorske zakonodaje bo temeljito vplivala tudi na varovanje vse kulturne dediščine v prostoru. Pred tem si ne moremo in ne smemo zatiskati oči. Glede na to, kakšna je narava trenutne vlade in brez izjeme vseh njenih akterjev, lahko od nje pričakujemo samo sestop v preteklost. Upati v njen hiter propad ni nezaželeno, toda kaj nam zagotavlja, da naslednja vlada, leva ali desna, že sprejetih škodljivih zakonov ne bo hotela obdržati. Zakon o RTV je odličen primer take prakse.

V svoji karieri ste imeli možnost sodelovati pri številnih arheoloških projektih v tujini: ali bi lahko izpostavili primer dobre prakse varstva in sobivanja z arheologijo iz tujine?

Varovanje arheološke dediščine oziroma spomenikov je značilnost t. i. zahodne kulture in njene nekaj več kot stoletje stare spomeniške ideologije. Kot del ideologije se razumevanje varovanja spreminja v skladu s splošno ideologijo zahodne civilizacije, ki si je pred nedavnim nadela naziv globalna, čeprav gre pri tem predvsem za globalno ekonomijo trgov in finančne industrije. Toda neoliberalna ideologija, ki vse fenomene življenja že nekaj časa spreminja v blagovne kategorije, tudi arheološko dediščino vidi predvsem kot blago. Vključevanje te dediščine v turistično industrijo, proces, ki ga za svoje preživetje skušajo realizirati številni poskusi tako pri nas kot v svetu, je najjasnejši dokaz te vzajemnosti in nemoči misliti drugačno rabo. Iz tega sledi, da so najuspešnejši projekti varovanja tisti, pri katerih imajo lokalni prebivalci kar največ materialne koristi od spomenikov v njihovem okolju in temu primerno zanje skrbijo, oziroma del zasluzka usmerjajo v njihovo vzdrževanje. Idealen primer takega sobivanja bi lahko bili Pompeji, cilj turistov že od Grand Toura naprej, če ne bi bili veliki zaslužki vseskozi tarča lokalnega podzemlja; ali pa številna arheološka najdišča v Egiptu (Giza, Luxor, Assuan), Grčiji (Atene, Olimpija, Delos), Turčiji (Efez, Pergamon, Ilion), Indiji (Qutb minar, Tughlaqabad, Tadj Mahal, Orcha itn.). Pa vendar pri vseh navedenih primerih moti predvsem odsotnost aktivnega varovanja lokalnega prebivalstva, saj sta varovanje in trženje večinoma v rokah profesionalnih državnih ali regionalnih ustanov. Pri tem moramo sobivanje z arheološkimi spomeniki razumeti kot bolj ali manj aktivno participiranje prebivalcev pri njihovem upravljanju. Približek takemu modelu sem srečal na bogatem arheološkem najdišču – v arheološki krajini Kilmartin Glen na Škotskem.

Se pa v zadnjih letih, kot odgovor na različne procese, povezane z globalizacijo in korporativnim nasiljem, zamaskiranim v državne interese, pojavlja oziroma obnavlja identitarna ideologija, ki si arheološko dediščino marsikdaj ideološko lasti ter jo spreminja v simbole in zibelke. Iz polpretekle zgodovine je ta pojav znan v nacistični arheologiji (kot nam bližnji primer naj navedem le Carnuntum), znan pa je bil tudi v povojni slovenski arheologiji z iskanjem slovanskih ostalin na severni meji, če

omenim le povojna izkopavanja na Ptuj. Nosilci te identitarne ideologije znajo za spomenike včasih tudi skrbeti, žal predvsem z izključevanjem drugih – kakor se dogaja z mošejo Al Aqsa na Tempeljskem griču v Jeruzalemu – ali z uničenjem motečih delov, kakor se je zgodilo z mošejo Babri v indijski Ayodhyi. Takega zdrsa v ahistorično mentaliteto si ne smemo želeči, čeprav si del slovenske politike za to precej prizadeva.

Med letoma 2011 in 2019 ste bili predsednik Slovenskega arheološkega društva, do potankosti poznate delovanja arheologov na formalni in neformalni ravni pri nas. Ali lahko pojasnite glavne probleme in adute slovenske arheologije?

Uf, to je pa kar težko vprašanje. V obilici dogajanja v slovenski arheologiji zadnjih let ni lahko biti povsem objektivni pri njegovem ocenjevanju. Najprej bi morda veljalo poudariti prisotnost veliko mladih arheologov (moško obliko uporabljam kot spolno nevtrarno, s čimer se moja matična hiša zagotovo ne bi strinjala), ki zadnja leta izredno uspešno delujejo na vseh področjih arheološkega udejstvovanja – od terenske do specializirane znanstvene dejavnosti. Zato sem prepričan, da je generacijski prehod v slovenski arheologiji dobro uspel. Ob tako velikih in kakovostnih kadrovskih zmogljivostih je slovenski arheologiji zagotovljena uspešna in bolj diferencirana prihodnost. Na ravni posameznikov pa ta pot ni vedno lahka.

V strokovnem smislu smo lahko v zadnjih letih videli velike in zelo uspešne spremembe v tehnikah in metodah zajemanja podatkov, kar je odprlo številna vprašanja znanstvene, varstvene, organizacijske in pedagoške narave. Ob vseh nespornih uspehih pa ta premik v smeri arheometrije nujno zahteva ustrezen epistemološki razmislek, ki po mojem mnenju manjka in bi ga bilo treba čim prej opraviti. Čeprav ni dvoma, da bo do njega prej ali slej prišlo, bi lahko zamujanje pri tem povzročilo precej škode. Na področju varovanja bi zamujanje pri razmisleku o osnovnih konceptih imelo še posebej hude posledice.

Še vedno pa v slovenski arheologiji kot znanosti pogrešam premik od pretežnega ukvarjanja s t. i. malo kritiko (lower criticism) k visoki kritiki (higher criticism), če kot metaforo uporabim ta, za tekstno kritiko značilen par, ali drugo prisposodbo, vzeto iz geologije, premik od pretežno paleontoloških študij k strukturalni geologiji – čeprav nekaj redkih poskusov obstaja.

Dolga leta ste poučevali klasično arheologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, spremljali in spoznali ste številne generacije mladih arheologov. Velikokrat poslušamo o nižjih standardih sodobne vzgoje in izobraževanja. Ali ste prepoznali bistvene razlike v predznanju in pristopih vaših študentov v različnih generacijah?

Po mojih izkušnjah sprememb v znanju, s katerim študent pride iz srednje šole na fakulteto, ni mogoče vezati na spremembe v kakovosti srednješolskega izobraževanja. Tega ni bilo mogoče zaznati. Moja opažanja gredo prej v smer različne kakovosti srednješolskih profesorjev in hitrosti oziroma sposobnosti študenta, da se prilagodi novi obliki študija. Pri tem bi rad poudaril, da se univerzitetni študij ne bi smel prilagajati srednješolskim standardom in oblikam, v kar sicer vodijo nekatere reforme univerzitetnega študija.

Vaš osrednji interes raziskovanja je rimskodobna kamnoseška produkcija: katera so glavna odprta raziskovalna vprašanja v zvezi s to tematiko pri nas, ki jih velja v bodoče še osvetliti?

Rimskodobna kamnoseška proizvodnja je v raziskovalnem smislu zelo široko področje, ki sega od oskrbe mest s kamnom, oblikovanja reprezentativne javne in zasebne arhitekture ter raznovrstnih spomenikov, skupaj s problematiko simbolne rabe materialov, do delavniških, kronoloških, ikonografskih in sploh umetnostnih vprašanj rimske kulture. Pri tem gre vseskozi za fenomene celotne države in njene kulture, tako da je treba ves čas upoštevati in medsebojno primerjati istovrstne pojave v različnih delih imperija, da bi lahko prišli do verodostojnih razlag posameznih specifičnih pojavov. Zato bi vezanost raziskav na samo slovenski prostor huda metodološka napaka. Pogosto nam zgolj tak širši pogled pomaga pravilno razložiti in razumeti pojav, zabeležen na tem majhnem prostoru trenutne slovenske države. Kot primer naj navedem vpogled v marmorne spomenike Panonije, brez katerega nikoli ne bi mogel pravilno razumeti celotne problematike proizvodnje marmornih spomenikov, izhajajočih iz noriških kamnolomov in njihovih delavnic.

Danes je za kamnoseško proizvodnjo vzpostavljen nov interpretativni model, ki bi moral mutatis mutandis veljati za ves imperij in ki postavlja v ospredje delavniško proizvodnjo, vezano na posamične kamnolome. To proizvodnjo je treba definirati in analizirati s pomočjo cele vrste pristopov oziroma analiz – od litoloških do ikono-

grafskih. Tudi za slovenski prostor, oziroma za rimska središča na tem prostoru, je treba opraviti še večino teh analiz, saj smo vrsto vprašanj, povezanih z oskrbo in proizvodnjo, šele začeli reševati. Če se zdi naše poznavanje teh vprašanj za Emono še najboljše, je treba na podlagi najnovejših spoznanj geologov pričakovati zanjo mnogo bolj pestro sliko tako v smislu števila in vrste emonskih kamnolomov kot v smislu nanje vezane proizvodnje. Za Celeio so bile opravljene le nekatere geološke analize marmorja, celovita analiza kamnitega materiala pa je trenutno tema geološkega doktorata. To pomeni, da je treba arheološko delo v zvezi z oskrbo in proizvodnjo Celeie še v celoti opraviti. V Poetovionu se v tem smislu trenutno nič ne dogaja, razen kataloškega urejanja kamnitega gradiva, hranjenega v muzeju. Del marmornih analiz nagrobnih spomenikov je bil v preteklosti že izveden, njihov arheološki rezultat pa je bil za razumevanje noriško-panonske proizvodnje in trgovine izredno pomemben. Vendar ostajajo še povsem neraziskana vprašanja lokalne proizvodnje v neogenskih apnencih, še posebej v navezavi na arhitekturo Poetovione. To je eno večjih področij, ki se ga bo treba čim prej lotiti. Neviadunum in z njim povezano vprašanje kamnoseške proizvodnje v lokalnih apnencih Dolenjske je še povsem neraziskan, vendar se obeta začetek reševanja tega kompleksa tudi zanj. Za druga manjša naselja pa bo treba preveriti tako vire kot načine njihove oskrbe s kamnom in kamnitimi izdelki, saj tovrstnih analiz skorajda ni.

To so analize, ki so za razumevanje delavniške in umetnostne problematike temeljnega pomena, saj nam le one omogočajo trdno in verodostojno izhodišče za »visoko kritiko«.

Čeprav ne gre za ozko kamnoseško proizvodnjo, je treba omeniti še neko drugo rabo kamna, namreč njegovo uporabo za krašenje arhitekture oziroma njenih talnih in stenskih površin v sectile tehniki in tehniki mozaika. Moj vpogled v problematiko sectile tlakov v Sloveniji je sicer sila skromen, vendar lahko kljub temu trdim, da so uvoženi mediteranski marmorji pri nas prisotni samo v tej obliki. To je eno od poglavij oblikovanja arhitekture, ki je še povsem odprto. Pri mozaikih je vprašanje izvora materiala, tako kažejo dosedanje analize, bolj ozko vezano na izvor delavnic, celotna problematika pa je mnogo bolj zapletena kot pri drugih spomenikih.

In na koncu naj omenim še najbanalnejšo rabo kamna – gradbeništvo. Kateri so viri za gradnjo v kamnu in ka-

tere so pri gradnji uporabljene tehnike? To so vprašanja, s katerimi se pri nas doslej sistematično ni ukvarjal nihče; tako ta slepa pega slovenske antične arheologije žal sega v izhodišče zbiranja podatkov – v arheološka izkopavanja. Opažam pa, da se razmere počasi spreminjajo na bolje.

Omenila sva samo glavne poudarke vašega izjemnega življenjskega dela, ki še zdaleč ni končano: od upokojitve leta 2018 verjetno intenzivno nadaljujete z raziskavami. S čim se trenutno ukvarjate?

Nedokončanih projektov se je v preteklosti nabralo kar nekaj. Skušam jih pripeljati v zaključno fazo, predvsem objave sarkofagov Poetovione in Sirmija, ki so za razumevanje te proizvodnje v Pannoniji ključnega pomena. Tu je še priprava objave stebrov Galerijeve vile Felix Romuliana, kjer gre v osnovi za izdelek študentov mojega seminarja, opremljen z analizami mediteranskih marmorjev, iz katerih so izdelani. Naj omenim še pripravo objave, skupaj z mladimi slovenskimi geologi in nekaterimi arheologi, kamnoloma v Podpeči, kjer smo med drugim odkrili njegov antični del. Dela ne manjka in opravljam ga z veseljem.

Na koncu še nekaj osebnega: ali ima profesor Djurić kak hobi, ki ni arheologija?

Ha! Hobi kot bolj ali manj stalna prostočasna aktivnost je nekaj, česar v resnici ne poznam. V mladosti in tudi pozneje so me zanimale številne aktivnosti, od smučanja in gornišstva do konjenišstva, tudi ribištvo kar nekaj časa, sčasoma pa je zanimanje za vse te aktivnosti iz različnih vzrokov pojenjalo. Tako se danes zadovoljujem le s košnjo trave in obrezovanjem sadnih dreves, kar seveda ni mogoče uvrstiti v kategorijo hobi. Me pa še vedno vlečejo potovanja v daljne dežele, predvsem po arheoloških in historičnih krajih, pa tudi v kraje, kot je Sipadan. Kot pravi moja soproga, »arheologi poznate najlepše kraje na tem planetu«.

In memoriam Mirini Cvikl Zupančič (1938–2020)

© Janja Železnikar

Medobčinski muzej Kamnik; janja.zeleznikar@gmail.com

26. oktobra 2020 je sklenila življenjsko pot. Rodila se je 23. avgusta 1938 v Mariboru. Po končani gimnaziji je študirala arheologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in leta 1962 diplomirala. 1. oktobra 1963 se je zaposlila v kamniškem muzeju, sprva kot v. d. direktorja in od leta 1967 do upokojitve leta 2002 kot direktorica.

V času študija je sodelovala pri številnih izkopavanjih antične Emone in se z antičnim gradivom ukvarjala tudi v Mestnem muzeju Ljubljana. Leta 1960 je prejela študentsko Prešernovo nagrado. Kljub preštevilnim funkcijam in nalogam, ki jih je opravljala v kamniškem muzeju, je vodila večja ali manjša arheološka zaščitna izkopavanja v Kamniku, Mengšu, na Trojanah in v Blagovici. Opravila je več topografskih pregledov terena. Leta 1967 sta z Majdo Žontar izdelali temeljno topografijo gradov na Gorenjskem, leta 1971 pa protiturških taborov na Gorenjskem.

Njena poglavitna in najtežja naloga je bila zagotoviti ustrezne prostore za muzejsko dejavnost. Muzej je na noge postavila iz nič. Lotila se je dolgoletne prenove gradu Zaprice, stranskih traktov ter celotnega grajskega kompleksa z grajskim obzidjem in stolpiči. Težaška gradbena dela ter usklajevanja z lokalnimi in državnimi oblastmi so jo stala tudi zdravja. Kljub vsem preprekam je vztrajala. Zagotovila je osnovne delovne, razstavne in depojske prostore.

Prišel je čas za muzejske zbirke. Dolga leta je s težavo poskušala pridobiti predmete iz federalnega zbirnega centra, kar ji je deloma uspelo. Leta 1964 je ključno pripomogla k odkupu dela Sadnikarjeve zbirke. Šele tedaj je muzej počasi dobival podobo varuha, proučevalca in razstavljalca nepremične dediščine. Z načrtnim zbiranjem upognjenega pohištva in razstavo je kamniški muzej postal muzej z najbogatejšo zbirko Thonetovega pohištva na Slovenskem. Postavila je temelje stalnih zbirk v Moravčah in na Krumperku pri Domžalah – slamnkarstvo. Pred propadom in dokončnim uničenjem je rešila lesene, s slamo krite kašče iz Tuhinjske doline, ki so jih prenesli na grajski plato. Tako je v letih 1968 in 1973 nastal eden prvih, če ne prvi skansen v Sloveniji.

V 70. letih 20. stoletja je kot predsednica ZKO Kamnik in Kulturne skupnosti Kamnik skrbela za razvoj kulturnega življenja v vsej kamniški občini. Tako so bili v tem času prvič razpisani gledališki in koncertni abonmaji ter organizirane muzejske in likovne razstave s spremljajoči-

Slika 1. Leta 2015 ob odprtju prenovljenega lapidarija Medobčinskega muzeja Kamnik (arhiv MMK).

mi publikacijami in zloženkami. Tedaj sta bili obnovljeni dvorani Kino Dom in razstavišče Veronika. Leta 1980/81 je bila pobudnica in vodja projekta adaptacije meščanske hiše na Glavnem trgu 2, v kateri je po donaciji del Mihe Maleša nastala po umetniku poimenovana galerija.

Sodelovala je v kulturno-političnih forumih v slovenskem prostoru, saj je bila namestnica predsednika Skupnosti muzejev Slovenije, namestnica predsednika sveta Triglavskega narodnega parka, namestnica predsednika Kulturne skupnosti Slovenije ter članica raznih eksperntnih skupin s področja kulture. Tu se je zanimala in zavzemala predvsem za razvoj na področju muzealstva in muzejske zakonodaje.

Vedno si je prizadevala za izdajanje kvalitetnih publikacij, razstavnih katalogov, vabil in zloženek. Pomembna se ji je zdela celostna ponudba projekta. Vzpostavila je visoke kriterije profesionalno opravljenega dela tako z vsebinskega kot oblikovnega in tehničnega vidika.

Leta 1999 je prejela najvišje priznanje za svoje delo in prispevek k celostnemu varovanju kulturne dediščine,

Valvasorjevo nagrado za življenjsko delo. V spominu nam bo ostala kot elegantna, vedno urejena, uglajena gospa s prijaznim nasmehom na obrazu. Bila je duhovita, pa tudi neomajna in neustrašna, ko se je borila za dobro muzeja ali stroke.

Bibliografija Mirine Cvikl Zupančič

E. Pegan in M. Zupančič, *Najdba novcev iz druge polovice 16. stoletja*. Kamniški zbornik IX, 1963, str. 115–132.

M. Cvikl Zupančič, *Mekinje – Jeranovo*. Varstvo spomenikov 9, 1962-1964, str. 149.

M. Zupančič, *Kamnik – grad Zaprice*. Varstvo spomenikov 9, 1962-1964, str. 179.

M. Zupančič, *Arheologija na področju muzeja Kamnik*. Argo 3, 1964, str. 79–80.

M. Zupančič, *Tri tisoč let star grob*. Kamniški občan, leto IV, št. 4, oktober 1965, str. 6.

M. Cvikl Zupančič, *Kamnik*. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966), str. 193.

Slika 2. Leta 1961 kot študentka na izkopavanjih antične Emone (arhiv družine Zupančič).

M. Cvikl Zupančič, *Velika planina*. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966), str. 193.

M. Cvikl Zupančič, *Gameljne*. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966), str. 194.

M. Cvikl Zupančič, *Kamnik-Žalski hrib*. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966), str. 194.

M. Cvikl Zupančič, *Šmartno v Tuhinjski dolini*. Varstvo spomenikov 10, 1965 (1966), str. 206.

M. Zupančič, *Rimska hiša na Trojanah*. Kamniški občan, leto V, št. 4, julij 1966, str. 10.

M. Zupančič, *Razstave kamniškega muzeja*. Argo 4/6, 1965/1967, str. 92.

M. Cvikl Zupančič, *Sidol*. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967), str. 115.

M. Cvikl Zupančič, *Zagorica nad Kamnikom*. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967), str. 115.

M. Cvikl Zupančič, *Trojane*. Varstvo spomenikov 11, 1966 (1967), str. 130.

M. Cvikl Zupančič, *Kasnoantični prstan s portretom*. Arheološki vestnik 19, 1968, str. 145–148.

Zupančič, M. in M. Žontar, *Gradovi na kamniško-domžalskem območju*. Topografska študija. Kamniški zbornik 12, 1969, str. 53-90.

M. Zupančič, *Letošnja arheološka izkopavanja na Trojanah*. Kamniški občan, leto IX, št. 11/12, 20. 11. 1970, str. 13.

M. Zupančič, *Atrans - Trojane*. V: Mladinski raziskovalni tabori 1970. Ljubljana 1971, str. 215–222.

M. Žontar in M. Zupančič, *Turški tabori na Gorenjskem*. Razstava v mestni galeriji v Kranju. Februar 1971. Argo. Leto 10, št. 3/4 (1971), str. 241–242.

M. Žontar in M. Zupančič, *Turški tabori na Gorenjskem, Galerija v Mestni hiši, 5.2. –9.3.1971*, zloženska.

M. Zupančič, *Atrans - nov napis*. Arheološki vestnik 28, 1977, str. 106–109.

M. Zupančič, *Arheološki najdišči Trojane in Mengeš*. V: Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 15–22.

M. Zupančič in M. Žontar, *Gradovi na domžalskem in moravškem območju*. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije št. 95, Maribor 1979.

Slika 3. Leta 1977 ob izkopavanjih na trasi plinovoda pri Blagovici (arhiv MMK).

M. Zupančič, *Blagovica*. Varstvo spomenikov 22, 1979, str. 278–281.

M. Zupančič, M. Juteršek, E. Cevc et al., *Miha Maleš*. Razstavni katalog, Kamnik 1980.

M. Zupančič, *Titova srečanja s Kamnikom*. Razstavišče Veronika 22.5. –20.6.1981.

M. Zupančič in M. Juteršek, *Sadnikar, Josip Nikolaj, 1863–1952*. Razstavni katalog, Kamnik 1982.

M. Zupančič, B. Rovšnik, V. Žumer, *Kulturne dragocenosti Kamnika*. Zloženska, Kamnik 1984.

M. Zupančič, B. Rovšnik, L. Žumer, *Kulturne dragocenosti Kamnika*. Razstavni katalog, Kamnik 1984

M. Lesar, M. Komelj, M. Juteršek, M. Zupančič et al., *Miha Maleš - slikar*. Razstavni katalog, Kamnik 1989.

M. Zupančič, D. Arrigler, Z. Torkar, M. Lesar, *Od zbirke do muzeja, od predmeta do muzealije*. Razstavni katalog, Kamnik 1994.

B. Škrlep in T. Grilc, *Grad Križ: 1583–1943*. Raziskovalna naloga, mentorici M. Zupančič in M. Kete, Ljubljana 1994.

Z. Torkar, M. Zupančič, G. Fras, T. Lauko, *Beži Ljubljana, Gradec se skrivaj, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni - Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. Stoletja*. Kamnik 1996.

M. Zupančič, *Trženje naravne in kulturne dediščine - da, toda ....* Kamniški zbornik 13, 1996, str. 174–176.

M. Zupančič (ur.) et al., *Muzeji na Gorenjskem*. vodič, 1996, 1997, 2001.

M. Zupančič, M. Lovenjak, M. Lesar, Z. Torkar, *Lapidarij kamniškega muzeja*. Kamnik 2003.

Nagrade in priznanja Slovenskega arheološkega društva za leto 2019

© Komisija za nagrado in priznanja SAD

po predlogah predlagateljev povzel in priredil Uroš Bavec, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Novo mesto; uros.bavec@zvkdks.s

Komisija za nagrado in priznanja Slovenskega arheološkega društva v sestavi mag. Uroš Bavec, Alma Bavdek in dr. Bojan Djurić¹ je na podlagi pisnih predlogov za leto 2019 podelila nagrado za življenjsko delo in priznanje za izjemen dosežek v preteklem letu, poleg tega pa še eno častno članstvo in eno zahvalno listino. Svečana razglasitev nagrajencev je bila 11. 12. 2020 na spletnem dogodku Arheološki dan.

Zahvalna listina je oblika nagrajevanja posameznika ali skupine izven stroke, ki na svojem področju pripomorejo k večjemu obisku prireditelj, k napredku, predstavitvi in medijski prepoznavnosti arheološke stroke. Zahvalno listino SAD prejme posameznik, skupina ali pravna oseba, ki deluje v Republiki Sloveniji ali tujini.

Zahvalno listino Slovenskega arheološkega društva za leto 2019 se podeli **društvu Vespesjan**, ki je s svojim delovanjem od ustanovitve leta 2009 bistveno prispevalo k prepoznavnosti antične arheologije in njene dediščine, ki jo predstavlja na korekten in širši laični javnosti razumljiv ter privlačen način.

Društvo Vespesjan, ki šteje približno 50 članov, že od ustanovitve dalje razvija osnovno idejo povezovanja arheologov in ljubiteljev arheologije z namenom usmerjanja ustvarjalnosti posameznikov v poznavanje starih veščin in njihovim uprizarjanjem na različnih družabnih srečanjih. Čez leta se je oblikovala ekipa zanesenjakov, ki so lastnoročno izdelali zelo veristične kopije rimske osebne vojaške opreme in nekaterih napadalnih konstrukcij, kot je npr. katapult oziroma onager. Na številnih javnih prireditvah pod okriljem različnih turističnih organizacij je društvo Vespesjan zelo uspešno predstavljalo svoje izdelke in demonstriralo rimske vojaške veščine. Društvo je tudi povezano s podobnimi društvi v tujini.

Vodenje društva Vespesjan je že od ustanovitve zaupano Mihi Franca, študentu obramboslovja na Univerzi v Ljubljani. Uspelo mu je zbrati skupino izjemno angažiranih sodelavcev in sodelavk, med katerimi še posebej izstopajo Nataša Gaši, Nejc Dolinarj, Milan Hranilovič, Jašar Skorupan in Vinko Tacer. Društvo je navezalo pristne sti-

ke s precej večjim društvom iz Italije – Legiae Italicae, ki že dlje časa na vsak svoj mednarodni nastop povabi k sodelovanju tudi društvo Vespesjan. Predstavitve na Hadrijanovem zidu v Veliki Britaniji leta 2015 je verjetno vrhunec v mednarodnem angažmaju društva Vespesjan. Za promocijo slovenske arheologije in njene dediščine so še bolj pomembne dejavnosti društva Vespesjan na številnih krajih po Sloveniji, npr. ob 2000. obletnice Emone, Rimskem dnevu na Claustri, ob Dnevu odprtih vrat v Pivki ipd. Ravno tako zasluži posebno pohvalo in spoštovanje že več kot desetletje dolgo sodelovanje društva Vespesjan s Turističnim informativnim centrom Mestne občine Ljubljana, kjer je prišla do izraza velika ustvarjalnost članov društva ob hkrati znanstveno korektnem upoštevanju spoznanj arheološke vede.

Priznanje SAD za izjemen enkratni dosežek s področja arheologije lahko prejme arheolog ali skupina arheologov za pomembne stvaritve v preteklem kalendarjem letu in sicer za: razstave, konservatorske dosežke, poljudne publikacije, vključevanje arheoloških spomenikov v turistično ponudbo in večanje ugleda slovenske arheologije doma in v tujini ter za znanstvene ali strokovne publikacije in uveljavitev novih metod v arheologiji, realizirane v zadnjih treh kalendarjskih letih.

Priznanje SAD za enkratni izjemni dosežek na področju arheologije v letu 2019 Slovensko arheološko društvo podeljuje **dr. Janki Istenič** za monografsko delo *Rimska vojaška oprema iz reke Ljubljanice, Arheološke in naravoslovne raziskave*, ki je izšlo v seriji Katalogi in monografije 43.

Z monografijo Janke Istenič je izjemna zbirka rimskih vojaških najdb končno dobila celostno podobo. Avtorica se je, po lastnih besedah, izognila nekaterim pastem - to je raziskavam predmetov, ki temeljijo samo na podatkih iz objav, ne da bi temeljito proučili predmete same. Zato je bila osnova študije zelo natančno proučevanje predmetov, shranjenih v Narodnem muzeju Slovenije in Mestnem muzeju v Ljubljani.

Raziskovalno delo in priprava monografije je trajalo dve desetletji, pri čemer so bili določeni izsledki raziskav v tem času objavljeni v nekaj znanstvenih člankih. Pogoji za poglobljene analize predmetov je predstavljalo zahtevna priprava predmetov, ki je vključevala čiščenje in restavriranje predmetov ter mikroskopske analize in

¹ Ker sta med prispelimi predlogi za nagrado in priznanja SAD bila nominirana tudi dva člana obstoječe Komisije za nagrado in priznanja SAD je Izvršilni odbor SAD namesto nominiranih članov imenoval dva nadomestna člana komisije, in sicer Almo Bavdek ter dr. Bojana Djurića.

rentgenske fotografije, kar je avtorica izvedla s pomočjo sodelavcev z Oddelka za konserviranje in restavriranje Narodnega muzeja Slovenije. Novost v domači arheologiji v preučevanju rimske vojaške opreme in hkrati tudi redkost pri preučevanju materialne kulture rimske dobe nasploh predstavlja sistematična opredelitev elementne sestave neželeznih kovin in njihovih zlitin ter emajlov z metodo protonsko vzbujene rentgenske spektrometrije (PIXE), ki so jo pri analizi emajlov kombinirali z metodo protonsko vzbujenih žarkov gama (PIGE). Spoznanja iz teh raziskav je avtorica smiselno vključila v spoznavanje različnih tehnoloških postopkov izdelave tovrstnih predmetov, kot je npr. kovanje, ulivanje, brušenje in poliranje oziroma v izdelavi njihovega okrasa (npr. punciranje, izrezovanje, iztolčevanje, izdelava prevleke, kovičenje, spajkanje ipd.). Zlasti pomembne so njene ugotovitve o medenini, ki se je pri nas pojavila sredi 1. st. pr. n. št. ravno v proizvodnji vojaške opreme. Stopnja enotnosti uporabljenih tehnoloških postopkov v primerjavi z rimsko vojaško opremo z drugih najdišč kaže na serijsko izdelavo v osrednjih proizvodnih središčih od avgustejske dobe do konca 1. st.. Arheološko študijo spremlja zelo kakovosten katalog z odličnimi risbami in fotografijami.

Monografija, objavljena v slovenskem in angleškem jeziku, je temeljito znanstveno delo, ki ga odlikujejo izjemni rezultati, ki odpirajo nove poglede na pomembno obdobje v evropski in naši preteklosti. Predstavlja velik korak naprej v razumevanju razvoja tehnologije uporabe kovin in izdelave predmetov, hkrati pa tudi odpira nove poglede na organizacijo proizvodnje in distribucijo rimske vojaške opreme. Prinaša tudi nova spoznanja o prodoru rimske države v Panonijo in severni Balkan ter ne nazadnje tudi spoznanja o pomenu vodnih poti in osredneslovenskega prostora v času rimske ekspanzije. Monografija postavlja nove vzore objavljanja pomembnega arheološkega materiala, skupaj z naravoslovnimi analizami, zelo natančnimi opisi predmetov ter odličnimi fotografijami in risbami.

Častno članstvo je najvišja oblika nagrajevanja vseh, ki so s svojim delom, pomočjo, darovanjem in sodelovanjem s posamezniki ali institucijami s področja arheologije v Sloveniji pripomogli k delovanju, razvoju, priznanju in ugledu slovenske arheologije doma in v tujini. Častno članstvo SAD prejme posameznik ali skupina, ki deluje/je v Republiki Sloveniji ali v tujini.

Častno članstvo SAD v letu 2019 prejme **prof. dr. Markus Egg** za izjemno strokovno zavzetost, ki jo je izkazoval pri reševanju in restavriranju dragocenih arheoloških predmetov s slovenskega prostora in za vrhunski znanstvenoraziskovalni opus, ki je posvečen arheološki problematiki starejše železne dobe na slovenskem prostoru.

Markus Egg je praktično vso svojo več kot štiri desetletja dolgo profesionalno kariero preživel v »Rimsko-germanskem muzeju v Mainzu« (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz), konec leta 2019 pa je odšel v pokoj. Od takrat dalje je posvečal veliko pozornosti pomembnim in restavratorsko zahtevnim najdbam iz Slovenije in jih tudi uvrščal v delovni restavratorski program Rimsko-Germanskega muzeja. Začetno zanimanje za najdbe iz Slovenije je verjetno izviralo iz dejstva, da je Markus Egg zaključil svoj študij z disertacijo o italjskih čeladah 1. tisočletju pr. n. št., med katerimi so po številu izstopale t. i. negovske čelade, poimenovane po najdišču Negova v Slovenskih goricah. Raziskava čelad ga je povezovala s prof. Stanetom Gabrovcem, enim od vodilnih strokovnjakov za železnodobne čelade, v naslednjih desetletjih tudi z njegovimi učenci, Bibo Teržan, Janezom Dularjem, Mitjo Guštinom, Borutom Križem, idr.).

Markus Egg je številne študije posvetil starejšeželeznodobnim najdiščem iz avstrijske in slovenske Štajerske, ravno tako pa je bila predmet njegovih raziskav tudi železna doba Dolenjske. Rezultate svojih raziskav na Slovenskem je redno objavljaval v Arheološkem vestniku in tudi v mednarodno uveljavljenih znanstvenih publikacijah, kot sta npr. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* in *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, s čimer sta naš prostor in arheološka stroka pridobila širšo mednarodno prepoznavnost.

Restavratorske delavnice Rimsko-germanskega muzeja v Mainzu so bile pod njegovim vodstvom vedno odprte za šolanje in usposabljanje restavratorjev iz Slovenije. Nadaljeval je neprecenljivo tradicijo restavratorskega dela, s katerim je »Rimsko-germanski muzej v Mainzu« v več kot 50. letih rešil in iztrgal pozabi številne izjemno dragocene arheološke razstavne predmete, ki sedaj bogatijo in krasijo naše muzejske zbirke. Po zaslugi Markusa Egga so kopije nekaterih predmetov s slovenskega prostora uvrščene tudi v stalno razstavno zbirko Rimsko-germanskega muzeja v Mainzu, ki predstavlja zbirko kopij

najbolj dragocenih in umetniško vrhunskih izdelkov naše skupne evropske in svetovne arheološke dediščine.

Nagrada SAD za življenjsko delo prejme arheolog za vrhunske stvaritve s področja arheologije, ki so prispevale k razvoju slovenske arheologije in njenemu ugledu doma in v tujini.

Slovensko arheološko društvo podeljuje Nagrado za življenjsko delo na področju arheologije **dr. Borutu Križu** za njegov izjemni in dolgoletni prispevek v raziskovalnem in muzejskem razvoju arheološke vede na Slovenskem.

Borut Križ se je po diplomi iz zgodovine in arheologije zaposlil na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novem mestu kot konservator za obdobje narodnoosvobodilnega boja, vzporedno pa je tudi sodeloval na arheoloških projektih Zavoda. Pri tem želimo poudariti predvsem njegova izkopavanja župne cerkve v Šentjerneju, prazgodovinskih gomil in drugih najdišč v Metliki, Družinski vasi, na Otočcu ter Dolenjskih Toplicah. Med priljubljenimi raziskovalnimi temami, ki jih je načel že v začetnih letih svoje kariere, zaseda posebno mesto prazgodovinsko gradišče v Dolenjskih Toplicah in tamkajšnje ostaline železarskih peči. Raziskave slednjih so se pokazale kot nadvse pomembne za razumevanje železarstva v železni dobi in s tem tudi gospodarskega dviga dolenjske halštatske kulturne skupine. Prav Kot prvi na Slovenskem je na Cvingerju rekonstruiral del obzidja enega železnodobnega gradišča in uredil učno arheološko pot, ki je obiskovalcem ponujala vpogled v nekdanje življenje na tem naselju.

Delo na Zavodu je Borutu Križu predstavljalo dobro podlago za tri desetletja dolgo kariero kustosa v Dolenjskem muzeju, kjer je nasledil mednarodno uveljavljenega arheologa Toneta Kneza. V Dolenjskem muzeju je Borut Križ uspešno nadaljeval nekatere projekte, ki jih je začel že njegov predhodnik, predvsem arheološka izkopavanja železnodobnega gomilnega grobišča na Kapiteljski njivi v Novem mestu; še vedno pa je priskočil na pomoč novomeškemu Zavodu pri številnih arheoloških zavarovalnih raziskavah.

Borut Križ se je izkazal kot zelo ploden pisec tako znanstvenih in strokovnih kot tudi poljudnih študij in besedil. Prvo izmed številnih samostojnih monografij, posvečenih Kapiteljski njivi in železnodobnemu Novemu mestu,

je objavil leta 1997; zadnjo, zelo obsežno disertacijo, ki jo je ubranil na Univerzi v Zagrebu in ki je nekako zao-kročila – vsekakor pa ne končala njegovega strokovnega dela, pa v letu 2019. V vmesnih dveh desetletjih so se zvrstile monografije, posvečene rezultatom raziskav posameznih gomil in najdbam iz keltskega grobišča s Kapiteljske njive (2000; 2005; 2013) ter obsežni katalogi občasnih razstav *Novo mesto pred Iliri* (1995), *Kapiteljska njiva* (1998), *Kelti v Novem mestu* (2001), *Steklo in jantar Novega mesta* (2003), *Draga- antično grobišče* (2003), *Jantar. Dragulji Baltika v Novem mestu* (2017). Pripravil je tudi zelo reprezentančno monografijo *Odsevi prazgodovine v bronu* (2012) ter poljudno monografijo s številnimi ilustracijami *Dežela situl* (2008).

Posebej je potrebno izpostaviti njegovo dosledno vztrajanje pri visoki kakovosti risane in fotografskega gradiva v lastnih publikacijah objavah, kot tudi v publikacijah Dolenjskega muzeja, pri katerih je sodeloval. Številne od njegovih publikacij so izhajale dvojezično in tako dajale odlično sporočilo o dragocenosti novomeške arheološke dediščine tudi onkraj meja Slovenije. Borut Križ je zelo uspešno sodeloval z Arheološkim muzejem in Mestnim muzejem v Zagrebu, kjer je pogosto sodeloval pri preglednih razstavah o železnodobnih najdiščih (npr. Budinjak na Žumberku, Japodi v Liki, itd.). S svojimi razstavami je gostoval v Mainzu, Hochdorfu, Zadru, Požegi, Trentu. Že deset let strokovno sodeluje s steklarskim središčem v Barnabachu pri pripravi vsakoletne razstave o steklu. S tem je vzorno opravljal temeljno poslanstvo muzejskega kustosa doma in v tujini. Prav to osnovno muzejsko poslanstvo želimo posebej poudariti v opusu Boruta Križa, ki ni ostalo spregledano tudi v širši muzejski stroki; Slovensko muzejsko društvo mu je za projekt *Stalna arheološka razstava - arheološka podoba Dolenjske* leta 2009 podelilo Valvazorjevo priznanje.

Večina razstav Boruta Križa temelji na njegovem lastnem in dolgoletnem raziskovalnem delu, kjer je tudi vpeljal načelo sprotnega obveščanja javnosti o najnovejših rezultatih raziskav v Novem mestu in o restavriranih najdbah. Borut Križ je nadaljeval intenzivno sodelovanje z restavratorskimi delavnicami Rimsko-germanskega muzeja v Mainz, bil pa je tudi med glavnimi pobudniki za ustanovitev lastnih restavratorskih delavnic, ki so bile postavljene v prostorih Zavoda za varstvo kulturne dediščine v Novem mestu, kjer danes delujejo štirje restavratorji za potrebe Zavoda in Dolenjskega muzeja. Nekateri

od njih so se dodatno usposabljali v restavratorskih delavnicah Rimsko-germanskega muzeja v Mainzu, za kar gre zasluga ravno tako Borutu Križu.

S svojim širšim družbenim angažmajem je uspel tudi pri splošno sprejetem poimenovanju Novega mesta kot *Mesta situl*, kar je podprto tudi z vsakoletnimi rednimi poletnimi turističnimi prireditvami.

Poročilo o delu Slovenskega arheološkega društva v letu 2019

© Predrag Novaković

Predsednik Slovenskega arheološkega društva; Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo; predrag.novakovic@ff.uni-lj.si

Skupščina društva in volitve v organe

Slovensko arheološko društvo je 3. aprila 2019 organiziralo redno volilno skupščino, na kateri so bili izbrani novi organi društva. Za predsednika je bil izvoljen dr. Predrag Novaković z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, za člane Izvršilnega odbora pa Petra Stipančič (Dolenjski muzej), dr. Andrej Gaspari, dr. Matija Črešnar in Luka Gruškovnjak (vsi trije z Oddelka za arheologijo FF UL), Peter Turk (Narodni muzej Slovenije), Rene Masaryk (Skupina Stik), dr. Zvezdana Modrijan (Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU) in dr. Zrinka Mileusnić (Oddelek za arheologijo in dediščino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem). Na prvi seji novega Izvršilnega odbora SAD (24. 4. 2019) je bila za tajnico društva izvoljena dr. Zrinka Mileusnić, za blagajničarko pa Petra Stipančič.

V Nadzorni odbor SAD so bili izvoljeni Saša Djura Jenko (Koroški pokrajinski muzej), Irena Lazar (Oddelek za arheologijo in dediščino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem) in Aleksandra Nestorović (Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož). V častno razsodišče SAD so bile izvoljene Mira Strmčnik Gulič (upokojenka), Jana Horvat (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU) in Darja Pirkmajer (upokojenka). V komisijo za nagrade in priznanja so bili izvoljeni Janka istenič (Narodni muzej Slovenije), Borut Križ (Dolenjski muzej) in Uroš Bavec (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Novo mesto). Mandat vseh izvoljenih članov je štiri leta.

V obdobju med 12. 6. in 21. 6. 2019 je bila izvedena izredna dopisna skupščina društva, na kateri sta bila sprejeta dva sklepa (popravek naslova sedeža društva in popravek zadnjega stavka 6. člena Pravil SAD zaradi uskladitve s Standardno klasifikacijo dejavnosti – SKD 2008).

Članstvo

Natančno število članov društva v letu 2019 je težko določiti zaradi zamud pri plačevanju članarine. Vabilo za udeležbo na izredni dopisni skupščini sad 12. 6. 2019 je bilo poslano 186 članom in članicam, ki so po Pravilih SAD imeli glasovalno pravico, glasovalo pa je 114 članov in članic. V bodoče bo treba jasneje definirati status oziroma prenehanje članstva zaradi sklepčnosti Skupščine Slovenskega arheološkega društva.

Dejavnost SAD

Dejavnost SAD je najavljena v vsakoletnem programu, ki ga SAD oddaja ministrstvu za kulturo, pri katerem je registrirano kot društvo v javnem interesu. Leta 2019 so bile najavljene in realizirane izobraževalne dejavnosti, dejavnosti na področju mednarodnega sodelovanja, promocijske dejavnosti in dejavnosti izdajanja strokovnih publikacij.

Izobraževalna dejavnost

a) Cikel desetih predavanj za širšo javnost je bil izveden novembra in decembra 2019. Predavatelji so bili: dr. Lucija Grahek, dr. Predrag Novaković, Rene Masaryk, Črtomir Lorber, dr. Jure Krajšek, dr. Filomena Sirovica in dr. Tamara Leskovar. Lokacije predavanj: Ljubljana, Koper, Metlika, Slovenska Bistrica, Kranj in Celje. Ocenjeno skupno število udeležencev predavanj je 265.

b) Posvet o prekrnem delu v arheologiji je 4. 12. 2019 potekal na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Organiziran je bil skupaj s Klubom alumnov Oddelka za arheologijo FF UL. Vodil ga je dr. Andrej Gaspari, skupno število udeležencev je bilo okrog 40. Na posvetu so kot povabljeni sodelovali še Brigita Petek in Jošt Hobič z ministrstva za kulturo ter predstavnik Zbornice za arhitekturo in prostor Slovenije.

c) Posvet o vplivu fizičnega okolja na arheološke predmete v tleh in o modelih izračunavanja škode na uničenih arheoloških najdiščih je bil organiziran 4. 12. 2019 v prostorih Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Predavateljici sta bili dr. Tamara Leskovar (Oddelek za arheologijo FF UL in Arhej, d. o. o.) in dr. Filomena Sirovica (Arheološki muzej Zagreb). Na posvetu je bilo približno 25 udeležencev.

d) Predavanja na Univerzi za tretje življenjsko obdobje. Od začetka oktobra do konca decembra 2019 so člani SAD (dr. Predrag Novaković, Rene Masaryk in Črtomir Lorber) izvedli 9 predavanj na Univerzi za tretje življenjsko obdobje v Ljubljani.

Mednarodna dejavnost

a) Organizacija strokovnega posveta Gabrovčev dan 17. 1. 2019 v Narodnem muzeju z mednarodno udeležbo (povabljeni iz Hrvaške).

b) Strokovni posvet Arheologija v letu 2018 3. in 4. 4. 2019 v Ljubljani z mednarodno udeležbo (poleg domačih so bili udeleženci še iz Hrvaške in Avstrije).

c) Gostovanje SAD pri Hrvaškem arheološkem društvu 27. 11. 2019 v Zagrebu. Predsednik SAD je predsednici HAD (dr. Jacqueline Balen) predstavil trenutno delovanje društva, čemur je sledil pogovor obeh predsednikov o prihodnjem sodelovanju obeh strokovnih društev. V okviru gostovanja sta Tamara Leskovar in Filomena Sirovica imeli predavanje v Arheološkem muzeju v Zagrebu.

Promocijska dejavnost

a) Podelitev nagrad in priznanj SAD v letu 2019. V atriju ZRC SAZU v Ljubljani je 11. 12. 2019 potekala svečana podelitev nagrad in priznanj SAD. Prejemnik nagrade za življenjsko delo je bil dr. Bojan Djurić. Priznanja društva so dobili dr. Boštjan Laharnar, Miha Mlinar in Ana Hawlina za razstavo *Ko bogovi obmolknijo* ter Arheološki konzorcij za Ljubljano za promoviranje arheologije in uspešno komuniciranje z javnostjo v času predhodnih raziskav v Ljubljani. Častno članstvo je bilo podeljeno dr. Brigitti Mader z Dunaja, zahvalno listino pa sta prejela Tatjana Kordiš in kolektiv Osnovne šole v Stični za promocijo lokalne arheološke dediščine med mladimi.

b) Spletna stran društva in Arheoportala. Oba spletna medija delujeta že več let ter člane društva in širšo javnost sproti obveščata predvsem o dogodkih na področju arheologije in arheološke dediščine v Sloveniji. Tehnični urednik spletne strani SAD je Januš Jerončič, urednica Arheoportala pa Anja Vintar.

Izdajanje strokovnih publikacij

a) Izid revije Arheo (35. številka za leto 2018). Revija ima 94 strani in je izšla v nakladi 300 izvodov. V njej je bilo poleg uvodnika in poročila o delu SAD za obdobje 2014–2018 objavljenih šest znanstvenih oziroma strokovnih prispevkov domačih avtorjev. Pripravljena je bila tudi 36. številka revije Arheo (za leto 2019), vendar je izšla marca 2020. Z izidom 37. številke revije Arheo v letu 2020 bo revija na tekočem glede leta izida. Vse številke revije Arheo so prosto dostopne na spletni strani društva.

b) Arheologija v letu 2018 – zbornik predstavitev arheoloških raziskav (3.–4. 4. 2019) vsebuje 49 prispevkov domačih avtorjev. Zbornik v tiskani obliki izide v 50 izvodih, sicer pa je prosto dostopen na spletni strani društva.

1. Prihodki SAD v letu 2019	Sredstva ministrstva za kulturo	11.960,00 €
	Lastna sredstva (članarine in donacije dohodnine)	2.102,63 €
Skupaj prihodki		14.654,63 €
2. Odhodki v letu 2019	Stroški tiska publikacij	5.642,86 €
	Stroški nagrade in priznanj SAD (nagrada, stroški kipca Emonec, izdelava plaket in diplom, organizacija podelitve)	6.226,42 €
	Potni stroški (predavateljev in povabljenecv na prireditvah SAD)	662,53 €
	Stroški urejanja spletne strani SAD in Arheoportala	1.120,00 €
	Računovodske storitve	244,00 €
	Stroški promocije (izkaznice)	255,86 €
Skupaj odhodki		14.151,86 €

Tabela 1. Povzetek zaključnega finančnega poročila Slovenskega arheološkega društva.

ARHEO

ISSN 0351-5958

9 770351 595005